منهنجي حياتيءَ جا

سونا روپا ورق

پوپٽي هيراننداڻي

ڪتاب اٺونجاهون (58)

منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق

(آتم ڪهاڻي)

پوپٽي رامچند هيراننداڻي

سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد سنڌ

1993ع

(حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ)

ڪتاب جو نالو: منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق

موضوع: آتم ڪهاڻي

ليکڪ: پوپٽي رامچند هيراننداڻي

ڇاپو: چوٿون

ڇپجڻ جي تاريخ: جنوري1993ع

ڇاپو پهريون: ڪونج پبليڪيشن بمبئي 1981ع

ڇاپو ٻيون: سهڻي پبليڪيشن،حيدرآباد سنڌ 1982ع

ڇاپو ٽيون: مڪمل لوڪ سر پبليڪيشن بمبئي 1992ع

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

[سنڌي ساهت گهر، ڪتاب نمبر - اٺونجاهون (58)]

قيمت: =/60

سٺ روپيه

MUHINJI HAYATI-A-JAA SONA ROPA VARQ.
(an-autobiography)
By: Popati Hiranandani
Published by: Naz Sanai
Sindhi Sahat Ghar-3 Nizam Ladge
Gari Khato, Hyderabad Sindh.
Jan. 1993- Book No. 58
Per Copy: Rs: 60.00 Sixty only.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ٻه اکر

پوپٽي هيراننداڻيءَ جو نالو سنڌي ساهت جو وڏو نالو آهي. جنهن هيستائين جيڪو به لکيو آهي اهو ڏاڍي همت ۽ بيباڪيءَ سان. هن ڏاڍي قرب ۽ پاٻوهه مان قلم جو پورهيو ڪيو آهي. سنڌيءَ ۾ هند جي جن قلمڪارن کي ڏاڍي سِڪ ۽ اُتساهه مان پڙهيو وڃي ٿو انهن ۾ پوپٽيءَ جو نالو به سرفهرست آهي.

سندس هيءَ ڪتاب 'منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق' سنڌ ۾ پهرين به ڇپجي چڪو آهي پر اهو نامڪمل هو. پوپٽيءَ اُن کي هاڻي وڌايو آهي ۽ نئين طرح سان هندستان ۾ تازو شاندار نموني سان شايع ٿيو آهي، جنهن کي اسان جو ادارو هتي ٻيهر ڇاپيندي خوشي ٿو محسوس ڪري.

هيءَ ڪتاب رڳو پوپٽيءَ جي آتم ڪهاڻي ڪونهي پر هِن ڪتاب ۾ هن اسان جي سنڌي سماج خاص ڪري ورهاڱي کان اڳ جي ماحول جي ڀرپور نموني عڪاسي ڪئي آهي ۽ گڏوگڏ هتان وڃڻ کانپوءِ هند جي سماج ۽ خاص طور سنڌي هندن جي ماحول ۽ تڪليفن جو انتهائي چڱي نموني سان ذڪر ڪيو آهي، جنهن جي پڙهڻ سان اسان کي ڪيترين ڳالهين جي پروڙ پوي ٿي.

لائق پڙهندڙ ڪتاب شروع ڪري اُن کي پڙهي پورو ڪرڻ کان اڳ شايد ڪٿي به ورچي نه ويهن ڇاڪاڻ ته نه رڳو قصو دلچسپ آهي پر ٻولي به ڏاڍي ٻاجهاري آهي. سنڌ ۽ سنڌين سان محبت، هن جي دل ۾ موجزن آهي ۽ يقيناً هي ڪتاب پڙهي، اسان جي دلين ۾ پوپٽيءَ لاءِ اڃا به وڌيڪ محبت وڌندي، جنهن جي اڳ ۾ به ڪمي ڪانهي.

اسان ٿورائتا آهيون سنڌ جي ناماياري شاعر محترم تاج ٻيوس جا جنهن اسان کي ڪتاب جي ڪاپي ڏني. انهن ساٿين جا به ٿورائتا رهنداسين جيڪي اسان جي اداري کي سنڌيءَ جا املهه ڪتاب ٻيهر ڇاپي لاءِ ڏيندا .

۲۰ ڊسمبر ۱۹۹۲ع

ناز سنائي

سٽاءُ

مهاڳ - لڇمڻ ڪومل ١

پڙاڏو - پوپٽي هيراننداڻي ٨

ورق پهريون - مان ۽ پنا ١١

ورق ٻيون - حالتن ئي مونکي سيکاريو ١٩

ورق ٽيون - جوڳي جادو لڳائي ويا ٢٩

ورق چوٿون - اسين ياڻر پينر سپ ست ڄڻا ٣٨

ورق پنجون - پڪي مڙيوئي نہ هنج ٤٧

ورق ڇهون - ڇا مون پيار ڪيو؟ ٥٧

ورق ستون - جڏهن مونکي زندگي ۽ موت جو ڳنڍيل احساس ٿيو ٦٦

ورق اٺون - مان ماسترياڻي ٧٦

ورق نائون - زندگي هڪ ناٽڪ ٩١

ورق ڏهون - منهنجي پير ۾ چنچر آهي ١٠٠

ورق يارهون - مون شادي ڇو نہ ڪئي؟ ١٠٨

ورق ٻارهون - مان هڪ عورت ١١٥

ورق تيرهون - ڪالهہ جي ياد–سيان جو سپنو ١٢٥

ورق چوڏهون - زندگي جي شام ١٣٠

ورق پندرهون - اسانجا سکهڙ سياڻا ١٤٢

ورق سورهون - اڪيلي اڳربتي ١٦٤

ورق سترهون - منهنجون بيماريون ۽ منهنجا ڊاڪٽر ١٨٧

خاص اِسم - ڪن اديبن ۽ پڙهندڙن جا رايا ١٩٨

مهاڳ

برخت جي هڪ ناٽڪ جو ڪردار چوي ٿو:-

"پنهنجيءَ اداس تي الين ۽ اُترو جلد خوش ٿيڻ جي
ضرورت ناهي، ڇو جو اها ڪک،
جتان هو ڇرندو- ڇيڇلائيندو اُٿيو هئو،
اها به زرخيز آهي."

ٻرڪليءَ جي وسيع ڪئنواس مان جڏهن ڪا تخليق جنم وٺندي آهي ته ٻهراڙن جي سڌڪا، زندگيءَ جا سيلاب آڻي، اُنتي هلي ساهه جا سلسلا جوڙيندا آهن ۽ سلسلا سدائين اسانکي اهو احساس ڏياريندا رهندا آهن ته اسانجي زندگيءَ ۾، ڀلي هن دنيا ۾ جتي به، جيڪي ڪي ٿي رهيو آهي، اهو اسانجي اجازت کانسواءِ ٿي رهيو آهي.

پوپٽيءَ جي خياليءَ ۾ جيڪي ڪجهه ٿيو آهي. اهو هن جي منظوريءَ بنا ٿيو آهي ۽ جيڪي ڪجهه 'نه ٿيو' آهي ان تي به هن جو ڪو وس نه رهيو آهي. بهرحال، ان 'ٿيڻ' ۽ 'نه ٿيڻ' ۾ پوپٽيءَ جي پنهنجي چونڊ اوس رهي آهي. 'وجوديت' جو سڄو فلسفو ان ئي سرائيءَ تي ڦرندو رهيو آهي ته انسان نه پنهنجيءَ مرضيءَ سان جنمي ٿو ۽ نه پنهنجي مرضيءَ سان اجل جي راهه وٺي ٿو پر ان جنم ۽ مرڻ جي وچ واري عرصي ۾ هن کي پنهنجي مرضيءَ ۽ منشا مطابق ڪنهن چونڊ جو حق اوس حاصل آهي. پوءِ

۾ اڄ جي هن المناڪ دؤر ۾ اسانجيءَ ان چونڊ ۽ Choice
تي پل پل جا پهرا آهن.

پوپٽيءَ پنهنجي زندگيءَ جي ڪليل ڪتاب جي سون- روپن ورقن ۾ انهن پل پل جي پهرن جا اسان لئي اهي اولڙا وڌا آهن، جن اسانجي عقيدن، احساسن، اعتبار، اميدن ۽ آرزوئن کي خوشگوار ۽ خوفناڪ خوابن مان مسرور يا مايوس ٿي جاڳايو به آهي ته چرچايو به آهي.

چوندا آهن ته لشي ۽ آلم ڪٿا ۾ جيڪو ڪلي سچ نه چٽي ان کان ڌڄڻ گهرجي. مون ڪڏهن پوپٽيءَ کي لشي ۾ ته نه ڏٺو آهي ان ڪري مان هن جي ان گفتار جي سچ کان منڪر رهجي ويو آهيان پر هن جي تحريري سچ مون کي اهو احساس اوس ڏياريو آهي ته پوپٽيءَ جي صحتمند سوچ، سچائيءَ ۽ بي باڪيءَ هن کي پوپٽ جون اهي اکيون عطا ڪيون آهن، جن جي مجموعي مدد سان هن حياتيءَ ۾ ڪافي ڪجهه ڏٺو، ٻڌو، سٺو ۽ سنڀاليو آهي ۽ پنهنجي آسپاس جي ماحول ۾ پنهنجا پوپٽي رنگ پکيڙي سونا- روپا منظر پڙهندڙن آڏو پيش ڪيا آهن. انهن منظرن ۾ هن جي حياتيءَ جي حادثن، آزمودن، تجربن ۽ واردات جا ڪيترائي تفصيل هنجي تخليق جي تلخين ۾، لڙڪن کي لڪائي مٺهن لئي مرڪ آڻي پيش ڪيا آهن.

هيءَ ڪهڙي مونا ليزا آهي جنهنجي مرڪ ڪڏهن به ماٺي نه ٿي ٿئي؟ هيءَ اها مرڪ به ناهي جنهن نروار کان پوءِ گوتم ٻڌ جون نظرون لماٽيون ڪري ڇڏيون هيون.

پوپٽيءَ جي هن آلم ڪٿا ۾ حيرانيءَ جي ڳالهه اها آهي جو هوءَ پنهنجي ادبي جوانيءَ ۾ پنهنجي پيريءَ جي ڪهاڻي لکڻ ويٺي ۽ ان دؤر ۾ لکڻ ويٺي، جنهن دؤر ۾

جيئڻ ۽ سوچڻ جا طور طريقا بدلجي چڪا آهن. چئني پاسي هل هنگامو متل آهي. ماڻهو هين طرف بي پرواهه ٿي پنهنجو دهل پاڻ وڄائڻ ۾ رڌل آهي. اهي وقت ۽ دؤر جڏهن وڏي ۾ وڏا ڪارناما خاموشيءَ سان ٿي گذرندا هئا ۽ اسانجي گڏيل وجود جو حصو بڻجي ويندا هئا يا نه تاريخ جي پنن ۾ پورجي ويا آهن يا پرزا پرزا ٿي بکرجي ويا آهن.

مون پوپٽيءَ جي هيءَ آتم ڪٿا هڪ اجنبيءَ جي آپ - بيتي سمجهي پڙهڻ شروع ڪئي پر اها پڙهڻ بعد مون محسوس ڪيو ته هيءَ آتم ڪٿا اڪيلي پوپٽيءَ جي ناهي. هن ۾ نه منهنجي پنهنجي ڪهاڻي به شامل آهي. اتفاق سان ٽن ڏينهن منهنجين اکين ۾ به ازل جا اوجاڳا هئا. فرق رڳو اهو هئو ته پوپٽيءَ جي همت بگڙيل هئي ۽ منهنجي همت. شايد ان ڪري ئي پوپٽيءَ جي هن آتم ڪٿا ۾ مون کي پنهنجي ئي زندگيءَ جا ڪٿي ڪي شعاع ته ڪٿي ڪجهه پاڇا نظر آيا هئا.

ائين به هر انسان هڪ حياتيءَ ۾ ڪيئي حياتيون ماڻيندو ۽ ڀوڳيندو آهي ۽ هڪ زندگي هڪ ئي وقت ڪيترن ئي زندگين جو ثمر ۽ ڏمر ساڻ کڻي ايندي آهي. ۽ اهو پوپٽيءَ جي زندگيءَ ۾ ٻين جي ڀيٽ ۾ ڪجهه سرسري ئي آيو آهي. هنجي ادبي زندگيءَ هنکي پنهنجن همعصرن ليکڪن کان ان ڪري به الڳ ڪري بيهاريو آهي جو جتي سنڌيءَ جا ٻيا ليکڪ فرصت ۾ ئي ڪجهه لکندا آهن اتي پوپٽيءَ کي لکڻ کان فرصت ئي نه ملندي آهي- ۽ هڪ اڪيلو انسان ۽ سا به هڪ سنڌيءَ جي ليکڪا، جيڪا قلم جي اهڙي ۽ ايتري قوت ۽ ڪمال ڏيکاري سگهي، سنڌي ساهت ۾ نظر اچي وڃي ته ان کي قدرت

جو ڪرشمو ڪري ميڙي گهرجي.

آتم ڪٿا لکڻ ظاهري طور ته تمام سولو آهي پر لکڻ ويهجي ته ڄاڻ تي پوي ته اهو ڪيترو اوکو عمل آهي، خاص ڪري ان لاءِ جنهن پنهنجي ڌرتيءَ جي ورهاڱي کان وٺي پنهنجي جسم جي ورهاڱي جا ونڍ سڌا هجن، ۽ انهن به بايوگرافين ۽ تاريخي ڪتابن جي ترتيب اڻا پڙهي رهي آهي ته اهي اڪثر لکيا نه ويندا آهن پر لکايا ويندا آهن ۽ اڪثر هلي انهن مان جهڪي غلطيون ڪيون ويندون آهن، اهي ڪيون نه پر ڪيايون ويندون آهن. پوءِ به آٽو بايوگرافين ۾ هڪ سچائي ليکڪ اڳيان مکڻ به آهي، سچ به آهي ۽ پاڻ به آهي. ڏسڻو رڳو اهو آهي ته هن اها مکڻ سچ ڪيئن پچائي آهي؟ ماضيءَ جي واقعن ۽ وارداتن کي، هڪ عرصو گذارڻ بعد ورجائڻ، ماضيءَ ۾ اڻهڻ موٽ ڪانئي انهن سر جيئڻو (Re - Live) آهي. ڪٿي ڪٿي اهي واقعا وڌيل ۽ ڦهليل نظر ايندا آهن ته ڪٿي ڪٿي سسي سوڙها ٿي ويل لڳندا آهن. هيءَ رڳو حافظي جوئي ڪرشمو ناهي پر تاثرات جو سرچشمو آهي. وقت سان گڏ ماڻهوءَ جي شخصيت ۾ پڻ ڪي بدلاءَ اچن ٿا. ٻاروڻ ۽ جوانيءَ جون يادگيريون وڌيڪ دلڪش هونديون آهن ۽ انهن جي بيان ۾ هوش گهٽ، جوش ۽ جذبا وڌيڪ اڀري ايندا آهن پر پوئينءَ ان دؤر جي اهڙن احساسن ۽ جذبن جو ذڪر پاڻ مڃڻ Scientific Morality جون بنيادي بندشون وجهي، اچائي اچائي ڪيو آهي. هن ڪسي اهو احساس آهي ته آتم ڪٿا رڳو نظاري جو نه پر نظر جو به فن آهي. آتم ڪٿا تاريخ ناهي ته به ان ۾ تاريخي عنصر اوس آهن.

پوپٽي بنيادي طور ڪهاڻيڪار آهي. بنگلور سيمينار وقت ڪيرت مونکي ٻڌايو هو پوپٽيءَ سان واقفيت ڪرائيندي چيو هئو: "هيءَ پوپٽي آهي، ڪهاڻيڪار آهي." مون نهايت ادب سان عرض ڪيو هئو: "هن جو ته بس 'ڪار' ئي ڪافي آهي، ڇو جو هن تي نظر پوندي ئي ماڻهو خود بخود 'ڪهاڻي' ڄاڻي وٺندو."

۽ هن ڪهاڻيڪار جي آتمڪٿا ۾ هن جي زندگيءَ جي واقعن سان هم آهنگ ٿيل هن جا ذاتي رد عمل، رخ ۽ رويا آهن ۽ آهن ته انهن جو ٻڌائڻ پڻ آهي. واقعا رڳو ان ڪري اهم آهن جو انهن جا اثر دائمي آهن. آپ-بيتي، جڳ-بيتيءَ جي علامت (Symbol) بڻجي اڀري ٿي ۽ ليکڪا پنهنجي ڪٽنب، ماحول، علمي ۽ ادبي زندگيءَ، شخصيتن، ثقافتي ۽ تهذيبي تحريڪن ۽ سياسي حالتن سان منهان منهن ٿئي ٿي. انهن مان گهڻو ڪي وٺي ٿي ۽ شايد ٿورو گهڻو انهن کي ڏئي به ٿي. قدرتي آهي ته اهو سڀ بيان ڪندي پنهنجي تلخين، محرومين، ناڪامين ۽ نااميدن جو داستان بيان ڪندي پنهنجي اندر جي ڀاهه به ڪڍندي. پر پوپٽيءَ جي اندر جي اها ڀاهه ڪنهن کي ساڙي نٿي. دل ۾ اڀرندڙ سيائن ۾ همت ضرور سمڪالي ٿي.

ڪنهن دانشور چيو آهي ته "جيئڻ هڪ فن آهي ۽ آپ بيتي هڪ پُر لطف فن." پوپٽيءَ ان پُر لطف فن مان پورو لطف ماڻيو آهي ۽ پڙهندڙن کي پڻ ورتايو آهي. هوءَ جنهن دؤر ۾ رهي آهي ۽ جنهن دؤر ۾ رهي ٿي ان کي هوءَ بدلائي ته نه سگهي آهي. پر پنهنجي دؤرن جي برڪتن سان گڏ انهن جي لعنتن تي پڻ پوپٽيءَ جي نظر اڀري ٿي گهري ۽ سچائي رهي آهي. هن اسان اڳيان اهو سڀ وائکو ڪيو آهي

ته ليکڪ ۾ بدي انسان سان انهن گڏ گڏ هلندي آهي جنهن دل جي نيڪين خالي ۾ صاف ۽ گندو رت گڏ گڏ هلندو آهي.

۽ ان گندي رت ڪئي پوئٽيءَ جي لسن ۾ زهر ته ڀري ڇڏيو آهي. پنهنجيءَ آتم ڪٿا ۾ هڪڙي هنڌ پوئٽي لکي ٿي: "زندگيءَ جي شاهراهه تان هلندي هلندي انهن ته محسوس ڪيو اٿم ته جن ئي گهٽيءَ ۾ گهڻو وشواس رکيو اٿم، انهن ئي مون کي گهٽيءَ ۾ گهڻو پئي لڳيو آهي ۽ ٻاهرئين لهه تي پيهاڄي، جن ۾ جهجهي اميد هئڻ جو ڀرم پئي پاليو اٿم، سي ئي انسانيت کان خالي ڏٺا اٿم. خير!"

پوئٽيءَ کي زندگيءَ ۾ گهٽيءَ ۾ گهڻو نقصان دوستن پهچايو آهي- ان کان گهٽ دشمن. هڪڙي فائدو رڳو ڪنهن اڻ ڄاتيءَ قوت پهچايو آهي ۽ وسيلو اهي شخص بڻيا آهن، جن جو شمار نه دوستن ۾ آهي، نه دشمن ۾. پوءِ به پوئٽيءَ وٽ ڪنهن لاءِ شڪايتون ناهن، ميارون ناهن، مهڻا ناهن، ملامتون ناهن، منصوبا ناهن، وير ورنجون ناهن، شخصي ۽ ساهتڪ سچائي هن لاءِ ٻئي رنجشن ۽ رقابتن کان مٿاهين آهي. شايد هن وٽ اهو احساس آهي ته زندگيءَ لاءِ ڪو روڳ پيدا ڪرڻ نه ضروري آهي. رڳو صحت جي سهاري ئي زندگي لئي ڪٽجندي آهي. هتي مان پوئٽيءَ کي سقراط جو قول ياد ڏياريان. "بي تنقيد زندگي گذارڻ ڪيڏو نه ڏکيو ڪم آهي."

ڪجهه عرصو اڳ مون مشهور فرانسي اديب Lantreamont آٽو بايوگرافيڪل ڪتاب Songs of Maldorar ۾ هڪ حساس جي ڇوڪري جي ذهني روداد پڙهي هئي، جنهن ۾ مونکي

هڪ ڀيمڀراڻو شان ۽ جلوو نظر آيو هيو. سڀ کان دردناڪ منظر اهو هيو جڏهن ڪنهن قاتل Maldorar جي پيٽ ۾ آرپار تلوار لنگهائي ڇڏي آهي- پهلوان، مستري، فلاسافر، شاعر - سڀ ڪوشش ڪري ٿڪجي پيا آهن پر ڪو به اها تلوار ٻاهر نه ڪڍي سگهيو آهي. ان وقت پيڙا کان ڦٿڪندي هو چئي ٿو:-

"They knew not that the evil done by man was not to be undone."

۽ پوءِ به Maldorar جي ان عذاب کي سمجهي ٿي ته

يا ته هر درد کي ڪا معني آهي

يا ڪنهن به درد کي ڪا معني ناهي!

بهرحال مون کي اهو چوڻ ۾ ڪو عار نه ٿو ٿئي ته، پوئين جي هيءَ آتم ڪٿا اڃان اڌوري آهي. ان ۾ رڳو ٻي ڏوان باب جوڙڻ ٿي ڪافي ناهن جو هر نئين ايندڙ سچ جو ڀرپور ڪرڻو پوئين جي آپ بيتيءَ ۾ هڪ بهتر باب جو اضافو آڻيندو رهندو ۽ ايندڙ صديءَ، جيڪا اسان کان هاڻي ڪي وکون وڇوڙو وڃي رهي آهي، جي هڪ شفاف صبح جو مان پوئين جي مڪمل ڪٿا جو هڪ نئون مهاڳ لکندس.

ان جي مون کان وڌيڪ پوئين کي پڪ آهي.

لڇمڻ ڪومل

١٨ ڊسمبر ١٩٩١

ليکڪا جا ٻه اکر

انڊو-آمريڪن سوسائٽيءَ پاران انگريزيءَ ۾ تقرير جي چٽاڀيٽي هئي. وشيه اُن وقت تي باڪس مان ڪڍي اُن تي ڳالهائڻو هو. اُن چٽاڀيٽيءَ ۾ مان ٻيون نمبر آيس ۽ هڪ گجراتي ننڍو ايٽو ڇوڪرو پهريون نمبر.

ڪرسمس تي ويلا هٿاسين ته اُن ڇوڪري مون کان منهنجي جنم جي تاريخ ۽ ويلا (وقت) پڇيا. مون ٻڌايومانس ته هو ڪٽي ويٺو منهنجا گره. جاچڻ. اڌ ڪلاڪ لڳس جنهن بعد چيائين ته، ١٩٧٨ واري سال جي نومبر مهني جي پڇاڙيءَ ۾ بدن جي هيٺين حصي ۾ تنهنجو وڏو آپريشن ٿيندو. جيڪڏهن مون لي ني مري وئينءَ ته خير. ٻر جي بچي وئينءَ ته گهڻو وقت جيئندين." مون کليو ۽ سندس ڳالهه ٻڌو ڦاڙي ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته مان هٽي ڪٽي ۽ تندرست هيس. تڪليف ڪابه ڪين هيم.

١٩٧٥ جي مارچ ۾ منهنجو وڏو ڀاءُ اوچتو لنڊن ۾ گذاري ويو. خبر ٻڌي مونکي اهڙو ڌڪو رسيو، جو اُٿي نه ويهي سگهان. اُن بعد مان ڪجهه به کائي نه سگهندي هيس. صرف ڏڌ چانور زوريءَ پيٽ ۾ لنگهائيندي هيس.

ڪڏهن ڪڏهن پيٽ ۾ سور پڻ ٿيندو هوم. ليڪ اچي ١٩٧٨ سيپٽمبر جي پڇاڙي پهتي! ڊاڪٽر وٽ ويس ته گهڻيئي اسم جاچ لاءِ لکي ڏنائين. نومبر جي اڌ ۾ رپورٽ ڏسي چيائين ٢٢ تاريخ آپريشن ڪندس، اسپتال ۾

ڪمرو بوڪ ڪري ڇڏ!

آپريشن ڪيو هو. اصل ڳالهه ئي نه پڇو! درد ايترو هو جو منهنجو سڄو سرير پيو ڌان... ڌان ڪري!

ڊاڪٽر ٺاڪر مونواڻي هوشيار ۽ گهڻگهرو هو. چيائين پهرين من کي تندرست ڪر ته پوءِ تن ازخود ٿي ويندو. پنهنجو قلم ڪاغذ کڻ ۽ من کي شريرڪ تڪليف جي خيال مان ڪڍي ٻئي پاسي موڪل. تون لک ۽ مان پڙهندس. ڏسان من جي حالت ڪيئن ٿي سڌارين؟

مان ويهي نه سگهيس ٿي ڪين پئي. ليٽي ليٽي رلڊا روڙيم. ڊاڪٽر روز ڏسندو هو. ١٥ ڏينهن گذريا ته چيائين ته هاڻي ڪجهه ليک ٿو لکي تنهنجو من. سوال آهي ته، ڇا لکيم؟

گهڻي سوچ ڪري مون مري وڃڻ پئي چاهيو. اهو به ڊپ هئم ته متان اپاهج ٿي کٽ تي نه پئجي رهان؟

جيون جي انت کي چاهيندي مون پنهنجي زندگيءَ جي شروعات تي لکيو. ائين ئي آتم ڪٿا لکجي ويئي!

مون ناراڻ پارٽيءَ کي دستخط ڏيکاريو مگر هن ڇپڻ کان انڪار ڪيو. پوءِ هري مونواڻيءَ سويڪار ڪيو.

منهنجي آتم ڪٿا ڇپي ته مون سنڌ ۾ هڪ ٻن مترن کي موڪلي. اتي طارق اشرف انجو پيو ڇاپو ڇپايو. بس ڄڻ طوفان مچي ويو!

سنڌ جي سنڌين کي سنڌ سان ايترو پيار آهي جو جنهن جنهن ڪتاب پڙهيو تنهن تنهن مونکي سڪ ڀريل خط لکيو! مونکي سڏيندا هئا "سائڻ!"- "منهنجي امڙ"- "سنڌ-جائي سورمي" - "اسانجي ڀڄلڙي" ۽ سنڌ ۾ رهندڙ هندو-

سنڌين سنڌو ’پيشر - پتامهن‘، ’اسانجي جهانسيءَ جي راڻي!‘
خط پڙهي منهنجي دل روئي ڏيندي هئي. منهنجو روح سنڌ ڪا پرندو هو ۽ منهنجي زندگيءَ جي ڏاتي جي وَٽ ترقي آئندي هئي.

هندستان ۾ هن ڪتاب جي گهڻي گهر ٿي. ٻر هريءَ گهڻي چوڻ تي ٻه ٻيو ڇاپو ڪين ڇپايو. سنڌ ۾ شري دؤلت مهتاڻيءَ ٻيو ڇاپو ڇپائڻ جو خيال ڏيکاريو آهي.

مان نوڪ سر سنسٿا جي سرڪردن، ديوداس رتنپال، هيرو چاولا ۽ چندرو ٻنجابيءَ جي شڪرگذار آهيان جن منهنجي ڪتاب جو هيءُ ٻيو ڇاپو آهي ۽ ماڻهن کي مان ڏنو آهي.

پوپٽي ر. هيراننداڻي

١٩٩٢-٢-١٢

ورق پهريون

مان ۽ پنا

ٻوٽن جون قطارون
هوا جي طوفاني تيزي
جڏهن لڳيون لهرائينديون هليون،
پوءِ به ثابت آ سڪون پري
زندگيءَ جون آڌارون
تن من جي انتها پيڙا
جڏهن چوگرد سڀ بلائون سرڪنديون رهيون،
پوءِ به جيون آ رانگ پري.

— ٻو ٻٽي

منهنجي زندگي ڪڏهن کان پنن ۾ ورڙهجي وئي آهي ياد نه اٿم. فائيل اندر پنا، فائيل کان ٻاهر پنا، ڪتاب اندر پنا، ڪتاب جي مٿان پنا، ميز تي پنا ۽ پرس ۾ پنا، ساڙهين جي وچ ۾ پنا ۽ بلائوزن جي پرسان پنا، انهن تي پنا مونکي گهيري ويا آهن ۽ مان هر هميشه پنن جي ئي صحبت ۾ والي آهيان.

ان ڳالهه تي منهنجي امي ڏاڍي ڪاوڙبي هئي پر اسان ٻن مان ڪنهن نه هڪ ٻئي جو ساٿ ڪين ڇڏيو آهي. اميءَ جي ڪاوڙجڻ تي ڪڏهن ڪي پنا چوندي

قاڙي ڇڏيندي هيس پر وقت گذرڻ تي اُنهن جو تعداد گهٽجڻ بدران وڌڻ تي لڳو آهي.

پڙهڻ جي عادت مون ۾ پروفيسر ڪئي. ان. واسواڻيءَ وڌي ۽ لکڻ جي، شري هاسي مل ماکيجاڻيءَ. جڏهين پهريون دفعو ميران ڪاليج ڪليو تڏهين واسواڻيءَ مونکي انگريزي پاڙهيندو هو ۽ هاسو مل ايڪانامڪس. واسواڻيءَ مونکي انگريزي ناول پڙهڻ جو شوق ڏياريو ۽ هاسي مل لکڻ لاءِ آماده ڪندي چيو، ”خيال جو وستار ڪرڻ ۽ وستار زاريءَ ڳالهه کي ننڍو ڪري لکڻ جو ڏانءُ تو ۾ آهي. تون ليکڪا بڻجي سگهين ٿي.“

اهو دفعو ڪاليج ڪلي بند ٿي ويو ۽ اٺي پروفيسر هليا ويا پر مون گهڻيئي ڪتاب پڙهيا ۽ گهڻائي رلندا روڙيم. ٻيو دفعو ڪاليج کلڻ تي مون سنسڪرت وشيه ڪنئي. سنسڪرت ساهتيه منهنجو من اصل موهي وڌو. ايڪ پستڪ آلئيم. حيدرآباد جي نامي بيڪريءَ وارو شاهداس ٽڏاڻي منهنجي هڪ شاگردياڻيءَ جو ڏاڏو هو. هن وٽ سنسڪرت ڪتابن جو اصل خزانو رکيل هو. انهن ڪتابن ۾ گهڻيئي راز سمجهايل هئا. مثلا: ڪير ساگر ۾ ليٽيل وشڻو ڀڳوان ۽ شيش ناگ جي مورت ۾ جاگرافيءَ جا تت ته سنسار ۾ پاڻي ڪيترو آهي ۽ زمين ڪيتري، ته دنيا جي شڪل ائين بيضوي آهي جيئن وشڻوءَ جو ناگوي بسترو.. وغيره..

بنارس مان گهڻيئي ڪتاب گهرائي پڙهيم. انهن منهنجي گهر جي ڏيٺي جيتي هونئن ان سان پريال ڪوٺيون رکيل هونديون هيون، منهنجن ڪتابن سان ڀرجي ويئي! امولي امولي جون ڊڪشنريون، فلاسافي سمجهائيندڙ چارٽ ۽ دلفريب مورتون گڏ ڪرڻ جو شوق هئم.

ورهاڱي ڪري سڀ جو سڀ ڪتاب اُتي ئي ڇڏي اچڻا پيا. پنهنجن پاڙن کي تاڪيد ڪري آئي هيس ته فلاڻي طرف وارا ڪتاب ضرور ڪڍي اچجو. پر انهن مان چار ئي هڪ ٻئي کان جدا ٿي ويا هئا ۽ چئن ئي کي صرف بدن تي ٻه ڪپڙا ڪڍي اچڻ جي اجازت ملي هئي. ان ڪري منهنجا ڪتاب مون کان هميشه لاءِ جدا ٿي ويا!

حيدرآباد وارو هاسومل ماکيجاڻي جڏهن حيدرآباد ڇڏي ڪراچيءَ ويو هو تڏهن اُتان مون کي آکاڻي لکي موڪلڻ لاءِ لکيو هئائين. اها آکاڻي سچي پريم ڪهاڻي هئي. بعد ۾ مون ليک موڪليومانس جنهن جو سرو هو "آئم ڪير؟ استري يا پرش؟" ان ۾ مون لکيو هو "چنڊ رات کي سندر بڻائي ٿو ۽ رات چنڊ کي. جيڪڏهن چندرما ڪري رات روپهلي ٿئي سهاڳڻ جيئان ڪلي ٿي ته چنڊ به رات بنا بلڪل ڦڪو ۽ ڪسو ٿو لڳي. اها رات ئي آهي جا چنڊ کي سونهن بخشي ٿي." اهو منهنجو پهريون ليک هو جنهن مون کي "واهه واهه" سڏائي. هونئن منهنجي لکڻ جي ساراهه صرف منهنجون شاگردياڻيون ڪنديون هيون جڏهن مان اسڪول جي نوٽس بورڊ ۾ سنهي ٿلهي ڪيل ست جيان کي لينگها رهڙي وجهندي هيس.

ورهاڱي بعد ٻڙودي مان "سنسار سماچار" اخبار لاءِ هڪ ليک لکي موڪليم "پيٽ جي پڪار" بعد ۾ "هندستان" اخبار ۾ پڻ منهنجا ليک ڇپجڻ لڳا. سنڌ مان انعام جي صورت ۾ ڪئين ڪتاب اچڻ لڳا. الوقت تاريخ معصومي يا چچ نامو وغيره وغيره. ڪتابن جي ملهه جي جاڻ ٿي ڪين هيم. ان ڪري جڏهين جڏهين به امي غصي ٿي چوندي هئي ته "جتي ڪٿي تنهنجا ڪتاب پيا پيا آهن،

اسانکي ته وڻڻ جي جاءِ آ—. ڪاله ٿي ملي." لڌهين
گهرانجي سون جا سؤ ڪتاب ڏيئي ڇڏيندي هيس!

"هندستان" اخبار جي هفتيوار اخبار "هندواسي" ناالي سان مشهور ٿي ۽ ان ۾ هر هفتي منهنجا ليک، ناٽڪ ۽ آکاڻيون ڇپجڻ لڳيون. ڀارت هندستان ۽ پوءِ هندواسيءَ ۾ ۱۹۴۹ کان وٺي ۱۹۶۵ تائين لڳاتار منهنجون لکڻيون ڇپجنديون رهيون. بعد ۾ ليکڪ جي سوال تي متڀيد ٿيو. ۱۹۶۹ ۾ ساڳيءَ اخبار مون مٿان عجيب "گلن" جي ورکا ڪئي ۽ پوءِ منهنجي لکڻي ته ڇا، منهنجو نالو به سنڌيءَ اڻ سنڌيءَ طرح هڏن ڇپڻ بند ڪري ڇڏيو. انهن ٿي هندواسيءَ جو ساٿ ته مون کان ڇڏائجي ويو پر پڙهندڙ منهنجا هميشه جا ساٿي بڻجي پيا.

لکڻ مهل جي ڪيترا ڀيرا خيال نوٽ ڪندي آهيان ته پڻ ڇڻ ضايع ڪندي آهيان. وڏا اکر رهڙيندي ويندي آهيان. پر جڏهن سڄو پيج مضمون يا آکاڻي لکڻ ويهندي آهيان تڏهن صاف سٿرو اڇو ۽ لسو پنو کڻندي آهيان. ليڪن واري يا ميري گهنجيل پني تي منهنجو خيال ڊوڙي نه سگهندو آهي. لکڻ مهل وڻڻ جي پڻ هڪ مقرر ٿيل جڳهه اٿم. جڳهه بدلجي ته من لکڻ ۾ نه ڪندو ئي نه اٿم. هونئن لکڻ مهل سالت ماحول جي بلڪل پرواهه نه ڪندي آهيان، پل پنو گوڙ ٿئي، مان پنهنجو چت هڪ نڪ لکڻ ۾ لڳائي سگهندي آهيان، بشرطيڪ مون سان ڪو ان وقت ڊوڙي ويندو نه ڳالهائي يا سوال پڇي.

منهنجو نالو پاولداس واسواڻي ماستر هو. منهنجو پتا دائري رکندو هو جنهن ۾ پنهنجي ياترن مان هڪ هڪ جو وهنوار ۽ ڇرتر ته لکندو ويندو هو پر دوستن جا عزيزن

خوشين جو احوال بہ لکي رکندو هو. شايد ٻنهي جو گڏيل ڳڙيل مليل اثر جو پاڙهڻ ۽ سمجهائڻ جي عادت بہ منهنجي شخصيت ۾ سمايل آهي ۽ مان گڏوگڏ ماستريائي ۽ ليکڪا ٻئي ٿي رهي آهيان.

ڪتاب ۽ پنا اٿلائيندي اٿلائيندي ڪڏهين ڪڏهين زندگيءَ جا پنا ٻڻ اٿلائيندي ٿي. ان وقت گذريل زماني ۾ وري جيئڻ شروع ڪجي ٿو. جيئن مان هيٺ هن پنن ۾ جيئي آئي آهيان.

جڏهين منهنجو پتا گذاري ويو. مان پورن ڏهن سالن جي بہ ڪين هيس. چڱيءَ طرح ياد اٿم:-

هوليءَ جو ڏينهن هو. اسانجو گهر هيٺ گرائونڊ فلور تي هو. اُمي ڏول ۾ان رنگين پاڻيءَ جون پچڪاريون ڀري مٿي ڀرڻين ۽ اُٿي ماڙي تي ٻاهل ساهيڙين ڏانهن اڇلائي رهي هئي ۽ سندس ساهيڙيون گلال سان ڀريل ڏول مٿان اڇلائي رهيون هيون. اوچتو ٻاهر زور سان دروازو کڙڪيو. ڪل ڪل ۾ اُميءَ ٻهرئان کڙڪا ڏيان ۾ ئي ڪين آندا. نيٺ دروازي تي زوردار ٺوڪ لڳو ۽ اُميءَ در ڏانهن ڊوڙي. بابا چاچيءَ تي هٿ رکي اندر گهڙيو. پس، سڄو ڏينهن پئي ڊاڪٽر آيا ۽ ويا. ٻئي ڏينهن صبوح جــو سويل مان ۽ منهنجو ونو ڀاءُ ڏٺو اندر ڪمري ۾ ويا سين. بابا جي سڄي بدن تي هٿڻ ۽ چاڙ مکيل هئي. نرس کيس منع ڪئي پر بابا اٿي ويٺو. ٻارهين ورهين جي عمر واري ڏمي جي مٿي تي هٿ رکي چيائين، "پٽ، مان وڃان ٿو. سڀئي ٻانر ۽ ڀيڻر ٿوکان ٿيندا آهن. تون انهن کي اٿين سنڀالج جڻ تون ئي انهجو ٻيءَ آهين."

منهنجي مٿي تي هٿ رکي ٻوءِ مولکي ياڪر پاتائين ۽

چيائين، ”ڌيءُ ماءُ تي وئي آهي. سندس دل ڪومل ۽ ڪمزور آهي. تون بهادر ٿج. پاڻ ڏي هرهڪ ڳالهه ۾ مدد ڪج. ننڍين ڀائرن ڀينرن کي پاڙهڻ جو ذمو تو تي آهي. هاڻي توهين ٻاهر وڃو ته آءٌ منهنجا پراڻ ونڊا ٿي ڪين.“

اهين چئي هو اکيون پوري ليٽي پئي. اسين ٻئي اهڙا هراسجي وياسين جو ڌمي جون اکيون ڦاٽي ويئون هيون ۽ مان اهين سمجهي رهي هيس ڄڻ هاڻي ته پيئي سگهان. اسين ڪمري کان ٻاهر آياسين ۽ ٻڌيان امي جي دردناڪ اوچنگار ٻڌيسين. ورانڊي ۾ روئندڙ ڇهن مهن جي ننڍڙي ڀاءُ نارائڻ کي هنج ۾ کڻي مان اڱڻ ۾ هلي آئس پر رودن ته رڳو منهنجي ڪنن ۾ هو، پر اڄ منهنجي سيني ۾ ٻرڻ هلي آيو هو.

موت جي دهڪائيندڙ روپ سان اها منهنجي پهرين ملاقات هئي. اُن کانپوءِ ١٩٤٣ ۾ منهنجي ڀيڻ گذاري ويئي. هوءَ تڏهن وقت منهنجيءَ گود ۾ ئي هئي. موت روپي پکيءَ جا پـر سندس چوڌري ئي ڦڙڦڙائيندا مون ڏٺا هئا. ١٩٧١ ۾ جڏهين منهنجي امي گذاري ويئي تڏهين ٻـه سندس جيون جي چراغ جي ٻجهندڙ لـوءِ پنهنجين اکين سان ڏٺي هئم ۽ جڏهين منهنجو ڀاءُ حشو هاڻي رهيو تڏهين مرتيوءَ جي اونداهي ڇانوَ اڳيان ڪيس سسڪندو ڏٺو هوم. (ڌيءُ ننڍپڻ ۾ ئي گذاري ويو هو.)

خبر ناهي ٻين جي مرتيوءَ سان ڪهڙي واقفيت آهي پر مان اهين ئي سمجهان ته پنهنجن ويجهن ۽ پيارن جي هميشه لاءِ وڇڙڻ بعد انسان جي دل جي حالت ساڳي نه ٿي رهي. اِهو امر آهي ۽ دنيا فاني، اهي گفتا ٻـڌا ۽ پڙهيا آهن، سمجهيا ۽ سمجهايا اٿم پر جڏهين پنهنجي من ۾

رهندڙ شهزادا اُٿندي ننڊ ۾ سمهي ٿا پون، جڏهن پنهنجي
هار جا آبدار موتي ڇڄي گم ٿي ٿا وڃن، جڏهن پنهنجي
باغ جا سڳنڌي گل اچانڪ مرجهائجي ٿا وڃن يا جڏهن
پنهنجي ئي آکيڙي مان ئي ڇهڪندڙ پکيئڙا اڏري ٿا وڃن
تڏهين هڪ عجيب اداسي من کي وڪوڙي ٿي وڃي!

وقت آيو جڏهن اهو مؤس روئي پکي مون مٿان پرڻ اڏڻ لڳو. پر مون ڪلهي ڪلهي الڪي اڏائي ڪيو. ٽن سالن بعد اُهو وري آيو ۽ مون کي نهايت گهڻو تنگ ڪرڻ لڳو. اداس ته مان نه ٿيندي آهيان، نه وري ڏڄندي آهيان. پر هن ڀيري شرارت ڪجهه زياده هئي. مون کي صرف هڪ ئي خيال پئي ستايو- اپاهج ٿيڻ جي زندگي ڪيئن گذاربي؟ اسپتالن جا چڪر، ڊاڪٽرن جا ڇهراءُ، دوائن جون شيشون ۽ گورين جا پترا پترا اهڙا آهن اڄ ڪالهه، جو بدن جي تڪليف پل پلئيان ۾ ئي پٽڪندي ولندي آهي.

هن ڀيري مؤس مون سان خوب چڪري ڪاڏي. هڪ ٻه دفعو نه مون هار مڃي پنهنجا هٿيار ڦٽا به ڪيا ۽ آپگهات ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويس. پر عين وقت تي منهنجي هوش ۽ حوصلي جي ڦنڪار مون کي لڙائي ڪرڻ لاءِ اڀاريو ۽ مون ڪال کي گوڏي ڏيئي ٿي ورلي! اندر بدن ڪهڙو نه هجي، ٻاهران ته راڻو ڀاشن ٿيل لڳي ٿو نه؟ مون ڪوڄ ۾ لکيو:

مون کي ٻن ڪش سمجهي
سيون ٿنڀيندا ويا
گورين جا پترا ايترا ڏسيائون
جو انهن جي ڏاڳهه
هردوار جي پنڊن
۽ ڳوٺ جي واٽين

جي ٻڌڻ کي ٻہ شهہ ڏيئي وٺي.
جيئن ڦرلهڙو جي مرامت ڪرائبي آهي
نہ ڪرسيءَ يا ٽيبل جي ڀڳل ٽنگ ڪري
لڳين وجهندا آهن
لڳين هنن منهنجي عضون کي
ڪٽيو ۽ ڳنڍيو
پوءِ
انهن جي جڳهہ انهن مٽاياٿون
جيئن ڪمري ۾ وزندار سامان
هڪ ڪنڊ کان ڪٽي ٻيءَ ۾ رکبو آهي.
بدن مان رس
۽ کيسي مان پئسا
ڦري
هر طرح ڪمزور بڻائي
مونکي اسپتال مان ڪڍي ڇڏيائون
چي:
اسان توکي رلووٽ ڪيو آهي
هاڻ
تون اهو رلووشن ڪيتائين ٿي هلائين
اهو توتي ٿي مدار آهي!

ورق ٻيون

حالتن ئي مونکي سيکاريو آهي

"زماني جي ڌڪن ئي آهي سيکاريو ته، ڪيئن هلجي
سهي چوٽن ئي چوٽون عاقبت هشيار ٿي پياسين"

- موتي پرڪاش

منهنجو پتا فاريسٽ ڊپارٽمينٽ ۾ وڏي عهدي تي هو. سنڌ جي شهرن ۾ سندس بدلي ٿيندي رهندي هئي. سکر ۽ شڪارپور بعد سندس ڪراچيءَ ۾ بدلي ٿي جتي هڪ شڪارپوري سيٺ جي مسواڙي جاءِ ۾ رهڻ لڳاسين. سيٺ پاڻ مٿي رهندو هو. انهن بابا جي سيٺ سان جاڻ سڃاڻ ٿي ۽ بابا کيس ڏهه هزار رپيا اڌارا ڏنا.

بابا کي ڪابه علت ڪين هئي. منهنجا چاچا پتو کيڏيندا هئا ۽ بيڙي ڇڪيندا هئا پر بابا نه پاڻ پتو کيڏندو هو ۽ نه اسان کي کيڏڻ ڏيندو هو. هن ۾ بس هڪ ئي اوڳڻ هو، جو هو پئسا وياج تي اڌارا ڏيندو هو.

هنجي ان اوڳڻ ڪري ئي اسان سندس وڃڻ بعد ڏاڍيو پڇتايو. سندس هڪ دوست تاراچند ٽالي هو. ٻنهي گڏجي ملير - ڊرگ روڊ پاسي ڪيترين ايڪڙن ۾ ڦهليل پٽ ورتو هو. تاراچند کي به بابا اڌارا پئسا ڏنا هئا جي هو واپس ڏيڻ نه سگهيو ته پاڻ وارو پٽ به بابا کي لکي ڏنو هئائين.

بابا جي گذاري وڃڻ بعد هن ٺڳي ڪري ٻئي ڪنهن کي اسانجو پٽ وڪڻي پئسا ورتا. ڳالهه کلي پوڻ تي جڏهين پوليس اُن کي پڪڙيو ۽ هن کي حيدرآباد ۾ امڙ جي سامهون اچي ڪڙو ڪيائون تڏهين هوءَ امڙ جي پيرن تي ڪري پيو ۽ ليلائي چيائين، "مونکي بچاءِ. اسان ساڻيءَ ٿالهيءَ ۾ ڪاڏو آهي - پيڻ!" ۽ امڙ ڪي ڪاغذ ڦاڙٿا پيا چاڪاڻ ته پئسن ڪاڻ ڪنهن کي جيل موڪلڻ، هڪ عورت جي شان وٽان نه هو. ان ڏينهن جا ماڻ ۽ ماپ ٿي نرالا هئا.

جهان ڇڏڻ کان هڪ ڏينهن اڳ، مهنجي پيءُ اڳيان شڪارپوري سيٺ وچن ڏنو ته هوءَ جلدئي مهنجي ماءُ کي ورتل پئسا واپس ڪندو، پر ڏيڻ وارو شخص هليو ويو ته وٺڻ وارو ڪنهنجي پرواهه ڪري؟

بس هڪ ڏينهن اڳ اسانجي گهر ۾ پٺيوالا ۽ آيائون هيون ۽ ٻئي ڏينهن اسين وڃي ٽرانن پر پياسين!

اسين، امي ۽ ٻار ڪل اٺ ڄڻا هئاسين. اميءَ جي عمر ان وقت پنجهه سال هئي. سياڻڪ هوءَ نهايت گهٻرايل ۽ دکي هئي. ڪراچيءَ جو ٺياڳ ڪري هوءَ پنهنجن پيڪن ۾ حيدرآباد هلي آئي.

پنهنجيءَ پيڻ ڪي پئسن لي وياج تي هلڻ جو آسرو ڏيئي مهنجي مامي ڪيس صلاح ڏني ته هوءَ پنهنجا مٽيا وڪڻي پئسا سندس دوست وٽ وياج لي رکي. ان ڏينهن ۾ زالون سونا زيور پتل جي دٻلن ۾ رکنديون هيون. اميءَ پنهنجا مٽيئن سان ڀريل دٻلا وڪڻي ڇڏيا! هس ۽ هار، ڦليون ۽ جهومڪ، ڳن ۽ ڇلا، منڊيون ۽ ٻانهون - پٽا، نٿون ۽ ٻولا جي بابا کيس ٺهرائي ڏنا هئا، انهن کي وڇونءَ جا ڏنگ سمجهي هن نيڪال ڪري ڇڏيا ۽ پئسا پيءُ جي

ٻه سٽ وٽ وياج لاءِ رکيائين. پر ان شخص جلد ئي ڏيوالو ڪڍيو. ٻين سان گڏ هڪ ٻيءَ جا پئسا غرق ٿي ويا.

مونکي ۽ منهنجي پيءُ کي وٺي اَمي ان شخص، جنهنجو نالو رامچند ٿڌاڻي هو، وٽ وٺي هلي ۽ بيزاريءَ سان چيائين، ”منهنجا ٻار تمام ننڍا آهن. پئسا جن ڳئن جي گاهه برابر هئا. مهرباني ڪري سڀ پئسا نه ته ٿورا ڪجهه ئي واپس ڪريو.“

هن شخص نهايت بيپرواهيءَ سان چيو، ”ڳئن کي گاهه ته سڀ کارائيندا آهن. تون وڃي گاهه جو ڪٿان بندوبست ڪر.“ اهو ٻڌي اَمي سراپجي ويئي ۽ منهنجو پيءُ روئڻ لڳو. ان شخص جي ڪتورا ڏسي منهنجي من جو هڪ حصو پڻ نهايت سخت ڪتور اٿجي پيو.

ان آزمودي بعد اسانجي گهر مان ڪو به ڪنهن کي پئسا اڌارا نه ڏيندو آهي. مان ته هر آدميءَ جي شرافت ۽ انسانيت جي ماپ - تور پئسي ڏيڻ وٺڻ سان ئي ڪندي آهيان.

منهنجا ڀائر ۽ ڀينر جن کي ٻه ٻه پٽيوالا هنج ۾ کڻي گهمائيندا هئا سي اوچتو ئي اوچتو آٻالا ٿجي پيا. مونکي منهنجو ”بابا“ سڪيلڌي ڌيءَ جيان ئي بيحد گهڻو پيار ڪندو هو پر حيدرآباد ۾ اچي اسڪول ۾ پڙهڻ سان گڏ گڏ مان ٽريننگ ڪاليج ۾ ماسترياڻي ٿيڻ جي سکيا به وٺڻ لڳيس. مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان اڳ ئي مون ٽيوشنس ڏيڻ شروع ڪيون.

مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان اڳ ئي مونکي ڪمائڻو هو. مئٽرڪ پاس ڪري اَمي هڪ رشتيدار وٽ وٺي هلي ۽ انکي هٿ جوڙي چيائين، ”هن کي ميونسپل اسڪول ۾ ماستري

ولي ڏيو.“

مونکي ايتري گهڻو غصو آيو. ان وقت ته سوُر پئي ويس پر گهر اچي مون ڏاڍو گوڙ ڪيو. مون چيو ته ”هٿ جوڙڻ سان ڪم ملي ته اهو ڪم مان ڪڏهين به نه ڪنديس.“

مون سڀاڻيءَ کان ئي سڀڻ شروع ڪيو ۽ ٽيوشن ڏيڻ لڳيس. ٻه ٻه درجا گڏ ڪٽڻ ڪري مون چوڏهن ورهين ۾ مئٽرڪ پاس ڪئي. هڪ هنڌ درخواست وڌم ۽ انٽرويو لاءِ سڏ ٿيو. اتي چيائون ته اسڪول آدرشي آهي ان ڪري اڇا ۽ سادا ڪپڙا پهرڻا آهن ۽ هميشه ڊگهين ٻانهن سان بلائوز پهرڻو پوندو.

مون نوڪريءَ لاءِ ”ها“ ڪين ڪئي. هونئن ته مان هميشه اڇي ساڙهي ئي پهريندي هيس پر هينئن ٻين جي مرضيءَ موجب ڪپڙا پهرڻ جو حڪم مونکي ڪين وڻيو.

منهنجي اسڪول ڪنڊامل گرلس هاءِ اسڪول ۾ ساليانو جلسو هو جتي مون جتيڪا ري جو گيت ڳايو ”ڪل ڪي سپني آج نئي آنا......“ بس مونکي منهنجي ئي اسڪول ۾ ”ميوزڪ ٽيچر“ جي نوڪري ملي وئي!

ڪن مهينن بعد اسڪول ۾ سنڌ جو تعليمي وزير پير الاهي بخش اچڻو هو. تعليم کاتي، ماسترن جو پگهار وڌائي ڏيڻ جو حڪم ڪيو هو پر اسانجي اسڪول جا مالڪ پئسا نه هئڻ جو عذر ڏيئي اسانکي جهوني اسڪيل موجب ئي پگهار ڏيندا هئا.

وزير جي آمد جو ٻڌي ماستريائڻين (ٻه ماستر ۽ ارڙهن ماستريائڻيون هيونسين) ۾ هلچل مچي وئي. صلاحون ٿيون، ميٽنگون ڪيون ويون، ميمورنڊم لکيا ويا پر پرنسپال جي سامهون وزير کي اهو ميمورنڊم ڏئي ڪير؟ نيٺ مون

ان ڪم ڪرڻ جي آڇ ڪئي. پر مون چيو ته مان وزار سان ڳالهائيندس. ميمورنڊم ته پوءِ موڪلي سگهجي ٿو. ڪنهن کي به اعتبار نه پيو اچي ته مان انهن ڪري سگهندس. ماسٽر کيمچند مون سان شرط رکي "تون ڳالهائي سگهين ته پنج روپيه ڏيندوسانءِ ۽ جي نه ڳالهائين ته ڏهه روپيه وٺندوسانءِ."

هيڊ مسٽريس کي ڌڪڪ پئجي وئي. هن مونکي چيو ته "وزار جي اچڻ واري ڏينهن ميوزڪ پيرڊس ڪوله ٿيندئون ان ڪري تنهنجي اچڻ جو ضرور ڪونهي." پر اسڪول جي بلڊنگ ۾ اچڻ کان منع ناهي ته ڪير ڪڍي ٿو سگهي. مان اسڪول هلي آيس ۽ ڪامن روم ۾ ويهي رهيس. ڪلاسن جو چڪر لڳائيندي مون وزار کي ڏٺو ته اڳيان وڌي ويس "سائين ڪجهه ٻڌندا؟" هيڊ مسٽريس جو منهن ڪاميٽي هٽي ويو. پر وزار پليان ڪند ورائي چيو، "ڇو، اوهانکي ڇا چوڻو آهي؟"

وزار جي وڃڻ بعد هيڊ مسٽريس مونکي پاڻ وٽ گهرايو. مون سان ماسٽر کيمچند به گڏجي هليو. هونئن شايد پيو ڪجهه چوي ها پر هن محسوس ڪيو ته مون سان سڀ ٽيچرس شامل آهن. هن ڪڙڪ آواز ۾ چيو: "حساب ڪتاب ڄاڻين؟ بجيٽ ٺاهڻ ايندي هجيئي ته فائيل ڪڍ ۽ وڃي ساليانو بجيٽ ٺاهه."

حساب؟ مان مئٿميٽڪس ۾ ته هميشه ناپاس ٿيندي هيس. انگ اکر ڏسي اڄ به منهنجو مٿو چڪرائيندو آهي. حساب ڪتاب جو نالو ٻڌي پيٽون ٿي منجهي ويندئون آهن. مون کيمچند ڏانهن نهاريو. هن اچانڪ چيو، "ڪهڙو فائيل؟ مان ٿو بجيٽ تيار ڪريان."

هن بجيٽ تيار ڪئي ۽ مهني بعد ئي اسان جو پگهار سٽيٽائيهن مان وڌي ڇهانوي رپيا ٿي ويو! ٿورن ڏينهن بعد اسانجي هيڊ مسٽريس ڇئن هفتن لاءِ بمبئيءَ ويئي تہ اسڪول جي ائڪٽنگ هيڊ مسٽريس مونکي بڻائي ويئي جيتوڻيڪ مان سڀني ۾ جونيئر هئس!

اسانجي اسڪول ۾ سنسڪرت وشيہ پاڙهڻ جو بندوبست هو پر مون مئٽرڪ اسانئين پرشن ڪئي هئي. اسڪول ۾ هندي بہ سيکاريندا هئا ۽ هڪ ڏرمشت دادي گرمکي پڻ سيکاريندي هئي. گرسنگت ۾ شام جو ماستر گرمکيءَ جا ڪلاس هلائيندو هو جنهن ۾ امتحان ورتا ويندا هئا. انهي هوندي ئي مون گرمکيءَ جا امتحان ڏيئي پاون اکري ۽ پنج گرنٿي وغيره پڙهي هئي. پر جڏهن ساڌو واسوانيءَ وٽ اسپيشل گيتا ڪلاس ۾ ويس تڏهين سنسڪرت ڀاشا جي خزاني کي ڏسي منهنجا ڪپاٽ کلي ويا!

ساڌو واسواڻي ودوتا جي ناياب خزاني جو مالڪ هو. ”يوڪ معنيٰ ميلاپ، انگريزي لفظ ٻولين، ٻڳن جي ڳچيءَ متان يوڪ (Yoke)، اهو ڏالو آهي - جنهن مان گريڪ لفظ هيءُ آهي وغيره ٻڌائي، لفظن جو اتهاس، لفظن جو اصلي أرٿ ٻين ٻولين ۾ بدليل معنيٰ، لفظ جي مسافري، گيتا ۾ ان لفظ جي ٻين لفظن جي وچ ۾ اهميت، سڀ سمجهائيندو هو. ڪلاس ۾ ٻهراڻ ڏهہ شاگردياڻيون هيون، ٻوءِ وڃي صرف ٻي ڀيڻو نسين پر هوَ ساڳئي ئي آساهہ سان سکيا ڏيندو هو.

جنهن چيز منهنجي هرديہ جي ساز کي لرزش ۾ آندو سي هئا گيتا جا لفظ:- پرم تپ! ”آشنهہ! جاڳرلهہ“ (هي ارجن! مهاتپسوي! اُٿ! جاڳ!)

ساڌو واسواڻيءَ جو آواز ڪومل ۽ مٺو هو پر جڏهين ساڄي هٿ جي آڱر سان اشارو ڪري وري چوندو هو اُٿشٺهه! جاڳرتهه! تڏهين ان آواز ۾ للڪار هوندي هئي. پراچين ڀارت جي رشين جي للڪار - غفلت تياڳڻ لاءِ هر سچيت آدميءَ جي غافل کي للڪار! انهن لفظن جي گونج منهنجي هردي ۾ هردم ٻڌي وڄندي هئي!

صبوح سويل تارن ڀري آڪاش جي هيٺان اڱڻ ۾ هؤن ٻاري ساڌو سنتاـــن پرارٿنا ڪندو هو: اسٽوما سدگمييه، تمسو ماجيوتر گمييه......

سنسڪرت ڀاشا جي شبدن ۾ اها ڌُني منهنجي سرير جي هرهڪ رڳ کي سڄي لرزائيندي هئي ۽ مون ۾ ڪو نشو ڪيو ته سنسڪرت سکي اهو سڀ پڙهجي جو منهنجي اندر کي جاڳائي. پر ڪيئن سکان؟ ڪٿان سکان؟

خوشنصيبيءَ سان ميران اسڪول وارن ڇوڪرن لاءِ ميران ڪاليج کوليو. ساڌو واسواڻيءَ جو مِتر هو پنڊت مدن موهن مالويه، سو لکنؤ، هلائي ميران ڪاليج کي بنارس هندو يونيورسٽيءَ سان افليئيٽ ڪيو ويو. ميران ڪاليج شام جو ٣ بجي کان ٧ بجي تائين هلندو هو جنهنڪري مان صبوح جو ماستري ڪري، شام جو ڪاليج پڙهڻ لڳس. شروعات ۾ ڪاليج ۾ ٨٠ ڇوڪرن داخلا ورتي پر پوءِ سڀ ڪاليج ڇڏي ويئون ۽ ان مهل بعد ڪاليج بند ٿي ويو.

وري ٻئي سال ڪاليج کليو. هن دفعي صرف پنجويهه ڇوڪريون آيون. حيدرآباد نئشنل ڪاليج جا سڀ پروفيسر شيوا ڀاو سان ميران ڪاليج ۾ پاڙهڻ ايندا هئا. پر منجهان صرف ٻه پروفيسر، انگريزيءَ جو پروفيسر ڪي.ايل. واسواڻي ۽ سنسڪرت جو پروفيسر نارائڻداس ڀنڀاڻي ريگيولر

ھئا ۽ لگن ۽ اُتساھ سان پاڙھيندا ھئا.

اوچتو، خبر نہ آھي تہ ڇا ٿيو، انھيءَ ڪاليج جي سيٺي پروفيسرن ميران ڪاليج ۾ اچڻ بند ڪري ڇڏيو!

ھاڻي ميران ڪاليج جو مئنيجر، جو خود ميٽرڪ پاس ھو، اسان کي انگريزي پاڙھڻ لڳو ۽ سنسڪرت لاءِ چيائين تہ پنڊت ڪالو رام کان سنسڪرت پڙھو. ڪالو رام کي انگريزي بہ ڪين ايندي ھئي ۽ اسان کي سنسڪرت انگريزي دواران ٿي پڙھڻي ھئي. ڪالو رام کي ڪجھہ سمجھائڻ پڄھائڻ بہ ڪونہ ٿي آيو.

اسان ڇھن ئي سنسڪرت وشيہ ڪنئي ھئي. بنارس جي امتحان ۾ ڪن سوالن جا جواب سنسڪرت ۾ ئي ڏيڻا ھئا. ويد ۽ اُپنشد اسان جي ڪورس ۾ ھئا. ان حالت ۾ اھو ڪالو رام تہ اسان کي پاتال ۾ پھچائي ڇڏي ھا.

مون مئنيجر کي عرض ڪيو تہ پروفيسر ٻنيچا کي واپس ڪري ڪيس واپس گھرايو پر مئنيجر مرڳو ئي ڪاوڙجي پيو لڳو تہ ڪاليج مئنيجمينٽ جي ڳالھہ ۾ تنھنجو دخل ٺيڪ نہ آھي. مون لڏھن ٿي چيو تہ مونکي موڪل ڏيو تہ مان ڪاليج ۾ سنسڪرت جا پيرڊس اٽينڊ نہ ڪريان. مان پروفيسر ٻنيچا کي وٽي ڪري وٽس سنسڪرت پڙھڻ لاءِ ويندس."

مئنيجر ھڪدم ڇپڻي وڄائي ۽ چيو تہ "ٻيون چوڪريون چپ آھن رڳو تون ئي ٿي گوڙ ڪرين بھتر آھي تہ تون ڪاليج ڇڏي وڃين!"

مان ڏاڍو لھي آيس ۽ پوءِ پنھنجو پاڻ پڙھڻ لڳس.

جيتوڻيڪ ائين ڪرڻ ڀاڙ سان مٿو ٽڪرائڻ مثل ھو. ڇاڪاڻ تہ بنارس يونيورسٽيءَ ۾ ھندي ۽ سنسڪرت جو

اسٽينڊرڊ تمام اوچو هو.

شاگردن سان هميشه ظالم ٿيندو رهندو آهي ۽ مريادا جي صدقي هنن کي هميشه چپ رهڻو پوندو آهي. مون کي اهڙي مريادا کان نفرت آهي. هندستان ۾ اسڪول ۽ ڪاليج پانيڪارن جا ڪارخانا بڻجي پيا آهن، جاڪاڻ ته شاگردن ۽ ماسترن کي مريادا جو واسطو پيل آهي. اسانجا نوجوان ڪارخاني مان نڪرندڙ جوراب ۽ رومال بڻجي پيجان ۽ نـر اُلساهه بڻيل آهن، جاڪاڻ ته ڪين مريادا سان نپاهڻو آهي!

بمبئيءَ ۾ آياسين ته سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ۾ ماستريائي بڻيس. هڪڙي آڪاٽي لکيم جنهن ۾ هڪ پئراگراف ۾ لکيل هو ته ”اسڪول جي ماستريائي اها ٿي بڻجي جنهنجي ڪنهن سبب شادي نه ٿي سگهي آهي. يا نـ هوءَ وڌوا بڻجي پيئي آهي ۽ يا نه هوءَ ماتا نه بڻي آهي. ان ڪري هوءَ اڻڄاڻن ٻـارڙن جي نـازڪ جذبات کـي سمجهڻ کان قاصر آهي.

اسڪول جي پرنسيپال جي هڪ وڌوا مائٽياڻي ماستريائي هئي. هن پرنسيپال کي پڙڪايو ۽ مونکي وائيس پرنسيپال پاڻ وٽ گهرائي ڌمڪائيندڙ لوح ۾ چيو، ”توکي نوڪري ڪرڻي آهي يا نه؟“ مون ان ڌمڪيءَ جو پس منظر چڱيءَ پر جاتو ٿي. جاڪاڻ ته ان ماستريائيءَ جي چرڻ لي لڳي ٽيچرس روم ۾ اڳ ۾ ئي گوڙ ٿيو هو پر مون اڻڄاڻ بڻجي ڪيس جواب ڏنو تـ ”اوهين پنهنجي جملي کي واضح ڪريو.“ هن کي اچا به گهڻو غصو لڳو پر مون پنهنجي طلب پيهر دهرائي چيو تـ ”ڪارڻ سمجهڻ بعد ئي تـ نوڪري ڪرڻ نه ڪرڻ جو فيصلو ڪنديس. ان ڪري اوهين

پنهنجو چيل جملو ڪولي سمجهايو.”

نوڪري ڪرڻي آهي يا نه، اهو فيصلو جڏهن هو مونکان پڇي رهيو، تڏهن هو مونکي ٺڪاڻي ڪيئن آڻي سگهي؟ جڏهن منهنجي ڳالهائڻ مان نوڪري ڪرڻ جي مجبوري هو جاڻي نه سگهيو، تڏهن ڳالهائڻ جو رخ بدلي هن مون کي سمجهائڻ شروع ڪيو.

ان بعد اسڪول ۾ جنهن به ماستراڻيءَ کي ٺڪايو ويندو هئو ته هوءَ مون سان صلاح ڪرڻ ايندي هئي. ان جو اهو مطلب نه آهي ته مون ۾ جهجهي سياڻپ آهي، پر مان بالادست اڳيان پاڻکي مجبور ۽ لاچار ڏيکارڻ بدران پاڻ جتائڻ جو طريقو اپنائڻ جي نئي فائدي ۾ آهيان. جڏهن وقت بالادست زيردست جي مجبوريءَ جو فائدو وٺڻ ٿو چاهي تڏهن وقت ڏيڻي هيٺ ڪِرڻ بدران لڪڻي بدلپ وانگر ڦٽڻي مٿي ٿي بيهجي. چاڪاڻ ته پگهار انسان کي اجوري جي روپ ۾ ئي ملي ٿو. ان ڪري پڇ اوڏڻ جي ڪا به ضرورت ڪانهي. چوڌاري نظر ورائبي ته ڏسبو ته سڀني پراڻن جي پنيءَ جو ڪنڌو ڪنهن نه ڪنهن اموني اميل ٻا وزال آهي. هڪ انسان ئي آهي جنهنجي سڌي ڪنڌي جو چهرو آڪاش ڏانهن اشارو ڪري ٿو. اهڙو بلند مايه ناز انسان ڪنهن جي پيرن ڏانهن جهوڪاري؟

ورق ٽيون

جوڳي جادو لڳائي ويا

"مون پوءِ جي پاري ۾ ڀاڙيءَ تي ايو
هڪ صبح، اگهاڙو ڪو الله لوڪ ڏٺو
وسمھ ۾ ڏسي موالڪي، چيائين مرڪي
ڇو عشق جي ڪُوري تي ڪو نهي ٿو ڪپڙو؟"
— هرو سدارنگاڻي

حيدرآباد جي هيراباد ۾ اسان جي پنهنجي جاءِ هئي پر نانيءَ ڇيو نه ڏهين ٻارن سان منهنجي ڏيءُ اڪيلي ڪيئن وڃي رهندي؟ ان ڪري اسين سڀ گڏ رهڻ لڳاسين. هيٺ منهنجي ماسي پنهنجن اٺن ٻارن سان ۽ ماڙيءَ تي منهنجو مامو، سندس ٻه ٻار ۽ منهنجي ناني هڪ پاسي ۽ ٻئي پاسي امي ۽ سندس ست ٻار. منهنجو ماسڙ ڪوئٽا ۾ نوڪري ڪندو هو ۽ منهنجي ماءُ گذر ڪري وئي هئي. سڀني هيٺين ٽڙ جي وڻ جيئان ڦهليل پريوار کي منهنجو وڏو مامو (منهنجي ماءُ جو مامو) گوپالداس پاليندو هو. هن شادي نه ڪئي هئي پر سندس ڌرمپتني گذاري ويئي هئي ۽ هن وري شادي نه ڪئي هئي.

مامو گوپالداس وڏو ٺيڪيدار هو. گدو بندر واري اسپتال ٺوڙي سول اسپتال ۾ هر هڪ چيز ٺهرائڻ جا ٺيڪا

ڪٽيندو هو. چولا، سٿڻون، روا، ڪوٽ، ڪمر، مورو، ڏڪ، پاجامون، گهه، سڀ ڪجهه، پنهنجي اسٽالن لاءِ ٺهرائيندو هو. اساڻجي اڱڻ ۾ ڪير جا ٻه ٻيا ڪڙهندا هئا، ڏڪ به مٽن ۾ جماءَ ويندو هو، باقي مامل جا سڙهن تاڪيا اڻندا هئا ۽ پاڄين جا نوڪرا. مامو پاڻ صبح جو ليمن جو شربت پي ٻاهر نڪرندو هو ۽ وري شام جو دير سان گهر موٽندو هو. منجهند جو ٻوڏي ٻساريءَ وٽ گدرو چاڙهين کائيندو هو يا ڏوڏي ميوي واري وٽ وڃي سنگترا ۽ سردا خلاص ڪندو هو. ميوي سان سندس ڏاڍي دل هوندي هئي. گهر ۾ چاڙهين گدرن سان ڀريل اٺ گاڏيون، اٺن جا ڀريل مٽ (سنڌ ۾ پالي اٺ مٽن ۾ ڀرائيندا هئا) ملتان سنگترن جون ٽوڪريون موڪليندو هو. ڪوئيٽا مان به ماسيءَ وٽ تازيون تازيون باداميون ۽ تازا اکروٽ، زردالو ۽ آلوچا، توت ۽ شهتوت جهجهي انداز ۾ ايندا هئا.

مامو دسهري تي باروت (ڦٽاڪن) جا نوڪرا وٺي ايندو هو. سندس نوڪر رام ڪرشن جو راجستاني هو، ٻي ڏينهن سانده شام جو اڱڻ ۾ اهو باروت ٻاري ڏيکاريندو هو. ٻاڙي جا سڀ ٻار اساڻجي گهر ايندا هئا. ٻوء ڦيو ٻرڻ ته تاڙيون وڄيون، هوائي اڏي وڃي "شر ر ر.... جا آواز ٿيا، سر ڦٽ ڦٽ ڪئي ته اسان ڦيريون پاتيون!

اڄوڪن ٻارن لئي ته مولڪي ڏاڍو قياس ايندو آهي.

اساڻجي پيٽ ۾ ته اهين ڪجهه ڏٺو آهي نه ماڻيو آهي.

منهنجو وڏو ماسات هيرو لاهور ۾ واپار ڪندو هو ۽ منهنجون ماساتيون ڪاليج ۾ پڙهنديون هيون. باقي اسين ڏمو، ديناناٿ، گوبند، حشو، مولي، نارائڻ، جاڪي، شانتي، ڪملا، سندري، ساوتري، گنگا ۽ مان سڄو ڏينهن پيا

کيليندا هئاسين. شرطون پچائڻ، ٻروليون سلڻ، گڏجي بيٺ
چوڻ، اصل سڀو ڏينهن مستي، کيڏل ۽ راند ۾ مگن رهندا
هئاسين. اندرا چوُ ٽوُ ريل ٺهڻي هڪ ٻئي جي گهاگهري
يا قميص پڪڙي هلندا، ٽورا وڏا ماچيس کي ڏاڳا ٻڌي
هڪ ٻئي کي ٽيليفون ڪندا، ڇوڪريون رکين ٻتر ڪٽي
"ٻاٻان کي ڀريان، ٻاٻان کي ٻيان" ڪنديون، ڇـــوڪرا
ٽڪري تي ڏينهن وسارا ڪولهاڻ ويندا يا ڪولين راند
ڪري پڪاريندا - "سيچ!" لوار جي ڪٽن تي نچ نچ پيا
ڪندا هئاسين، ننڍڪڙي ۾ لڏي "سب ڪن تهنجي سارا هه-
قدرت وارا" ڳائي، ڪراچي ۽ سکر اسٽيشن کي ٻاڻ وٽ
گهرالـــي "هندو پاڻي! مسلمان پاڻي!" جا هوڪا ڏيندا
هئاسين. ڏوڏا ۽ ٻيڻ جا بسڪوٽ جهولن ۾ ٻري خزاني
جا مالڪ ٺهندا هئاسين. هڪ ٻئي سان اوٽي ڪري ٻوء
"چئيمس نه ...." ڪري ساڻس ڳالهائيندا هئاسين ۽ ٻـڳڙا
ڪٽي اُن ۾ ڪڏهن وجهي، ان سان واسي ٻري ٻوء "ٻقي"
چئي کلندا هئاسين! ڇوڪريون راند ڪن "آنر آه آنوٽ؟"
ته ڇوڪرا مڇهائين ۽ جي ڇوڪرا راند "لٺن مٺون -
پڪٽ آر - بالمرس" ته ڇوڪريون مڇهائين. ٻوء گڏجي
راند ڪريون "اسين ٻهر چولڻ اچون ٿا.... اچـون ٿا..
اچون ٿا.."

ٽوڪر ڪاڏي ڪاٺ لاء پيا سڏ ڪن، ماڻر ٻيئون دٻون ڪين
ته وچي ٻاهر راند ڪريو، ٻر اسين ٻنهنجن جـگهڙن ۾ ٽي
ٻورا ته ٽر مولـڪي چري ٿو چهو ۽ هن مولـڪي چور ٿو
سڏيو؟ موڪل ملي ته ماڻر اصل ڪڪ. ڪنهنڪي "هوم"
۾ وٺهارڻ جي ڏڪي ته ڪنهنڪي زوردار ٽقر. ٻر اسانجي
"ٽٽيا ٽٽيا" ۾ ڪمي اچي ٿي چولي؟

ٻارن ۾ مائرن جا ڪم ۽ ايڪ ٻوندا هئا. ٻاٻڙ ڪڏ تي سڪل وڄهي اچو، ٻمڇل موديءَ کي چٽي اچو ته ڏهه سير اٽو موڪلي، ٻاڙي ۾ سيتا کي ڦمي جا سڀوسا ڏيئي اچو، پڳل ٻيهن واري ڪان ڪٽورو ڪٽي الين آلي جا ٻيهه وٺي اچو، ٻسيءَ جو هوڪو ٻيو اچي، ٻهارئوس، ڏڏڙي وٺي اچو... ۽ اسين شرطائي چوندا هئاسين ”اندر نه ٿا اچون. تو چيو نه ته ٻاهر وڃ.“

وڏي مامي جي شخصيت عجيب ته نئيو مامو به عجيب. ٻنهي جون زالون مري ويئون هيون ۽ ٻنهي جو لالو ۽ ساڳيو هو! ٻئي ٻنهنجين سرگواس ٿيل پتنين کي پوڄيندا هئا. نئيو هنجي فوٽي کي روز تازن گلن جو هار پائيندو هو ۽ وڏو من ٽي من ۾ انين ٻرڻ ڪندو هو. اسين انئي کي گوپال ۽ وڏي کي ”مامـــو“ ڪري سڏيندا هئاسين. نئيي جي زال مري وئي تـــه نوڪري ڇڏي آيو ۽ وڏو اڳي کان ڏهوٽو ڪم ڪرڻ لڳو. وڏو مامو جهڙو ٻروچ! لنئي هوندي ننگ ۾ سوُر ٻورڻ ڪري، ڪنهن ڇڪي ٻٽي ٻڌي هيس، جنهن ڪري هڪ اک مان جوت نڪلي وئي هيس. سندس حجام مري ويو ته نه ٻئي حجام کان ڏاڙهي لهرايائين نه مٿي جا وار. هڪ اک لـي ڪارو پٽو ٻڌل، پٽڻي جو چولو، ڪاري صدري ۽ ڪلهي لـــي ڳاڙهي ڪنار وارو نرڪش نوال. ڪڏهين اٺ هزار گلاب جا گل وٺي آيو ته گلاب پاڻي ۽ ”دناچو“ (هڪ دفعو نڪتل گلاب پاڻيءَ ۾ وري گل وجهي ڪاڙهي گلاب پاڻي ڪڍبو ته اُن ۾ ايهد گهڻي سرهاڻ هوندي هئي، انکي ”دناچو“ سڏبو آهي جو شربت ۾ ڪم ايندو آهي ٻر اکين ۾ نه وجهبو آهي) ڪڍي تــه ڪڏهين عرق جون سرهيون ڇيزون آڻي چواندو هـو عرق

ڪيو. اسان وٽ ڪرنقل ٻارهونءِ چڙهيو پيو هوندو هو. ماڻهو چوندا هئا ته توهين عرق سان اُنو ڳوهيندا آهيو يا گلاب پاڻيءَ سان؟ ايترو عرق يا گلاب پاڻي ڇا ڪندا؟ پر اسين اونهاري ۾ مٽي ۾ گلاب پاڻي اوتي ان کي ٿڌو ڪندا هئاسين ۽ جڏهن ڪنهن بيماريءَ ۾ عرق پيئندا هئاسين.

اهڙي مٽيل ميلي ۾ ٻالاپڻ گذاري اسين ٿورا وڏا ٿياسين ۽ وڃي پنهنجي جاءِ ۾ ويٺاسين. اها جاءِ ساڌو واسواڻيءَ جي ستسنگ واري جهولي جاءِ جي لڳولڳ هئي. اها جاءِ شري منگهمل ساڌوءَ کي دان ڪري ڏني هئي ۽ اُتي ئي ميران اسڪول ٺهرايو ويو هو (جهونو- لڳون پوءِ جيل جي اڳيان ٺهيو هو.) اسانجي ڪُڏ واريءَ پٽ ۾ ساڌو واسواڻيءَ جي ڪمري جون دريون هيون.

نانيءَ سان گڏ رهياسين ته مار کائڻ وقت ماسي ۽ ناني ئي بچائيندا هيون. هاڻ ته اميءَ سختيءَ ۽ پابنديءَ سان پالڻ شروع ڪيو. اميءَ جو حڪم هو ته صبح سوير اُٿي ساڌو واسواڻيءَ جو ستسنگ ۽ گرسنگت ۾ وڃڻو آهي. اُتان ٿي جيل واري روڊ تي پنڌ ڪرڻو آهي يا ڊوڙ پائڻي آهي. انهن جيڪو نه ڪندو تنهن کي نيرن نه ملندي.

۽ سنڌ ۾ نيرن ڪهڙي ڪجي هئي؟ سيڪون پٽاٽا، يا مالپڙا يا پيهون ۽ مٿان شربت يا انب مالي ۽ مٿان لسي، يا چانش ۾ ڊبلروٽي.

اهڙين شين جو تياڳ ڪيئن ڪجي؟ پر اونهاري ۾ ته خير، سياري ۾ سوڙ مان نڪري همت منهن ڌوئڻ ڏاڍو ڏکيو لڳندو هو. ان ڏينهن ۾ ساڌو واسواڻيءَ جو ستسنگ صبح سوير ساڍي پنجين بجي شروع ٿيندو هو. سو اسين

ڇوڪريون ته ماءُ جي پٺيان اٿي ستسنگ ۾ پهچي وينديون هيون سين، باقي اسان جي پاڙن مان حشو سويل اٿي باغ مان گل پٽڻ هليو ويندو هو ۽ گرسنگت ۾ ڪٽاهه پرساد ورهائڻ وقت ڪٽاهه وٺي ڦاٻٽي اچي ڏيندو هو ته مان گرسنگت ۾ ويو هوس. سنڌو لارائڻ امي ءَ جي اچڻ جو آواز ٻڌي سڌو سنان جاءِ ۾ پهچندو هو ۽ وڏي واڪي سان ”ايڪو اونڪار ستنام...“ چئي جپ صاحب پڙهڻ شروع ڪندو هو.

ستسنگ ۾ سادو ڏاڍيون سٺيون آکاڻيون ٻڌائيندو هو. سندس ڀاشڻ، مثال ۽ جيونين سان انهايت دلچسپ لڳندو هو. جڏهين هوءَ آکاڻيءَ جي ڪلائميڪس تي اچي چوندو هو ته ”اڄ مان اتي ڏاڍو ٿو رڪان.“ تڏهين من سسي ويندو هو پر ٻئي ڏينهن آکاڻيءَ جي اند جوڙڻ جي موهه وچان ستسنگ ڏانهن ڇڪبو.

ڏيري ڏيري ساڌوءَ جي اپديش جي ڪشش فيلسوفيءَ کي سمجهڻ لاءِ آماده ڪيو ۽ سندس ليڪچر ٻڌڻ لي وري وري دل ٿيندي هئي. ساڌوءَ جي اکين ۾ الاهي نُور هو. اپديش ڏيڻ وقت سندس اکيون ٻند رهنديون هيون پر مشڪل وقت اوُ ڪاٻي ٻولديون هيون. ڀاشڻ ۾ چرچا ۽ لطيفا ٻـه شامل هوندا هئا ته ڊائلاگس پڻ. ان ڪري ساڌوءَ جو ليڪچر انهايت وڻندڙ ٿي پوندو هو.

اونهاري ۾ اسين ڪـڏ لي سمهندا هئاسين. حيدرآباد جي انوکي چانڊاڻي راس، چنبو ل ٻکيءَ جون ڪيهوُن، پرهه ڦٽيءَ جي ٿڌي هوا ۽ ساڌوءَ جي ڪاپل دريءَ مان سندس مڌر گيت جو آواز! هوءَ هڪ هڪ جي آڳرن سان

ٻئي هٿ جي آڱرين ٻنيان ٽال رکي ڳائيندو هو:

”نازڪ ڏاڍا ليهن جا وڻئي وڻيان
سهڻا سگهڙا سٽ جا وڻئي وڻيان.“

ڪڏهين اڌ رات جو گيت ٻڌي اکيون ڪاڻي ٿوانديون هيون. هيءَ ڪنهن کي ٿو سڏي؟ سندس ڪنهن سان ليهن آهي؟ انهيءَ مان ڇا ڪي ڇو ٿو پڪاري؟ سادو واسوانيءَ جي عجيب شخصيت هئي. ڦٽيءَ ڪانسواءِ گهنڊيدار ڪارا اڇا وار، ڊگهو ڪاڌيءَ جو چولو، اڇو ڪاڌيءَ جو لنگوٽ ۽ پيرن ۾ چمپل. سندس اکيون بند هونديون ۽ چپ اندر ٻرنديون رهنديون هيون.

سندس اُپديش هرهڪ لاءِ هو. انهيءَ ٻارن لاءِ آکاڻيون وڏن لاءِ فيلسوفي، گمڀير ماڻهن لاءِ ڳوڙها ويچار، رواجي انسان لاءِ عمل ڪرڻ لائق چوڻيون وغيره وغيره. هو بلڪل سرل سادا لفظ ڪم آڻيندو هو پر ساڳي ڳالهه کي گهڻن نمونن سان سمجهائيندو هو. گهڻي ڀاڱي دنيا ڀر جي مهان هستين بابت ڳالهائيندو هو. ڪڏهين سنتن جي ڀڳتيءَ بابت ته ڪڏهين ڪرم يوگين جي ڪرم بابت، ڪڏهين پريم ۽ شردا بابت ته ڪڏهين آتم گيان بابت. انهن تلسي، ميران، سورداس، ڪبيرداس، نامديو، تڪارام، گيانيشور، سڌو ڪاساڻي، وويڪانند، رامڪرشن پرم هنس، چيتنيديو ۽ ٻين جي جيون جا خاص واقعا ۽ آزمودا انهن بيان ڪندو هو، ڄڻ اسين سڀ ڏسون وينا. هر ڌرم ۽ هر گرنٿ مان مثال ڏيندو هو. ايران جي نئين ڌرم ”بهائي الله“ بابت پڻ ڄاڻ هيس. بائيبل، قرآن، گيتا سڀني ۾ چيل گفتا ارٿ سميت سمجهائيندو هو. سندس ڄاڻ ۽ ابياس جو ڪو ڪاٿو ئي نه هو. هو سنسڪرت ۽ انگريزيءَ ۾ ماهر هو ۽

مهان ودوان هو. پوءِ ۽ نئون انتري هوندي جنهن جو
هڪ ننڍڙي ٻالڪا اڳيان جهڪي پوندو هو.

منهنجو ٻابا صاحب جو سوال آئي ٻلند آواز سان
ڳائيندو هو:

مٺن آنڌلي ڪي نيڪ ليرا نام خدا ڪارا
مٺن غريب مٺن مسڪين تيرا نام هئي آڌارا....

ٻـا

"سنتان ڪي ڪارج آپ کلوپا......"

۽ اُمي مرڻ گهڙيءَ تائين صاحب سوال آئي پنهنجيءَ ماءُ جيان سڪنديءَ جو پاٺ ڪندي هئي. پر مون ڪڏهين نت نيم سان ڪنهن پستڪ جو پاٺ ڪين ڪيو. اڄ ڏينهن جي ڀيٽ ۾ مولڪي ڪلام وڌيڪ وڻندا هئا ۽ وڏي ٽيڙ تي "غزل" زبردست اموٽي ۾ موهيندو آهي.

پر سادو واسوانيءَ جي شخصيت مولڪي فيلسوفيءَ ڏانهن مائل ڪيو. ٿياسافي هال ۾ ليڪچر رکيا ويندا هئا. پاڻي پرتاپ جي مئتري پون ۾ هر جمع تي ڪٿ اپنشد تي سوامي رنگناٿن جو وياکيان ٿيندو هو. هر سومر تي گورسنگت ۾ ماستر فتحچند گورن جي جيون جو ورڻن ڪندو هو ۽ هر ٻڌر تي سنتداس وڪيل گيتا جا اڌياءَ سمجهائيندو هو. مان سڀني جا ليڪچر ٻڌڻ ويندي هئس. جنهن جنهن تي ٻڌم ليڪن تنهن تي ٻماس وڌي.

پر وري سادوءَ جي آواز جي گونج

اُستو ما   سد گمي
تمسو ما   جيوتر گمي
مرتيور ما   اَمرتم گمي

مولکي چڪيندي رهي. تارن سان ڀريل آڪاش، هون

جي سڄڻ، مٽي ۾ وهندڙ دونهون، شانتيءَ (سادو واسواڻيءَ جي انڊي شڪيا) جو پورو ڍانچو ٺيل ڇهرو ۽ سادوءَ جو مندر جي گهنڊ جهڙو مٺڙو آواز! ان آواز ۾ عشق جو خمار ۽ هو نه ملڻ جي مٺڙاڻ ۽ سماڻل هئي!

سادوءَ جي من ۾ وهندڙ گيان جي گنگا جي هڪ بوند منهنجي سيني جي سر (تلاءُ) ۾ ڪڏهين سمائجي ويئي سا خبر ڪين اٿم.

ورق چوٿون

اسين پائر پينر سپ ست چٽا

نظر سان ٿي جن ٿي ڪيا دوُر دکڙا
اَلا! سي هليا ويا، ڪٿي ويا ٻهارون.

- اندر پوچوائي

اَمي چوندي هئي ته جڏهن سکر ۾ هئاسين تڏهين ٻـه دفعا لون مٽان ڪڏ لان هيٺ ڪري ٻڌي هئينءَ. جڏهين ٻئو ڀيرو مسلمان ڪٽر ڪان تنهنجو مڙال ٻيو ۽ ٻـگـل هڏو ٿهرانڻ و ٻاسين، تڏهين هن چيچيندي چيو ته نيمگر ته ڪپڙو ته هتي ڇڏي وڃوس! مان ڪيس ٻاليندس!

شڪارپور جي ته مونکي چٽي ياد آهي. اسان وٽ پاريءَ ماءُ ڪم ڪندي هئي جا ٻزار ۾ ڀاڄي وٺڻ ويندي هئي ته مان ساڻس لڙڪي پوندي هئس. هڪ دفعي هوءَ مونکان ليپ تي ته پيٺي ۽ مان رنندي رنندي هلندي پٺي وڃان ته ٻن سوار ٿهراندڙ شخص مان هڪ، مونکي ڪٽي ورتو ۽ گڏهه تي وهاري پٺي لڪڙو لڪڙو هلڻ لـڳا. مان لهائين وڏاڪ رڙيون ڪرڻ لڳيس، جي ٻرڌان ڪجهه هندو جوان شايد ٻڌيون ۽ آهي دوڙندا آيا. جت مونکي پٺ تي رکي ونڻ لڳا. جوان مونکي ڪوهر ڪارايا ۽ پوءِ گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ هرڪو ڏيندا هليا ”هيءُ ٻار ڪنهنجو آهي؟“ دڪيءَ تي ٻيٺل اميءَ امالڪ ٻاهون وڌائي مونکي ڪٽي ورتو.

ڪراچيءَ ۾ مان ٻئي ماسيءَ جي اسڪول ۾ پڙهندي هئس. ٻئي ته الائي ڪير هئي پر منهنجي مسلمان ماسترياڻي مونکي سڏيندي هئي "پيڻ نڪي!" پيڻا! پيءُ کي ته چئج ته ٻه ڏانڊاڻ جون ڳوٺيون موڪلي ڏي.

اسانجي گهر جو پٺيون اڱڻ سدائين ڏانڊاڻ ۽ ڪوئلن جي ڳوٺين سان ڀريل رهندو هو. ڀلا ٻيلن مان ڇا نه ملي؟ ماڪيءَ سان ڀريل ڏيا، سڄي گيهه، سان ڀريل چاڏيون، ٻڪڻ جون ٽالهيون ۽ ڪوئڙا! اڱڻين اڱڻ ۾ شڪار ۾ ماريل پکين ۽ ٻدڪن جون قطارون نوڙيءَ ۾ ٽنگيل رهنديون هيون.

اسين ٻار سڀ پٽڪڙا، پوءِ ڪاٺي ڪير؟ دوست پاڙيوارا، مٽ مائٽ حجت رکي شيون کڻي ٻـا ڪٽائي ويندا هئا. "ائي مينگهي! تازي ماکي آئي اٿئي ڇا؟ ٿيڻو کڻي آئي آهيان ڀري ڪري ڏجانءِ." ائي اڄ ڪوئلن جا ٻه اٺ اچي لٿا هيئن، مٺي منهنجي ڪوئلن واري ڀور ڪري ٻڪي آهي، ڳوڻ ڪٽائي ٿي وڃانءِ."

سنڌ ۾ ته ماڻهن جون دليون نهايت وڏيون ۽ ڪشاديون هونديون هيون. پاڙيوارن کي ٻه هميشه مٽن مائٽن ۾ ڳڻبو هو. هتي ته پنهنجي ماءُ ۽ پيڻ کي ٻه پراڻو سمجهي گهر کان ٻري ٿا رکن!

اڄڪلهه ڪتب ۾ دليون ڀريل ۽ ڪم جي وڏاست ته هوندي ئي هئي. ٻه رکو وڏا نديا ان ڊاک جي ڇڳي ۾ ڳنڍيل رهندا هئا، بلڪ ٻريان مٽ مائٽ ٻه پنهنجائي ڳڻيا هئا. جيون جو رس نديڙن نديڙن ڳالهين ۾ ئي ته رهندو آهي. وڏيون ڳالهيون ته موقعي سارو اچن ۽ ٻس ويئون!

ائي شڪار جي پکين کي هٿ ٻه ڪونه لائيندي هئي. بابا کي ڪهندو هو ته آفيس جي پٽيوالي کان اڱڻ ۾ لتر ٻا

چنبول رڌائي کائيندو هو. امي هٿ جي ڏاڍي چوٽ هئي. هڪ دفعي شڪار آيو مس ته سڀ ڏيئي وٺي خلاص ڪري ڇڏيائين. منجهند جو بابا پنيوالو ۽ دوست وٽي آيو ته هڪ ٻکي نه ڇڏي! اڃي تتو. هوائن ته بابا غصو گهڻو ڪندو هو. اسين ٻارڙي پڻ ڏوڙ ٿياسين. ٻارڙاوارن وڏل ۽ ڪچڙون چيزون ڪٽي هلي آيون. اڄ مڃي ڪلاڪ اندر محفل لڳي وئي. اڄهو انين ٻارڙو اوڙو هڪ ٻئي کي ڪم ايندو هو. اڏيءَ ڪٽيءَ هڪ ٻئي کان شيءِ گهرائي وٺبي هئي. گهر ۾ شادي ٿئي، تڏهين ته ٻارڙوارا ني ڪم ايندا هئا. ان ڪري ني ته چوندا هئا "ٻارڙو آيو اڄ".

اسين ست ڀائر ڀينر هڪ ٻئي جيڏا هئاسين. ڏيڍ ٻوڻي ٻي سالين جو هڪ هڪ ۾ تفاوت. منهنجو وڏو ڀاءُ ڏمو. موکان ڏيڍ سال وڏو ۽ مان ٻئي نمبر کان ٻوڻا ٻه سال وڏي. ان طرح واري سان جاوا هئاسين. ڀاءُ ڀيڻ، ڀاءُ ڀيڻ ۽ ڀاءُ. ڏمو جهڙو سادو! ڪڏهين ته ڪنهن سان جهڳڙو نه ڪيائين. ٻئنڪ ۾ هيڊ ڪئشر، سنڌو ريسيڊينٽ ۾ اڪائونٽنٽ، هانگ ڪانگ جي فرم ۾ مئنيجر، پرڪڏهين به ڪنهن جي ٻاني ميري نه ڪيائين! هن جهڙا ٻيا جلدئي اڪاپتي ٿي ويا پر هن سالتيڪي سادي انسان کي خود سنڌس سنڌيو ته الصافي اجورو نه ڏنو!

منهنجو ٻيو نمبر ڀاءُ حشو، هرقسم جي ڪارن يا هاڪل ۾ ڀهرو وٺندو هو. ڪسرتي آکاڙو هجي يا ٻهري ڏيڻ واري ٽولي، آزاديءَ جي هلچل جي ٻاهرين ڪڏٽي هجي يا ڪنهن کي مار ڏيڻي هجي، ڪاليج ۾ منصوبو رٿي پروفيسر کي پٽائڻو هجي يا دوستاڻي محفل ۾ ڪا شرط پچائڻي هجي هو سڀني ڳالهين ۾ اڳرو هوندو هو.

شڪل شبيھ، تـوڙي عادت سڀاءَ ۾ ڏمو ۽ حشوُ هڪ ٻئي جي صفا اُبتڙ هئا. ڏمي ڪڏهين ڪنهن کي ھاڪي چماٽ به نه هڻي، پر حشوُ زبردست لڙاڪ هو. حيدرآباد ۾ ڇوڪرا پاڻ ۾ ڇوڪريون پاڻ ۾ ٻه-ٻه، ٽي-ٽي ٿي شام جو مين روڊ تي چنڊي ڏکڻي پنڌ ڪرڻ نڪرندا هئا. مارڪيٽ کان جيل تائين ڪلاڪ ڏيـڍ انهن عجيب رونـق ڇانئجي ويندي هئي. ڪي لـچـا ڇوڪرا، ڇوڪرين کي واڪارا ڏيندا هئا "اَئي اَلا! مان رومال نه وساري آئـي آهيان!" ۽ سندن هلڻ جي اَهل ڪندا هئا. انهن اوباش ۽ اٿڙ ڇوڪر مستي ڪن پر جي ڪنهن لوفر ڪنهن ڇوڪريءَ کي ٽوڪ هڻي يا گندو لفظ چيو ته هڪدم حشوءَ تائين نياپو پهچندو هو! (حيدرآباد جو اهو حشو هٽلر سنڌي جو اڳوان هو) بس پوءِ اهو لوفر اهڙي مار کائيندو هو جهڙي اُٺ ڪانئي پٽڻ لئي!

ڪڏهين موڪلن ۾ آيل ڪنهن ڪراچيءَ جي ڇوڪري کـي ڪـٽـي ڪٽيندي هئي ۽ هـوُ ڪنهن ڇـوڪـريءَ سان مستي ڪندو هو ته حيدرآباد جا ڇوڪرا سندس شامت آڻي ڇڏيندا هئا. ڇوڪرين کي ٻـاهر گهمندو ڏسي، سلاٽن جي پاڙي جا ڇوڪر ڇهه ست ڇڙا گڏ ٿي حيدرآباد ۾ ايندا هئا. اچي اهي گهڙندا مس هئا ته هڪدم پپر جي وڻ هيٺان ويٺلن ڏاڍهن ڪو ليڊيو ڇوڪرو ڊوڙندو هو. بس، جي سلاٽا جتي ڪٽي نه پڳا يا امالڪ معافي نه ورتائون ته ڪين قيامت جو وقت ياد ڪرڻو پوندو هو.

ڏمي کي صرف هڪڙو دوست هو ڪنوُ، پـر حشوءَ جي ٽوليءَ ۾ سولن هئا، جي سڀ پنهنجي ڇيڙ واري ناالي سان ٽي پرسڌ هئا. ڦڦرو، ٻب، شيدو، ڦاڙهو، ڪارو.... انهن مان ڪي مون ڏٺا به ڪين هئا. پر بدا ڏسڻ جي ٿي هڪ هڪ کي سندس چـڱاين لـڱاين سوڌو چڱيءَ طـرح

سچائي سکهندي هئس.

حشو هٽلر جي پيڻ هيٺ نالي اسانجو روب هو. ڪو به اسان ڏانهن اک کڻڻ جو ساهس ڌاري نه سگهندو هو.

ڏمو گهر ڏانهن جيترو ئي وڌيڪ جوابدار هو، حشو اوترو ئي لاپرواهه هو. صرف ماني کائڻ لاءِ گهر ايندو هو. رات جي ماني کائي ۽ گم. الائي ڪيڏي مهل ايندو هو. ڇيڄي تي ڪير پيو ڪڙڪندو هو، جو ٻي سمهي پوندو هو ۽ وري صبح جو سوير ئي باغ ڏانهن ڪسرت ڪرڻ هليو ويندو هو.

ساڳيءَ طرح موتي ۽ نارائڻ جي قد بت ۾ ته جهجهو فرق آهي، پر انهن ۾ ساڳيون ڳالهيون پڻ جهجهيون آهن. ٻئي راڳ جا شوقين آهن. اختريءَ جا غزل ٻڌندي سڄي رات گذري وڃين ته به پڪ نه ٿئين! چرچي گهڻي، ياري دوستيءَ جا ٻئي شوقين. ٻنهي مان ڪو اڪيلو ئي دوستن سان هجي ته محفل مچائي رکي، پر جي ٻئي گڏ هجن ته بس، هڪ ڪرسيءَ تي سڌو ويهي نه سگهندو. ڳائيندا، نقل ڪندا، ٽهڪ ڏيندا، هن کي پٽائيندا، هن کي ڪمت ڪندا.

منهنجي وڃڻ پڻ شانتي منهنجي نانيءَ لي ويئي هئي. ناني منهنجي وقت ۾ منهنجيءَ سوڀن لاءِ هاڪاري هئي. ڏسڻي، هڪ لهڙي، وار ڊگها، رنگ گورو، اک جهڙو آب جي ڦار ۽ اکيون شربتيون. ڪنڌري ڪملا ۽ شانتي ٻئي ڏڍيون ۽ سانتيڪيون. شانتيءَ کي ڪجهه به ـــ چئو، سهي ويندي. ڪملا اهڙو جهيڙو ڳالهائيندي جو ٻڌڻ ۾ ويڪل ئي مشڪل ٿئي! برڪت سڄي ماڻهو ۾ اچي پيئي آهي! هوءَ ٻئي ٿهر ۽ ڌيرج سان ڪم ڪن ۽ مان هلان لڪڙو، ڳالهايان لڪڙو، سمهان به ٿڪڙو ڪم نه ڪريان پر واڪا ۽ ڏايا ڪريان!

اُمي گهڻو پڙهيل نه هئي پر سندس خيال انقلابي هئا. هوءَ ڇوڪرن کي ڇوڪرين کان مٿي سمجهڻ لاءِ تيار نه هئي. اسان جي گهر سامهون ٽن پاڙن جي هڪ پيڻ سڄو ڏينهن پيئي وهندي هئي. پاڙ بسترن تان ڇولو ڇنڊي اُٿي ويندا هئا ۽ پيڻ اُنهن جا بسترا واڙهي کاهي تي رکي کڻندي هئي. ڪاڏو رڏي، پاڻي، پاٽي گلاس سوڏو هوءَ پيءَ ۽ پاڙن جي اڳيان رکندي هئي، جيتوڻيڪ هوءَ سڀني پاڙن ۾ ننڍي هئي!

پر اُمي چوندي هئي ڪم ورهائي کڻو. ڇوڪري يا ڇوڪرو، سڀني کي ڪم ڪرڻو آهي. ننڍي هوندي هُن اسان کي ڏاڍي نيم، سمجهه ۽ سختيءَ سان هلايو. چوندي هئي ته ٻارن کي ڪارائتي هوڻ جيئڻ پر ڏاڍي ڏائڻ جيئان. سٺ پار سٺن لمولن جي ٻين طليندا هئا ته هوءَ هر ڪنهن کي سندن پسنديءَ جي چيز ٺاهي ڏيندي، پر صبوح سوال اُٿڻ، هوا کائڻ، جپ صاحب پڙهڻ ۽ ستسنگ يا گرسنگت ۾ وڃڻ وارن جي پالنا ڪرڻ لازمي ٻڌائي ڇڏيندي هئي. ٻهالو ٻڌائي اسان مان ڪڏهين نه ڪنهن اسڪول نه گسايو.

سختيءَ سان پاليندي به هن اسانجي شخصيت کي ڪڏهين به ڪين گهٽيو. ان ڪري اسين سڀ هڪ ٻئي کان گهڻو قريل آهيون. ڏمو بي. اي. پڙهيو نه حشو انجنيئر ٿيو. موتيءَ بي. ايس. سي. پاس ڪئي ۽ ناراڻ ايم. ڪام. مان ناچو ٻنجهو سکان يا دارپا وڃايان ته مونکي مدد نه هئي. مولي ناٽڪ ڪري ته اسين سڀ هنکي همٿايون.

وڏا ٿياسين ته اُمي به اسان سان ساڳيءَ ميز تي ڳالهين ٻولهين ۾ حصو وٺي چوندي هئي ته مان به توهانجو دوست

آهيان، اڪري اسين هڪ ٻئي جي ڏاڍو قريب ٿي ويا آهيون. منهنجا گهري ۾ گهرا مِتر منهنجا ٻار آهن. مون وٽ ڇا ڇا آهي ۽ مان ڇا ڇا ٿي ڪريان؟، هنن کي سڀ خبر آهي. هنن وٽ ڪيترو پئسو آهي، اهي ڪٿي ڪٿي ٿا وڃن، مون کي سڀ ڄاڻ آهي. مان ڇوڪري آهيان، اڪري مون کي ٻيباڪ ٿيڻ نه گهرجي، اهڙي ڳالهه مون کي نه ڪڏهين امي ۽ ڇئي ۽ نه منهنجي وڏي ڀاءُ. هڪ ٻئي سان کليل ۽ سڌي اموالي ني پيش ايندا آهيون. لڪ لڪاءُ يا ڍڪ ڍڪاءُ بنا هڪ ٻئي سان ڳالهائيندا آهيون. فلاڻو ننڍو آهي يا فلاڻي ڇوڪري آهي، ان ڪري هن ڳالهه کي وزن نه ڏيو، اهڙيءَ طرح اسان مان ڪنهن ڪڏهين به ڪين سوچيو آهي.

بابا چوندو هو ته اسان ته توکي گهري ورتو آهي. ساڌ ٻيلي جي سوامي هرنامداس کي چيوسين ته اسان کي نياڻي کپي ته ڪاڻي ڇيائين ته گرڀ اندر ته پٽ آهي! جڏهين تون ڄائين تڏهين اسين ٻئي ڄڻا تنهنجو منهن لهرائڻ ويا هئاسين ته سوامي هرنامداس چيو ته نالو رکوس نوَ لڪ ٻيلي، نون قسمن جي خزانن جي مالڪڻ!

ڪڏهين منهنجو ڀاءُ ڏمو بابا سان گشت تي ويندو هو ته ڪڏهين مان. هڪ دفعي شڪار تي به ويئي هيس. اسين ۽ گورو صاحب مٿي ڪڏڻي ۾ ويٺاسين ۽ هيٺ شڪاري ڪتن، نوڪرن ۽ ڍولن سان ٻيا ڪيترا ماڻهو. گوري بندوق مٿي ڪري هلائي ته ويچارا ننڍڙا پکي آواز تي ئي ڦر ڦر ڪري هيٺ ٿي ڪريا! ڪتن هڪ سوئر پٺيان ڊيڇ لڳائي. جڏهين سوئر سهڪي ٿڪو، تڏهين سندس هڪ پير ۾ نوڙي وجهي کيس ڇڪي هڪ وڻ جي ٿڙ سان

ٻڌائون. اُن وقت سان ٻڌل سونر جي مٿي ۾ گوري ڪولي هڻي. رت ڦوهارا ڪري وهيو ۽ ٻوءِ ڏورو هيٺ لهي سونر جي پير ۾ اچي بندوق جاهي ڦوٽو ڪيائين لڳو!

ورهاڱي کان اڳ ۾ ئي مهنجي ڀيڻ شانتي مدي جي تپ ۾ گذاري وئي. ٻئي ڏينهن انٽر آرٽس جي امتحان ۾ هوءَ پاس ٿي هئي. انهن ڪونجن جي قطار مان هڪڙي ڪونج الڳ ٿي وئي!

ورهاڱي بعد مهنجا ٻئي ڀائر ولايت هليا ويا. هڪ هانگ ڪانگ، ٻيو سنگاپور، ٽيون لنڊن! چوٿين ڀاءُ کي به هانگ ڪانگ گهرايائون پر هن جي ڪمپنيءَ کيس واپس بمبئي گهرائي ورتو.

١٩٧٥ ۾ مهنجو وڏو ڀاءُ اوچتوئي اوچتو دوست جي گهر ۾ ٿهڪ ڏيندي گذاري ويو! هاڻي ائين لڳو ڄڻ مهنجا ٿهڪ به هميشه سمهي پيا.

ساڳئي ئي سال حشو ٿوري بيماريءَ بعد بمبئيءَ ۾ سرڳواس ڪري ويو. هن جي وڃڻ تي ائين لڳو ته اڄ جيڪو ٻادل سرهاڻيءَ جو پيغام آڻيندو هو سو هاڻ الش ٻڌڻي ليٽي پوندو.

ڏهن، ماءُ ۽ حشو ڦليليءَ جي ڪپ تي اُپڙي وڃ الدلت جي ٻهڙي ڏسڻ ويندا هئاسين. ڪڏهن ڪڏهن رستي تي اچي لڳي ”پيچ مؤلا چاندي ڪا گولا“ چئي واڪا ڪندا هونداسين. ڪڏهن دفعا مڇي گاڏيءَ واري سان وڃڻ لاءِ ضد ٻڌي ٻابا جي ڪور ٻڌي ڪي ملڻ لئي هڪ ٻئي سان وڙهندا هونداسين. جام دفعا ڪت جي چوڪاري ڦري هڪ ٻئي کان زيتون ۽ ٻير ڦريا هئاسين! همت ۾ همت ڏئي هلڻ وارن جو انهن هڪ ٻئي کان همت ڇڏائجي ويو!

اسان گڏجي گهر جون جوابداريون کنيون. پاڻ ۾ ايڪ
ڪيا. ڏکيائيءَ ۾ هڪ ٻئي کي ساٿ ڏنو ۽ خوشيءَ ۾ گڏجي
کليو هو، پر هاڻ اهو ساٿ ڇڏي ويو! امي ويئي ته ائين
سمجهيم ڄڻ گهر جي ڇت اڏامي وئي آهي. هي ٻه ويا
ته ڄڻ گهر جون ٿنڀون ئي ڀڄي پيئون!

باقي رهيا اسين ٻه ڀائر هڪ ڀيڻ. مان پنهنجن ڀائرن کي
تمام گهڻو گهرندي آهيان. زمانو ڀل ڪيتري نه ترقي ڪري
وڃي پر ڀيڻ ڀاءُ جو هيءُ انوکو رشتو مون وٽ اڄ به هڪ
خاص معني رکي ٿو. مان اڄ به جهوني زماني جي ڀيڻ
آهيان ۽ اُن وانگر ئي ڀائرن لاءِ دعا ڪندي چوندي آهيان ”شل
منهنجي عمر به توهان ڀائرن کي ملي!“

ورق پنجون

ڀڪي مڙيوئي نہ هنج

"واس مولين کي چکڻ وارا نہ ڀٽڪن ٿا ڪهڙو
ڇالاءِ ڪانءُ ٿا هنسن جي وڃن محفل ۾"

— سگن آهوجا

جيون جي هن لمبي سفر ۾ انيڪ آدمي گڏيا اٿم. اسڪول پڙهندي، حيدرآباد ۽ بمبئيءَ ۾ ماستري ڪندي، ڪاليج پڙهندي، واري سان ٽن ڪاليجن ۾ ڪم ڪندي، "سنڌيت" جي هلچل ۾ ڀاڱو وٺندي ۽ اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي عهدي لئي رهي سرگرم رهندي، گهڻن ئي شخصن سان واسطو پيو اٿم. عزيزن خويشن، مترن ۽ ڪليگس جي پڻ لمبي ياداشت آهي مون وٽ. اُنهن مان صرف ڪن ڳاڻ ڳڻين شخصن کي ئي مون انسان ڪري مڃيو آهي. گهڻي ڀاڱي دوکيباز، لالچي ۽ سوارٿي ماڻهو ئي پئي مليا اٿم.

حيدرآباد ۾ پروفيسر مليچا وٽ هر روز سنسڪرت پڙهڻ ويندي هيس. مئٽرڪ ۾ مون ٻرشن ڪئي هئي. بعد ۾ ميران ڪاليج کليو تہ ٨٠ شاگردياڻين سنسڪرت ڪئي. پروفيسر مليچا ٿورو ڪجهہ سيڪاري امتحان ورتو تہ مان پهريون نمبر بيٺيس. سڀاويڪ هن مون ۾ چاهہ وٺڻ شروع ڪيو.

فيءَ جي حساب سان هن مون کان هڪ پائي بہ نہ ورتي،
پر اجوري طور مون کي پنهنجي اسڪول ۾ سنگيت جي
وشيہ ڇڏي سنسڪرت پاڙهڻي هئي. انٽر پاس ڪرڻ بعد
بي. اي. ۾ مون سڀ ”ڀاشائون“ ئي ڪيون. انگريزي
لازمي، سنڌي مادر ڀاشا ۽ سنسڪرت ۽ هندي آپشنل. مون
راشٽر ڀاشا جا امتحان ڏنا جيئن هنديءَ ۾ اڀياس گهرو ٿئي
۽ انهن امتحانن ۾ پڻ فرسٽ ڪلاس ڪيم. پر اهي امتحان
ڏيڻ ڪري اسڪول وارن راشٽر ڀاشا جي امتحانن لاءِ
ڇوڪرن کي تيار ڪرڻ جو ڪم مون مٿان مڙهي ڇڏيو!
هاڻي تہ ڪم منهنجي پٺيان ۽ مان ڪم جي ڪڍ، واري
ڪار ٿي پيئي! گهر ۾ پنهنجو پڙهڻ ۽ گهر جو ڪم ۽ اسڪول
پهرين درجي کان ڏهين درجي تائين هندي، ڇهين کان
مئٽرڪ تائين سنسڪرت ۽ ستين درجن مان چونڊيل
شاگردياڻين کان مخصوص ڪرائي ڪالج امتحان ڏيارائڻ.
پنهنجي سکيا لاءِ بنارس جي پرسڌ ودوان پنڊت سيتارام
چترويديءَ کان خط دوارا هندي وشيہ ۾ سهايتا وٺندي
هيس ۽ سنسڪرت پروفيسر ٻنيجا کان پڙهندي هيس.

ٻن سالن جو بي. اي. وارو ڪورس پورو ڪري امتحان
ڏنم. هنديءَ ۾ سٺ سيڪڙو ۽ سنسڪرت ۾ اٺهتر سيڪڙو
مارڪون ڪيم ۽ سڄي يونيورسٽيءَ ۾ پنجون نمبر آيس.
پروفيسر ٻنيجا نس تہ اصل گد گد پيو ٿئي. هن منهنجون
مارڪن وارو پنو ۽ سرٽيفڪيٽ پاڻ وٽ رکي ڇڏيو. گهڻن
سالن تائين هو پنهنجن مترن کي اهي پنا ڏيکاري منهنجو
نالو فخر سان وٺندو هو.

دکشا جي روپ ۾ جڏهن (پاس ٿيڻ بعد) مان وٽس
ڪجهہ پيسا رکڻ جي مراد رکي ويس، تڏهن خوشيءَ وچان

اکين ۾ پاڻي ڀري چيائين، ”تو جھڙي معصوم ماڻهن وٽ پيو پيو پڙهڻ آئي، ان لاءِ مان پنهنجا وڏا ڀاڳ ٿو سمجهان.“

گهڻا سال پوءِ سنڌيءَ جي لويءَ جي سوال تي هوءَ منهنجو وروڌي بڻيو هو، پر لڏهين نه اهانت سنيهه ۽ عزت سان پيش ايندو هو. هنجي سرڳواس ٿي وڃڻ بعد هڪ ڏينهن آمريڪا مان آيل سندس پٽ فون ڪيو ۽ چيائين ته بابا چئي ويا هئا ته جڏهن ڇوڪريءَ تي پوئتي همت رکي اها وڃي. مان شادي ڪرڻ آيو آهيان، مونکي ڇوڪري ٻڌايو.“

هاڻي منهنجو وارو هو اکين ۾ پاڻي آڻڻ جو! اُستادن جي اها پيڙهي جن ۾ ان قسم جي اصولن، اُدارتا، سچائي ۽ سنيهه هو، اڄ شايد ڳولهڻ سان به نه ملي. ٻنهنجا جھڙو هڏڏوڪي ۽ نرلوڀي اُستاد مونکي پيو ڪو نه مليو. جيتوڻيڪ اسڪول توڙي ڪاليج پڙهڻ واري عرصي ۾ دادي ؤري، دادي ٻوٻري، پروفيسر ڪي. اين. واسواڻي جھڙا سکيا ڏيندڙ مونکان ڪڏهين به نه وسريا آهن.

ايل. اي. جي نتيجي ظاهر ٿيڻ بعد مهران ڪاليج وارن هڪ ڀيڪيدار اُتسو ڪيو. ان ٿي ڪاليج ۾ پڙهي مون انٽر پاس ڪئي هئي پر پوءِ سنسڪرت وشيه پڙهڻ ڪان متيهد ڪري مان اُهو ڪاليج ڇڏي آئي هيس ۽ ٻنهنجي سر ٿي تياري ڪئي هئم.

مهران ڪاليج منهنجي گهر جي لڳو لڳ هو پر هنن مونکي اُتسو جي ليٽر به ڪين موڪلي! هنن ڪاليج ۾ نه پڙهندڙ هڪ ٻيءَ ڇوڪريءَ کي گهرائي ان کي انعام سان نوازيو ڇاڪاڻ ته هوءَ هڪ هلندي ٻهنديءَ واري شخص جي رشتيدار هئي.

لياقت جي اڻ قدري، انصاف جو خون ۽ سچ جهڙي ڏيندڙ کي سزا ڏيڻ وغيره. ڳالهين کي ڏسڻ ۽ محسوس ڪرڻ جو اثر منهنجو ٻهراڙون آزمودو هو. منهنجي من جو سرود درديلو آواز ڪري وڃي اٿيو هو ۽ منهنجو سارو وجود جهنجهلاهٽ ڪري ڌڏي ويو هو. اڄ به جيترو ئي وڌيڪ سچ ڳالهائڻ ڪري ستائي ويندي آهيان اوترو مان وڌيڪ اٽل ۽ محڪم رهڻ جو جتن ڪندي آهيان، جيتوڻيڪ پڪ به هوندي اٿم ته هن شخص مان انصاف ۽ قدر جي اميد اٿين رکجي جيئن ٻٻرن کان ٻير گهرجن. عادت موجب مان هرڪنهن کي وڃائي ۽ ڪڙڪائي ڏسندي آهيان ۽ جلد معلوم ڪري ٿي وٺندي آهيان ته اڄ جهنجهٽا ۽ راندڪا ٿي آهن. ڪي پنهنجين زالن جي همٿ ۾ ته ڪي پنهنجي نالي يا پئسي جي هٿن ۾! عهدي، انعام يا سنمان جي لـوڀ وچان انهن لڇ ۽ خسيس ماڻهن جي خوشامد مان ڪڏهين بـه ڪين ڪندي آهيان. ڪوڙ ۽ رسائيءَ کان سخت نفرت اٿم، ان ڪري جيڪي ڪجهه مونکي ملڻ کپي سو ڪين مليو اٿم، پر اهڙو مونکي ڪجهه ارمان ڪينهي.

اسڪول واريءَ جيون ۾ ڪل ڪل ۽ چهه چهه سالڪي ئي ساهيڙيون مڙيئون آهن پر بعد ۾ دک سک ۾ ساٿ ڏيندڙ، گهيرڻا سان ڳالهه کي سمجهندڙ ساهيڙيون ڪجهه ئي آهن. ڪاليج ۾ پڙهندي هڪ ساهيڙي رکيم ۽ ڪيس اوئس لکي ڏيڻ، سمجهائي ڏيڻ، ڪاپيون ۽ ڪتاب ڏيڻ ۽ راتيون جاڳي ڪيس ڪوليالعد، رام چرتمانس ۽ رگ ويد پاڙهيم پر هن خود بن ئن ڳالهين ۾ مونکي دوکو ڏنو. منهنجيءَ ڪچڙي دل کي ٺيس لڳي ۽ ساهيڙن مان منهنجو ايمان ئي اکري

واو. امتيءَ ۾ ماستري ڪندي پڻ هڪ هم پيشور ماستريائيءَ سان ساهيڙي پاتم پر حسد ۽ ساڙ وچان هوءَ مون بابت عجيب و غريب افواهه اڏائڻ لڳي. زال ڪي شايد ساهيڙي پائڻ نٿي اچي. شايد پنهنجيءَ ننڍڙيءَ دنيا ۾ ننڍڙين ۽ خسيس ڳالهين کي اهميت ڏئي راڳ، دوش وهيڻي پئجي هوءَ ساهيڙپ پائڻ جهڙي نعمت کان وانجهيل ٿي رهي. يا شايد ائين آهي ته مان سوڪيمتا سان سچ پرکڻ جي عادي آهيان پر وهنواري لحاظ کان دنيا ۾ هلڻ جو اهو عملي طريقو ناهي ان ڪري مونکي ساهيڙي هڪ به ڪانهي. اسانجي سماج ۾ ساهيڙو رکڻ جو رواج به ته ڪونهي ان ڪري مان بلڪل ئي اڪيلي آهيان.

حيدرآباد ۾ منهنجي گهر جي ارد گرد ماستر ئي ماستر هئا. ماستر هاسومل، ماستر ليلارام، ماستر ڀائي چندرا، هيڊ مسٽريس، مس هري واسواڻي، هيڊ مسٽريس مس ڪيمچند، هيڊ ماستر لڌارام موهنداس، ماستر درياڻاڻي، ماستر منشاراماڻي وغيره. ماستر هاسومل ۽ سندس ڌرمپتني ديوي ڀائي ٽوڙي چندرا، ليلارام وغيره آزاديءَ جي هلچل ۾ ڀاڱو وٺندا هئا. اهي ميٽنگون سڏائڻ سرگسون ڪڍڻ جهڙا ڪارج ڪندا رهندا هئا پر مون ڪڏهين انهن ڳالهين ۾ سرگرم ڀاڱو ڪين ورتو. وٺان به ڪيئن ۽ ڪهڙي وقت؟ وڏي ڌيءَ هئڻ جي ناتي مٺايون، وڙا، آچار ۽ مربا به ٺاهڻا هئا، سوئي ۽ آر سان موڙهو به ڀرڻو هو ته بادلو ۽ ڪشيدو به سکڻو هو، ماستريائي هئڻ جي ناتي پاڙهڻو هو ۽ شاگرديائي هئڻ ڪري پڙهڻو هو. پوءِ به منهنجو پاڻ حشر، پليٽون ڪڍڻ ۽ ورهائڻ جا ڪم ڪندو هو ته هنڪي لکڻ ۽ سائڪلواسٽائيل ڪرڻ ۾ مدد ڪندي هيس. ساڻن سان وڏهڻ لاءِ لٺ جي

منهن تي ڦوڪي جون سيون ائين ڪري اڇلائيندو هو، يا والنٽيئر دوست پنهنجين در کان لڪائي آڻيندو هو ته پنهنجي ڳالهين ۾ مان کيس مدد ڪندي هيس. لٽيون، مٽرڪا، ڪوڏڙ، هٿوڙا سڀ منهنجيءَ اوار واريءَ چادر سان ڍڪيل کٽ جي هيٺان رکيل هوندا هئا ۽ اڌ رات جو اٿي ڪوڙڪو ٻڌي سندس دوستن کي در کولي اندر آڻي ڪاڏو ڪارائڻ (اهيءَ ۽ ولي پاءِ ڏاڻ لڪائي) منهنجو ڪم هو. فالتو ڪمن ۾ وقت نه وڃائي گهڙيال جي ڪانٽي جيان هر وقت ڪم ڪرڻ منهنجي عادت ٺهيل آهي. منهنجا ڀائر ڀيڻر وڪيشن ۾ ڪراچيءَ ويندا هئا، پين مون کان ۾ ٻه گهڙي ۽ راندين ڪرڻ ۾ وقت ضايع ڪندا هئا پر مان ائين ڪري نه سگهندي هيس.

دادي هري واسواڻي پهرئون انسان هئي جنهن جي هوشياريءَ ۽ سادگيءَ جو مون تي تمام گهڻو پرڀاءُ پيو. پهرين هوءَ ميران ڪاليج ۾ اسانکي انگريزي نظم پاڙهيندي هئي. هوءَ خود به شاعرا آهي ۽ انگريزيءَ ۾ ڪوتائون رچيندي آهي. (اڄ تائين). سندس ڪوتائن ۾ رواني ۽ ميٺاج آهي پر هوءَ روحاني راهه جو پانڌيئڙو آهي، انڪري ناليءَ ۽ مشهوريءَ جي پرواهه نه ٿي ڪري.

گرداسمل هاءِ اسڪول جو پرنسيپال شري لڏارام به اهڙن تمام ٿورن سٺن ماڻهن مان آهي، جي پنهنجي جيون ۾ رواجي ڳالهين ۾ اوچ گڻن جي مالڪي جتائڻ بدا ئي هلت ڪندا آهن. هڪ دفعي منهنجي ڀاءُ موليءَ کي ٽنگ ۾ ڦرڙي نڪتي. موتي لڏارام جي اسڪول ۾ پڙهندو هو ۽ کيس هوميوپٿي دوا ڏيندو هو. جڏهين هنجي ڦرڙي ڦاٽي تڏهين لڏارام پاڻ اچي انکي صفا ڪرڻ لڳو اهو شخص

جنهن وٽ هزارين شاگرد پڙهندا هئا ۽ جنهنجي همٿ هيٺ سوين شخص نوڪري ڪندا هئا، ان ۾ هن نموني جي نمرت ۽ نماڻائيءَ جا گڻ هئا.

ان جي ابتڙ بمبئيءَ ۾ هڪ مٽر جو وهنوار ڏٺم. مان ۽ هڪ منهنجي پروفيسر ساهيڙي باندرا ۾ هڪ اسٽو تي ويا هئاسين. موٽڻ وقت منهنجو هو واقفڪار موٽر ۾ چڙهيو. اسان نهي جو گهر ساڳئي ئي پاسي هو پر موٽر واري مٽر اسانکي ڏسي به چڻ نه ڏٺو. منهنجيءَ ساهيڙيءَ کي ڏاڍو ڏک ٿيو. مان پڇڻي ڪاڻي چوانس، "اڙي هو هزارن واريءَ موٽر ۾ وهو آهي ته اسين لکن واريءَ بس ۾ ٿا هلون." پر هوءَ پڇڻي چوي ته هي وڏا ماڻهو پاڻکي سمجهن ڇا ٿا؟

اڙي پاڳل جنهن کي عهدي يا پئسي تي تڪبر چڙهي سو "وڏو" ٿيو ڪيئن؟ اهو نه پاڻ ڏيڇ ۽ خسيس ماڻهو ٿيو. پر منهنجي سڪي اچايو پنهنجي من تي دک جو تيزاب هارڻ لڳي.

ان تان هڪ ٻي ڳالهه به ياد آئي اٿم. حيدرآباد ۾ نانڪ نوبس خانچند درياڻيءَ جو نالو نه ٻڌو هوم ڇاڪاڻ ته منهنجيءَ چاڻ ۽ ٻڌيءَ جو وڪاس اچا ٿيو ئي ڪين هو. هن جي پيڻ ٻيگ درياڻي مئٽرڪ ۾ موکي الجبرا پاڙهيندي هئي. بعد ۾ ساڳئي اسڪول ۾ ماستري ڪرڻ ڪري هوءَ منهنجي واقفڪار ٿي. ورهاڱي کان اڳ ۽ پوءِ اهو ڪٽنب تمام سکي ۽ آسودو هو. پر گهر جي ڪنهن به ڀاتيءَ کي پئسي جو غرور نه هو. اهي سڀ پنهنجن غريب مائٽن سان قرب پرڻو ورتاءُ ڪندا هئا. هونئن نه ته حيدرآبادي عامل ۾ وڏي خامي آهي پنهنجي عهدي، خاندان يا پئسي تي ٻڌي مغرور ٿيڻ. جاگيرداري نظام هيٺ عامل

ديوان ۽ زميندار ٿي رهيا ۽ انگريزن جي راڄ ۾ به اهي وڏا عهدا ماڻيان. اتفاق سان اسانجي گهر جيان جيڪڏهن ٻيءَ جي گذاري وڃڻ تي اهو گهر لڙي پوي ته پوءِ عهديدار يا پئسي وارا مائٽ انهن کي تمام هيٺ سمجهندا آهن. ڪليڪٽر ۽ ڪمشنر بڻجي اهي انگريز بڻجي ويندا آهن ۽ ڏاڍي ٺٺ سان هلندا آهن. پر درياءَ جي ڪٽنب ڦلمن ۾ گهڙڻ ڪري اڪاپتي بڻجي ، وهنوار ۾ اجائي وڏائي نه آندي هئي. سندن گهر ۾ ٻاورچي جڻ لنگر پيو هلندو هو. جيڪو به اچي، کيس آءُ ڀاءُ ملي ۽ آدر ستڪار سان ڪٽنب جا ڀاتي ڪلهي ڪمڪارين ۽ ڪارائين.

اسڪول ۾ اسانجو ماستر هو ٻهلاجراءِ. هو اسانکي پرشن پاڙهيندو هو. هن ڳالهه ٻڌائي هئي ته ابوبڪر سويل صبوح جو اٿي پاڙي ۾ سڀني کي ڪير پهچائيندو هو. جڏهن خليفو عمر ڪيو وار تڏهن هڪ ٻڍيءَ ڏاڍي ڏک مان چيو، ”هاڻ مونکي ڪير ڪير ڏيندو؟ تون ته وڃين ٿو بادشاهه ٿين!“

ابوبڪر کيس کلندي چيو، ”اما! بادشاهه وٿان ته پاڻ جهڄهو ڪير ملندءِ ؟“ خليفو بڻجڻ بعد ابوبڪر اڳي جيان ٻنهيجي پاڙي ۾ ڪير پهچائڻ ايندو رهيو.

اسين پل ان کي آڪاڻي سمجهون پر ان مان پڪيءَ پت ثابت ٿئي ٿو ته اڳين ماڻهن کي، جن کي اسين سادا سوڌا ٿا سمجهون، جيون جي رهڻ جي ٻخوبي ڄاڻ هئي.

منهنجي ناني روٽي کٽوري ۾ پاڻي پيئندي هئي. أمي کي چانديءَ جي ٿالهي کٽوري ۾ کائڻ پسند ايندو هو. جڏهين منهنجو پاءُ هانگ ڪانگ ۾ تمام گهڻو ڪمايو تڏهين أميءَ کي لکمائين، لنهنجي لاءِ سوان گلاس ٿو وٺان.

تون اڄ ۽ ان گلاس ۾ اڇي پاڻي پيءُ."

اميءَ کيس جواب ۾ لکيو ته پاڻي ته ٺڪر جي گلاس ۾ به پيئي سگهجي ٿو. سولي ڏاڏيءَ ۾ اوُ بدلجي ڪين ويندو. جن دوستن توکي چڙهڻ ۾ مدد ڪئي آهي، تون انهن سان ورهائي واندي ڪاٺ پي-ماڻ چوڙ. اسين شو مهراج کي مهاديو ٿا سڏيون جاڪاڻ ته هن پاڻ زهر پيتو ۽ ٻين لاءِ امرت رکيائين. تون گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي اوچ ته دوستن ۾ ورهاءِ.

مون ته وڏي هوندي ڌرم ۽ ادڌياتم بابت پڙهيو ۽ ان کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي. امي ته، انهن فيلسوفين کان اڻ واقف هئي. سندس سادن سودن لفظن جي وهنوارڪ ڄاڻ ڏسي مونکي ڏاڍو عجب لڳو.

شاستر ۾ ڌرم کان ادڌياتم جي وڏي مهما ڄاڻايل آهي. جڏهن ڪرشڻ کان گوپين پڇيو ته سنئي ۾ ٻرار ٿندا کهڙي آهي؟ تڏهن ڪرشڻ چيو ته پاڻ کان هيٺ بيٺل انسان جو پاڻ جهڙو ئي آدر ستڪار ڪرڻ کي اوچ ۾ اوچ بندگي ٿو چئجي. جڏهن يڌشٽر جو يگيه سماپت ٿيو تڏهن ڪرشڻ جي اڳواڻ پڌائڻ موجب گهنڊ نه وڄندو ڏسي يڌشٽر سوال ڪيو ته "ائين ڇو ٿيو آهي؟ اسان ته سڀ وڏيون پوڄائون ڪيون آهن."

ان تي ڪرشڻ کين چيو ته اوهان سڀني پاڙيوارن کي گهرايو آهي پر سامهون رهندڙ چمار کي ته اوهان ايندي موڪلي ئي ڪينهي پوءِ گهنڊ ڪيئن وڄندو؟

ان تي پانڊون نوڪرن کي حڪم ڪيو ته چمار کي وٺي اچو. پر ڪرشڻ کين چيو ته ايڏو تفاوت ڇو ٿا رکو؟ ٻين پاڙيوارن کي ته دروپدي پاڻ ايندي ڏيئي آئي آهي.

چمڙي کي اوهين گهٽ درجي جو سمجهي ان سان اڇوت و
وهنوار ٿا ڪريو ڇا؟ ته باقي اتحاد ڪهڙو سگها آهيو؟"

ٻيا ته ڇڏيو پر ڇڏهين ڪميونزم ۾ وشواس رکندڙ مترن
کي پنهنجن دوستن سان پيدي ورتاءُ ڪندو ڏسندي آهيان
تڏهن من ۾ خيال ايندو آهي ته هنن "ڪامريڊشپ" جي
معنيٰ پوريءَ طرح سمجهي ئي ڪانهي. اُنهي هوندي به
انسان کي سيکاريو ويندو هو ته رڱ، نسل ذات جي ڀيرين
مالي گانءِ لاءِ آهي ۽ چانورن جي ٻوران چانٽي اڳئيءَ لاءِ،
ته اڳيان آيل ٿالهيءَ مان ٻهران ڳٽي ڪانوَ لاءِ ڪيڍي ۽
پڇاڙيءَ جي ڪتي لاءِ. ان طرح انسانن "سائين" ۾ ڪانوَ،
ڪتا، ڳائيون، ڪڪڙيون سڀ شامل ٿي ويندڙ هيون.
نه رڳو شامل ٿي ويندا هئا پر انسان جهڙا ئي ليکيا هئا.
ڪتي لاءِ مانِي پچندي هئي ته ان کي ڪنهن ضرور لڳندو
هو: ڇي ڪتو اٽيو نه کائيندو آهي، ڪير "سٺو ٽڪر"
وٺندو آهي. وڏال ڪتيءَ کي سڀ ٻار ٻوارا پچندا هئا.
فقير، مست قلندر، پنڪي، سهڻي کي مند سارو الب، شربت
يا ڳڙ پيل لولي ڏني هئي.

پر هتي انسان مان اهو انسانپڻو عدم موجود ٿي ويو آهي.

ورق ڇهون

ڇا مون پيار ڪيو؟

جڏهين جڏهين آهي ڪالوَ - اُگهڻ منهنجي لنوِ
تڏهين تڏهين آهي لالوَ - تنهنجو هريو هالوَ ۾

— ڪرشن "راهي"

هڪ دفعي سرگواسي هاسارام رائيءَ چيو هو تہ مون ڪٿي پڙهيو آهي تہ حيدرآباد جا عامل يونانين جو اولاد آهن. سندن اک ۽ ڪاروبار هلائڻ جي لياقت اها ڳالهہ بخوبي ثابت ڪن ٿا.

خبر ناهي مٿين ڳالهہ ڪيتري قدر صحيح آهي مگر اها سان خبر اٿم تہ يونانين جيان حيدرآبادي پڻ ڌيئن ڀيڻن کي پيار ڪرڻ ڏيندا ئي نہ هئا.

جتي جتي جاگيرداري نظام هو اُتي اُتي عورت جي حالت تہ ڇا مگر نگاهہ تي بہ سخت پهرو رکيل هوندو هو. عورت ان پهري کان جڏهين بہ ٻاهر نڪتي ٿي تڏهين ڪيس، يا سندس نگاهن جي گهايل ڪئي موت جي گهاٽ اُتاريو ٿي ويو.

حيدرآباد دکن ۾ وڃڻ ٿيو هوم. هڪ مسلم پروفيسرياڻي اِتهاسڪ عمارتون ڏيکارڻ هلي هئي. هڪ هنڌ بيهي چيائين،

"هنن ديوارن ۾ نه معلوم ڪيترين حسين نازنين جا ٻت هڏا پوريل هوندا!"

اسانجي حيدرآباد ۾ به پيار ڪندڙن جو حال ٻرو ڪيو ويندو هو. ساڻير اٿم لئه هڪ بخمل جهڙي نينگر هئي. سندس نيڻهن هو حسن ساڻ. ملاقات ڪندي پڪڙجي پوڻ تي ٻنهي کي قلعي ۾ ٽپو ڏنو. حسن جو پيءُ هو پوليس انسپيڪٽر، سو املاڪ ٻنهي کي جهلايو ويو. ٻنهي جي شادي ڪرائڻ بدران ڇوڪريءَ کي هڪ شيدي ٻڍڙي دال ٻڍڙگي سان پرڻائي ڇڏيائون ۽ حسن کي لاوارث ڪري گهر مان ڪڍي ڇڏيائون. اهو حسن پوءِ حيدرآباد جو مشهور شودو ليکجڻ ۾ ايندو هو.

ان طرح ڪئين نينگرين نينگرن سان ظلم ٿيندو ڏٺو پڌو هوم.

اسان لي وري اچا به سخت پهرو هو. منهنجو ڏاڏو ڏاڏي سوال تي پرلوڪ پڌاريا هئا. منهنجي هڪ چاچي (ڪندن نالي) کي ڪن مسلمان ڀڄايو هو. هڪ ڏينهن اُٺ تي چاڙهي، اسڪول مان ڀڄائي، مسلمان مذهب ۾ داخل ڪيائو نس. اهڙا واقعا سنڌ ۾ ٿيندا رهندا هئا. پر پوءِ اهي ڇوڪرا وري هندو ٿيڻ چاهيندا هئا، ته ڪين پنچايت جا مکي واپس هندو ٿيڻ ڏيندا ئي ڪو نه هئا. ڪندن ڏهن پندرهن ڏينهن بعد واپس اچي ڏاڍو پاڙايو، پر ڪنهن هندو ٿيڻ ڪين ڏنو ويو. اهڙا مسلمان ٿيل هندو شيخ سڏيا هئا ۽ شيخ ٿيل عامل وري پنهنجن سوٽين کي ڀڄائي ساڻن شادي ڪندا هئا. اهو سندن هڪ خاص اديش رهندو هو. نتيجي طور شيخ جي هندو مٽن مائٽن جون ڇوڪريون سخت پهري هيٺ رهنديون هيون. اسان لـه ڪڏهين

پنهنجو اهو چاچو ڏاڏو ۽ ان ئي وري سندس اولاد وغيره.
سان ڪنهن ان قسم جي ڏٺ ونٺ ٿي هئي. ننانائي
ورلي ڪري اسين پنهنجي سهٽيون ان هيوسين ان ڪري
اسان لئي سخت پهرو هوندو هو.

هڪ دفعي گهر ڀرسان ڀڳت مونڻ جي ڀڳت هئي. هن
ڪافي ڳائي:-

حاڪم هوس هاي آءُ هڪڙي گهڙي
او جڏهن يار منهنجي ٿئي سينگار ڪيا
عاشق سڀ ٿي خانن ڪيا
ته آءُ ڪيئن ڪريان، وڃي آ دلڙي اڙي...

سندي ڪافي؟ جنهن رڳ ۾ ڪنهن ڪوڪ ڪئي. ان
ڪوڪ جي هوڪ دل ۾ پيهي ويندي آهي. ان عمر ۾
دلڙي اڙڻ جي پوري معني نه ڪين ٿي سمجهيم، پر اها
رڳ جي رڙ ۽ واريءَ جو واقعو دل ۾ گهڙي ويو هو.

ماڙيءَ لئي رهندا هئاسين. سدائين پڻ ڪيم ۽ ڪافي
پئي ڳائيم. سدائين جاه ۾ هئا پرڪڙا، سو آواز هميشه هليو ويو.
منهنجو آواز به هو بلند (اڃا به آهم. هڪ دفعي حيدرآباد
دکن ۾ مشاعره، تي ڪافي پئي ڳائيم ته، هڪ سفيد ريش
بزرگ اٿي پيهي چوڻ لڳو، "يا الله! آواز ڪتني
بلندرست هئه!")

منهنجو پاڻ، جو هميشه دوستن سان دوڪان لئي پيئو هو،
سو اماڪ مٿي چڙهي آيو. سدائين جاه جو ڪڙو ڪڙڪائي
دب ڪيائين، "ڳائڻ هڪدم بند ڪر. اڳتي ڳائڻو هجيئي
ته ڪمرو بند ڪري اندر ڳاءِ ۽ هي دلڙيون ٻڌيون ڪٿان
آڻيون اٿئي؟"

بس ان ڏينهن ڪانپوءِ صرف ڪيئل جا ٻين ڳائڻ جي

اجازت ملندي هئي، سو به اندر ڳايان ته واهه! ا، ا، ا!

پر پهرو ڪيترو نه سخت هجي، دلين ۾ پيار جو سلو ته اُڀرندو ئي. پالاڻ پلئه ۾ ٻڌي ليڪر جڏهين جوڀن ۾ قدم رکندي آهي، تڏهين سندس ڌڙڪندڙ دل، ڪنهن ٻيءَ دل ۾ پنهنجو آشيانو ڳولهڻ شروع ڪندي آهي. ان وقت هوءَ هڪ گيت اڻجي ٻولدي آهي ۽ ڪنهن ساز جي ڳولها ۾ هوندي آهي، جنهن تي وڄي هوءَ جهان ۾ هڪ گونج پيدا ڪري. ان وقت هوءَ لهرائيندڙ پاڻيءَ جيان ٿي پوندي آهي ۽ ڪنهن ٿانوَ جي تلاش ۾ هوندي آهي، جنهن ۾ پاڻ کي رکي هوءَ هڪ روپ يا آڪار حاصل ڪري. ان وقت سندس سپنن مان هڪ نوجوان جو پاڇو پيو منڊرائيندو آهي ۽ هوءَ هر نوجوان کي پسي چرڪ ڀريندي آهي ته "هيءُ ئي اُهو آهي؟"

اسڪول ۾ پڙهندي، گهر کان اسڪول ڏانهن ۽ اسڪول کان گهر ڏانهن، اِن دوران پيچرو هو، جنهن انجوريءَ سان ڀڪڙي ميونسپالٽيءَ جا ماڻهو ڪتن کي گاڏيءَ ۾ وجهي وٺي ويندا هئا. پر جيئن ئي مئٽرڪ پاس ڪري ماستري شروع ڪيم، ايئن ئي آزاديءَ جي هوا به لڳي ۽ نئين زماني جي لهر به آئي.

هاڻي ٻڌندا هئاسين ته ڪراچيءَ ۾ ڇوڪري ڇوڪرو پيار ڪندا آهن ۽ گڏ گهمندا آهن. حيدرآباد ۾ به ڪاليج ۾ اها هوا لڳي. ڇوڪرين ڇوڪرن جون ٽوليون ڪٿي ڪٿي گڏ ڏسڻ ۾ اينديون هيون، پر اهڙين ڇوڪرين کي ماڻهو سٺي نظر سان ڪين ڏسندا هئا.

اسين ٻه ماستريائيون گڏ هلنديون هيونسين. راڻي ۽ سندري به پيدل نڪري، مس پنواڻيءَ کي وٺي مون وٽ

ايندا هئون. مان پنهنجي گهٽيءَ جي منهن وٽ ٿي بيٺي
هوندي هيس. چارئي گڏجي اڳيان وڏي مارڪيٽ اڳيان
کلن کي گڏجنديون هيوسين، جا اڳڻ جي دريءَ وٽ
اسانکي ڏسي امالڪ ٻاهر ايندي هئي. ٽيئي پر ڪالونيءَ
مان هري ۽ گومي به اچي سهڙنديون هئون. تانڪ چاڙهيءَ
وٽ به پهون وشي ۽ پاپڙ بـــ، اچي اتي شامل ٿينديون
هئون، جيئن هتان لهرون گڏجي وڏي ندي ٺهجي
پوندي آهي! ڪل ڪل ۽ ٽڪ ٽڪ ڪنديون، اسين هڪ ٻي
وقت اسڪول پهچنديون هيوسين.

۽ هڪ هو جو پنهنجي گهٽيءَ جي منهن وٽ بيهي
منهنجي راهه تڪيندو هو. انٽر سائنس پڙهندڙ، ڊگهو
قداور، سهڻو ملوڪ شهزادو! ٻهري ۽ ٻانهدين ڪري صرف
ٻرهان نظرون ئي ملنديون هئون. چپ مشڪڻ لاءِ چرن،
انهن کي به ڪئين ڏينهن لڳا! پر اسين ان ۾ ئي خوش
هئاسين. اها ڳالهه ٻڌڻي بهادريءَ جي ٿي هئي جو پنهن جون
نظرون بچائي، مشڪ ذريعي دل جو ٻيا پهچائيندا هئاسين.

انٽر ڪاپوءِ هن کي ڪراچيءَ ۾ انجنيري ڪاليج لاءِ
وڃڻو پيو (همشهه موجب سائيٽي هند نه ڏسي، پڇائون
ڪري اهو ڄاڻي ورتو هوم) پر حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾
مفاصلو گهڻو؟ هر موڪل تي هو حيدرآباد ايندو هو.

مون سپنا ڏسڻ شروع ڪيا. خوشگوار ڳالهين جا تاڃا
ڪٽي، ڪلپنا جي سٽيءَ سان گهٽيئي پرت پرڻ لڳيس.
هر هڪ خيال دل ۾ لهرون پيدا ڪندو هو ۽ لهرن جي سطح
تي منهنجي زندگي ترڻ شروع ڪندي هئي.

ڏيري ڏيري هنجو اڀهي انتظار ڪرڻ بند ٿـــي ويو.
مونکي ڏک ٿيو پر انهرو نه ڦٽندڙ جواني هڪ عجيب اوسٽا

آهي. ان اوسٿا ۾ صرف روشن ذهن ئي ٿو، اونداهي رات اٿان ڪسڪي گم ٿي وڃي ٿي.

سنڌ جي آب هوا ۾ ٻيگرن جي ٻان ۾ گلاب ٽڙندا هئا. خوش واري ڪاڏي ڪري لن ۾ تازگي هوندي هئي. باقي ٻه جو شڪل شبيهه ۾ چڱي اوچي هوندي هيس، تنهن الهيلاڻي ۽ بيپرواهي ٻري ڇڏي هئي مون ۾. پاڙي ۾ سڏائيندا هئم "ٻڙن قٽي". منهن مان رت پيو ٽمندو هو. مٿن مائٽن يا عزيزن خواهش وٽ منهنجي سوٽهن ۽ ڳٺن جي چرچا هئي. اڪري مون ٻه هڪي وساري ڇڏيو. ٿورو پوءِ پيو ٻه سبب ٻڌيو. مان حياليءَ جي ان موڙ وٽ پهتي هيس، جتي الودائيءَ کي الوداع ڪرڻي پيئي هئي ۽ گهر جون جوابدارين ڪلهن تي بوٺيون ٿي پيون. پاڻ پيدر اسڪول جي منزل طئه ڪري، ڪاليج ۾ داخلا ٽيڻ لاءِ تيار ويٺا هئا. ان ڪري پيار ۽ شادي اهي ٻئي لفظ پنهنجون معناءُون ڪٺي مون کان دور هٽي ويا!

منهنجي وڏي ڀاءُ به ڪاليج اڌ ۾ ڇڏي نوڪري ڪئي هئي. هوڻن هو ٻه ٻه درجا گڏ ڦيندو ويو هو. هن چيو ته خيال ڪري فيصلو ڪر ته تهنجي شادي ڪريون يا هتن سيني کي پاڙهيون؟ مون شادي مهمل ڪرڻ جي فائدي ۾ فيصلو ڏنو، جيتوڻيڪ منهنجي اهڙ ڏايي ناراض ٿي هئي.

هاٽي ڪم هئا ۽ مان هيس. جوابدارين ۽ ڪمن جي وچ ۾ پيار ڪٿي ڦاسي؟

ٿورو پوءِ ٻڌم ته ڪراچيءَ ۾ ٿي ڪنهن سان پيار اٿس ۽ گهڻو پوءِ ٻڌم ته هن شادي ڪري ڇڏي آهي.

پهرئين پيار جا رنگ، الين ٻو پيت جي ٻرن جي رنگن جيان جلد ٿي مٽجي ويا. ٻر عورت پنهنجو پهريون پيار

ٻڪڙهين ۾ ٻلائي نه سگهندي آهي ۽ منهنجو نه اهو پيار ڀريون نه ڇو نه آخران ۾.

اٺاويهن سالن بعد جڏهين هوءَ نانيءَ ۽ اٺهن وارو ٻڌڻي چڪو هو اچانڪ رستي ۾ گڏجي ويا! جذبات جي لهر سيلاب ٻڻجي منهنجي دل ۾ وهڻ لڳي. منهنجي چنچل ڪشور اوستا ڄڻ مون وٽ موٽي آئي. زندگيءَ جو ڪو ڪٽيل حصو وري مون سان جڙڻ لڳو!

هوءَ هٽڪي بيٺو ۽ گهٻرائجي ۽ منجهي چيائين، ”ٻڍي آهين نه؟“

مونکي بيحد گهڻو عجب لڳو. منهنجي زندگيءَ جي شام ٿي آهي هاڻ. محل ڄڻ ڪنڌهر ٿڻجي چڪو آهي. منهنجي طوفاني چال ڌيمي ٿيڄي چڪي آهي. اکين ۾ خمار بدران اکيلي راهه تان هلندڙ گهيرتا جو پاڇو پيو ٿوي. ٿيڻ چاهيم ته ”مونکي ڪيئن سڃاتئه؟“ پر پڇيم ڪين.

هن منهنجو سوال ڄڻ ڄاڻي ورتو. جواب ۾ چيائين ”اخبارن ۾ فوٽو ڏٺو اٿم. تنهنجا ليک ۽ ڪهاڻيون به سڀ جو سڀ پڙهندو آهيان.“

مان ڇا چوان؟ سمجهي ٿي نه پيو ته ڇا ڳالهايان؟ خير.... مون به پڇيو، ڪيئن آهيو؟“

پر زندگي به هڪ عجيب چيز آهي؟ ٻه منٽ ٻيهي هڪ ٻن منٽن ڳالهائڻ بعد چيو ماءس ”مونکي ته ڪاليج ۾ دير ٿي رهي آهي.“ هن مشڪي ڏٺو ۽ اڳتي وک کڻي هليو ويو. ٻاڻ کي جذبات ۽ ڪامنا جي حوالـــي ڪري وُهي وڃان ۽ چوان زندگي قهار آهي ۽ ٻوءِ ور هين بعد ٻيهي ڳالهائڻ جي واقعي کي سولهري تارن سان وڙهي ڇڏيان. پر اها حقيقت نه آهي. عملي زندگي صفا ٻي آهي.

جيڪي ڪتابي جملا ٿا ڳالهائين، سي اسان ٻنهي کي لڳندا آهن. ڪيئن جوان ڏٺا اٿم جي ڪاليج زندگيءَ ۾ پيار ڪندا آهن ۽ پوءِ ان پريتما کي اٿين ڀلجي ويندا آهن، ڄڻ اها ڪٿي ٿي ڪين! ڪيترا ته اڳين پريتما جي پيار ڀرين گفتن جو پوءِ مذاق پيا اڏائيندا آهن. هڪ شادي شده مرد، پنهنجي زال کي پٺي ٻڌايو ته "هوءَ اڃا به ڪنواري آهي." زالس کليءَ چيو "پوءِ وٺي اچينس ته نوڪرياڻي اٿين ته ملي ٿي ڪين ٿي." ۽ پوءِ ٻئي ٽهه ٽهه ڪري کلڻ لڳا. هڪ ٻه نه پر اهڙا جهجهائي مرد ڏٺا اٿم.

پيار امر آهي، پيار هڪ پاڪ جذبات آهي، جو انڌو به انگريزي ڪوتا "ڪانسٽنٽ لوَر" (Contant Lover) رچيندڙ ڪويءَ جيان پيار ڪندا رهندا آهن، پر پريتمائون بدلائيندا هلندا آهن!

پيار، عمر، طبيعت، حالتن، فرصت ۽ جذبات جي گهرائي وغيره گهڻين ئي ڳالهين تي مدار رکي ٿو. پيار جا رنگ به اليڪ ٿين ٿا. عمر جي حساب موجب اوڻ سطحي يا گهرو پڻ ٿئي ٿو. عورت ۽ مرد ۾ وڏي ۾ وڏو فرق اهو ئي آهي ته گهڻي ڀاڱي مرد، جنس جي لڳنيءَ کي ئي گهڻو ۾ گهڻي اهميت ڏئي ٿو. ان ڪري ئي شايد حسن ۽ جوانيءَ سان عشق جو گهرو تعلقات ڏيکاريو ويو ٿو، پر استريءَ جي دل جو ماپو صفا ٻيو ٿئي ٿو.

ته، مون وري پيار لاءِ ڪيو. منهنجو مطلب ان پيار سان آهي جيڪو منهنجي سوال ۾ سمايل آهي.

ها، ماڻهو ڪهاڻيون گهڙيندا آهن. ڇوڪري شادي نه ڪري ته ضرور افواهه اڏندا. ڪڏهين پئي تي اکر ڏيکاري، ڪڏهن ڪنهن سان منهنجو نالو جوڙي، منهنجي مٿان پيار

ٽٽيو ويندو آهي. پر پيار ته دل ۾ اڪرجندڙ چيز جو
نالو ئي آهي.

شايد ان ڪري ئي، ته ڪڏهين ڪنهن جي پرواهه رهي
اٿم ۽ نه ڪڏهين ڪنهن جو دپ يا انتظار! نه ئي ڪنهن
کي پڇائڻ، مڃائڻ يا خوش ڪرڻ ايندو اٿم ۽ نه ڪنهن
جي خوشامد ڪري پيار جتائڻ.

ها، مونکي شادي ڪرڻ جو ارمان به ڪينهي. شادي
زندگيءَ جي منزل نه آهي، نه ئي شادي پيار جو مقصد
آهي. وواهه، ته هڪ سمستا آهي، سا به نهايت پراڻي.
شادي ڪرڻ جيون جيئڻ جو هڪ سهج ۽ آسان طريقو آهي.
شادي ڪيل پاڻ ۾ انهن ويچها مانت ٺٽجي وڃن ٿا، جيئن
کي پيا مت مانت پنهنجا ٺٽجي وڃن ٿا. ها، سانت آهي،
ويچارن جي ڏيوت آهي، دک سک جي ونڊ سنڊ آهي، پر
ان ۾ لرزش وارو ۽ ڌڙڪندڙ پيار آهي؟ ان سانت ۾ انڌلت
جي رنگيني آهي؟

ها، ڪڏهن من جي اندرين تهه ۾ اڪيلائي، هڪ سڃ
جو احساس ڪرائيندي آهي. پر اهو به گهڙي پل لاءِ. پوءِ
ڪڻ ئي زندگي پنهنجي پيچيدي چال ۾ ويڙهي ڇڏيندي اٿم.

ورق ستون

جڏهين مونکي زندگي ۽ موت
جو گڏيل احساس ٿيو

موت وس ۾ نه زندگي وس ۾
ڪيڏو بي اختيار آهيون اسين

— لڇمڻ ڪومل

رهڻ تي ظاهر ٿيو ته ملڪ کي ورهايو ويندو. اخبارن ۾ خبر آئي ته سڄي سنڌ پاڪستان کي ملي آهي. پناهگيرن سنڌ ۾ اچڻ شروع ڪيو هو. هڪ ڏينهن ٻڌوسين ته حيدرآباد ۾ پنج هزار مسلمان اچي لٿا آهن، جن مان ڪي مسلم هاسٽل ۾، ڪي سنڌين جي پاڙي ۾ ۽ ڪي مدرسي ۾ رهايا ويا آهن. مسلم هاسٽل اسانجي گهر جي ساڄي پاسي واري رستي تي هئي. فضا ۾ ڊپ، هوا ۾ هراس ۽ دلين ۾ دهشت ڇانيل هئي. باقي ته جو هاسٽل مان نڪري ڪن نوجوان مسلمانن نعرا هنيا ته "حيدرآباد جون حورون اسان جي حوالي ڪريو" تڏهن ته آهي باقي دلين جي ڌڙڪڻ تيز ڪري ڇڏي! هرهڪ گهر ۾ ڇوڪرين کي سيکاريو ويو ته مسلمان گهر ۾ گهڙي ته ٻاهر واري پلنگ جي ٻن ٽنگن ۾ آگريون وجهي اتي هيٺ ڪري پاڻ کي ختم ڪجو.

گهرن ۾ اونڌهه - ڏهن جون لنڊڙيون پڙيون پڻ ۽ رهايون ويئون جيئن ڏڪڻي وقت ۾ زالن کي ڪم اچي سگهي.

شام جا ڇهه لڳا ته لائوڊ اسپيڪر جو آواز ٻڌي، مان پنهنجيءَ گهٽيءَ جي منهن وٽ وڃي بيٺس. پوليس لارين جي قطار لنگهي رهي هئي ۽ اهي ٻڌائي رهيا هئا ته، ”دنگو فساد ڪين ڏيندو، پوليس پوري سجاڳ آهي ۽ ملٽري پڻ سچيت آهي.“ پر جتان جتان لاريون لنگهيون ٿي، اتي اتي در دريون بند ٿينديون ٿي ويون. ماڻهن انومان ڪيو ته ضرور ڪجهه ٿيڻ وارو آهي. رستن تي ڄڻ هانءُ گهمي ويو.

گهر ۾ اچي ريڊيو تي ڪن ليم ته اميءَ منع ڪئي، ”متان سمجهندا ته اسين مزي سان ويٺا ريڊيو تي راڳ ٻڌون.“ هونئن سڀئين اچي ٿي گهر جي ٻاهرئين در جي مٿان واري بتي ٻاري هئي، جا رات جو دير تائين ويٺي ٻرندي هئي. ٻاهريون در پڻ رات جو ٻارهين تائين کليل رهندو هو، پر اڄ اڱڻ ۽ والدي جون بتيون به ڪين ٻاريوسين. در کي جيڪي ٽن اوڏن جا ڪڙا هئا، سي سڀ پائي چاڙهياسين.

گهر ۾ سڀ اچي چڪا هئا صرف منهنجو ڀاءُ حشو ڪين آيو هو. پاڙيسرين جي فسادن جي انومان ڪري، سڀ جوان ٽوليون ٺاهي، پنهنجن گهرن جو بچاءُ ڪرڻ سکي رهيا هئا. حشو اهڙيءَ هڪ ٽوليءَ جو مهندار هو. هو دير سان ايندو هو ۽ سائيڪل تان لهي لٺيون سرڪائي والدي واريءَ منهنجي کٽ هيٺان لڪائي رکندو هو.

(مان نوار واري کٽ تي سمهندي هيس، جنهن لاءِ چادر پيل هوندي هئي، پر حشو اڱڻ ۾ واڻ واريءَ کٽ

تي سمهندو هو) ڪن ماڻهن جي منهن وٽ ڦولي جون سڀئي نوڪيل هيون ۽ ڪن تي ننڍڙا ڪپ اٽڪيل هئا. پنجاهه، سٺ ماڻهو ته ڪڏ ئي زمين کوٽي ان ۾ پوريل هيون، جيئن فساد وقت اسان جي گهر جي ڪڏ تان لڌيون ڪٿي فسادين سان لڙي سگهجي.

ٻه وڳا، پر حشو نه آيو. سامهون گهرن جي ماڙين وارا در پٽ بند هئا. ٻاهر سناٽو ڇانيل هو. اها هيرآباد جتي رات جو ٻارهين هڪ تائين هوٽلن اڳيان فوٽن تي رڪارڊ پيا وڄندا هئا، "ڪيا ڪارن هئي، اب روئي ڪا... ڪيا ڪارن"، ٻرف وارن کي ٻريان ٻريان سڏ پيا ڏيندا هئا "او ڪارا! اٺين آني جي ٻرف ڏيئي وڃ"، جوان دڪانن اڳيان شرطون پچائيندا هئا ته گهٽي ۾ گهٽا ڪيلا ڪير ٿو کائي، ناليون آڪاٽيون پيئون پڌائيندا هيون ته "ڪنهو ڪنوار ڪٿي ڪيئن پڳو؟"، ناڪي وارا لوڙاوا ڳائيندا وڄندا هئا. "عمر مارئي کي ڪٿي ويو، ڪٿي ويو، ڏاڙن کي ڏاڙو هٽي ويو، هٽي ويو"! اتي اڄ چپ راڪاس گهمي ويو هو!

ٻن تي ڪـڙڪو ٿيو. سڀ جا سڀ سجاڳ ٿيا. امي ڪنهنکي اڳيان وڌڻ نه ڏنو. "ڪير آهين؟" "مان آهيان حشو، دروازو کوليو."

اڄ حشو چپ هو. اسان کي ٻيهد گهڻو عجب لڳو. هو نت هوُ ايندي ئي گپ شپ هڻڻ شروع ڪندو هو. رجب اڄ ڇهه ڪپا ٻيدا ڪائي ويو! فقيري اڌ ڪلاڪ همت جي لڙي تي ٻرف جو ٽڪر جهليو! شيدي سلاني کي اهڙي مار ڏني جو ٻولانيون پيو کائي! نانو اهڙي لٽ ڦيرائي جو اسين سڀ سمهي پياسين."... پر اڄ سندس منهن

اداس هو. هن چيو:- ”حيدرآباد جي ڇوڪري پناهگير ۽ سهڻي آهي. لاهور مان آيل مسلمان اڄ مارڪيٽ ۾ وچ رستي تي گانو ڳائي.“

اسان جو سڄو بدن ڄڻ ڪن ٿي پيو. آهستي آواز ڪري هن چيو ته ”فيصلو ڪيو اٿن ته حيدرآباد مان سڀ زالون ۽ ڇوڪريون ڪڍن. پهرين ڪنواريون ڇوڪريون کي ڪيڻ جو بندوبست ڪيو. اڄ ٿي اڌ رات جو هڪ لاري هتان نڪرندي ۽ ميرپورخاص رواني ٿيندي. اتان ٿي انهن کي ٽرين ۾ چاڙهي ڇڏبو!“

”پر اهي ته ڪٿي ويندا؟“ منهنجي ماءُ پڇيو.

”اهو به بندوبست ڪيو. مون به شام جو هڪ ماڻهو جودپور موڪليو آهي. اتي ڪا ننڍي وڏي جاءِ مسواڙ تي ڪري ايندو. پوءِ پٺيءَ ۽ ڪملا کي به پهرين هتان روانو ڪبو.

مون ڏانهن منهن ڪري چيائين، ”پهرين منجهي سڀاڻي رات. تمام ٿورڙين ضروري چيزون کڻجو.“

پلا مان ڇوڪري! مون وٽ هٿ ـــان مٿيس پيرال ساڙهي هئي. ٻادلي سان ساڙهي ٻڌڻ شروع ڪئي هيم، ڇا اڃا اڌ تي هئي. ڪٽ تي رکي سان پيرال پيئي هئي، جنهنجي ڇوڪري امي ۽ ڏنڊيان واري جهالر هئي. رانڊي تي آر سان مڙهيل ڪوڙ پيل هو. رنگين رانديون، دانهن سان پيرل ٿوپي، لمن پانڌين وارين ٻڙهون، ڪنب تي ٿالو پيرال رومال، دل جا اڌيا پڻ تي اٺاريل واريون ڪاپيون، موڙن وارا ڪتاب، پڙهڻ لاءِ سنڪرمر جي ميز، لڏڻ لاءِ پينگهو، ڪل واري گهاگهري، ديتيءَ تي جاري تي نهيل مندر.... پلا ڇا ڇڏيان ۽ ڇا کڻان؟ منهنجون شيون ڇا هتي ڇڏي وڃڻ جهڙيون هيون؟

سڄي رات مان پاسا ورائيندي رهيس. منهنجي ساهيڙي ڪلان چا چوندي، پڌائڻ ۽ ڪين! هريءَ ۽ چيو هو تہ منهنجو پاءُ ٻاهر آهي، موڪلي ڪيرئي ڪواهي. تب جي ڪا ڳالھہ ٿي تہ مان ۽ پاپي ئو وٽ اچي رهندا واسين. اها چا چوندي تہ لڪي لڪي پچي وٺينءَ؟ پلا مان ۽ ڪملا وڃون ۽ پليان ڪجھہ ٿئي تہ اسانجو ڪھڙو حال ٿيندو؟

منهنجو وڏو پاءُ ڪراچيءَ ۾ بدلي ٿي ويو هو. حشوءَ کان سواءِ پيا ۽ امڙا پاڻ هئا. اسين ڏوٿا ڪيائڻ و پاسين. جدا ٿي الائي ڪٿي وڃي پئون، تہ هڪ ٻئي جا ڏوٿا اسان وٽ هجن. مون اميءَ سان گڏ ڏوٿو ڪياٿو ۽ ڪملا منهنجي امڙي پاءُ سان. امي پئي روئي "مٺن ڪهڙو ڏهر ڪيو آهي؟" منهنجو امڙو پاءُ پيو سمجھائيس "هندستان اسانجي وڏي ماءُ آهي. سمجھہ تہ اتي ٿيون وڃن." اميءَ چيو "ڏوڙ پئي وڏيءَ ماءُ کي، جاتي پئي الهن مٺن ڪسي، جيڪي اباڻن کان ٿا اسان کي وڇوڙين."

شام جو اسين ماسيءَ جي گھر وياسين تہ اتي ڳوٺ ۾ باسڻ وجهي سڀياڻون پئي. جڏهن اسان چين تہ اسين اڄ رات جو حيدرآباد ڇڏيون ٿا، تڏهين پاڻ ۽ ساپاڻون تہ اهي ۽ لڏڻ جي تياري ڪري رهيون آهن. منهنجي ماسي، سندس امڙهن، ۽ ڪنوارڻون ڌيئر، ٿي پرڻيل، الهن جا ٻار سڀ پئي سڏيا. ماسيءَ چيو تہ توهين ۽ اسان سان ٿي نڪرو، اڳوڻوءَ ميڪهي (امي) ۽ هلي.

گھر اچي امي ۽ سڏوري. جيئن ئي امڙيءَ پيٽيءَ ۾ پنهنجا پڙا ۽ چادرون وڌائين، تيئن ئي سندس سڀ رڳون روئي پئيون! گھر جا سڀ پالي سڏڪا پري روئڻ لڳاسين. ان رات نہ ڪنهن ڪجھہ کاڌو، نہ پلڪ ٿي جھپڪي.

اڄ رات اسين ڪمرن ۾ گهمي، هڪ هڪ چيز کي حسرت ڀريل نگاهن سان ڏسڻ لڳاسين. گهر ته ڇا پر اڱڻ ۾ ٻهڪي مٿان واري آسمان جي ٽڪري کان به موڪلايو. ڀاڄي جون ڦٽيون: آکيري ۾ وڻل ڇهرڪيون، ٽڪريءَ جي ٿڌي هوا، گهٽيءَ ۾ وڻل اڀي ڪٽي، گهوڙن جي لاءِ پاڻي پيئڻ وارو حوض، گهر جي ٻاهران ڪبوترن لاءِ ٺهيل آکيرو، سڀئي ياد اچڻ لڳا. سترهين سيپٽمبر! منهنجي جنم جو ڏينهن! پر اهو جڳ موٽ جو ڏينهن هو! رات جو اباڻي ٻهي گهر مان نڪتاسين. منهنجا ٻيئي ڀائر ۽ اسين ٽي ڄڻيون. گهٽيءَ مان نڪري اسين ور ور ڪري پٺيان پيا نهاريون "وري الائي هن نظرن کي هي ڳالهيون ڏسڻ لاءِ ملنديون الائي نه."

منهنجي ماسيءَ جو گهر ويجهو ئي هو. لاري گهر ٻاهران ئي بيٺي هئي. ٿورڙو سامان چڙهيو. سڀني جون ننڍيون ٻگون ۽ پيتيون ۽ ٻاسڻن جون ٻه ڳوٺيون، پوءِ اسين چڙهياسين. مردن چيو "جلدي ڪريو. رستي تي ڪجهه به ٿي سگهي ٿو. روئڻ ڌوئڻ وڃي ميرپور خاص ۾ ڪجو."

دل ته رئو پئي، پر اکين مان آنسون وهي نه پئي سگهيون. دريون بند ڪري تمام تکيءَ رفتار سان لاري هلي. پنهنجي ئي وطن ۾ چورن جيان لکي هلي رهيا هئاسين!

اڃا سج ڪنڌي ڪين ڪڍي هئي ته اسين ميرپور خاص پهچي وياسين. ميرپور خاص ۾ منهنجي ماسات جو گهوٽ چڱي هلندي وارو هو. ڇپائين هڪ سڄو گاڏو بڪ ٿو ڪرايان، پر سانگ اٺ جون ڳوٺيون به کڻجو. ٻئي ڏينهن

منهنجي ماءُ جي سئوٽ جون ڌيئر ۽ انهن ٻـ الي اچي
پهتيون. مسرور خاص مان رات جو ٽي ٻجي اٿندا هئاسين ۽
ڀانگس لي پيدل ٻن ڏينهن ۾ اونده ۾ چڙهياسين.

ٽرين هلي، ٻر اڌ ڪلاڪ بعد مسلم آفيسر ٽرين ۾ ٻاهري
اسانجن ڏٻن ۾ اچي چڙهيا. هڪ منهنجيءَ ماسٽياڻيءَ فتن
ڪيو هو. فتن جي پرن مٿان پاڻ چڙهي ويٺي هئي ۽
پولپ باف روم ۾ رکيو هئائين. ٻي سڀڻ جي مشين جو
هينڊل لاهي اُن کي ڪري کوکي ۾ ڪيو هو. آفيسرن
اکڙي کڻي سڀ چيزون ڦوڪيون ۽ سڀ ٻڪون لاهي
کڻي ويا. اُن وارو ڏيو ٻڻ روڪي ڇڏيون هئائون. هاڻ نه
ڪپڙا ساڻ هئا ۽ نه ڪاڏو!

سوال صبح جو جوڌپور پهتاسين. ڪل پنجاهه ڄڻا
هئاسين. سڀ زالون ۽ ٻار!

وٽينگ روم ۾ لٿياسين، جو اسان کي خبر ٿي ڪين
هئي نه ڪٿي وڃي رهڻو آهي. منجهند جو هڪ چڪرو
اسان کي وٺڻ آيو. ٽانگن ۾ چاڙهي هڪ بنگلي ۾ وٺي آيو.

بنگلي ۾ نه پهتاسين، ٻر ڪانون چا ۽ ٻهريون چا؟ ٻـ
ڇٽيون اکري ٻـاڙاوارن وٽ ويئون. هڪ ٻـاڙا-واريءَ
راجستانيءَ چيو ته اسين صرف ٻـارن کي ڪاڏو ڏيندا سين.
هن جي گهر مان ڪلاڪ بعد زال ۽ انهن ڪاڏو تيار ڪري
کڻي آيون ۽ ٻارن کي قطار ۾ وهاري پنهن لي ڪاڏو ورچي
ڏنائون. شام جو پڻ اهڙيءَ طرح ٻارن کي ڪاڏو مليو. وڏن
سڀني ورت رکيو.

رات جو سمهڻ لاءِ نه کٽون هيون، نه ٻئيون، نه هنڌ،
نه وهاڻو. ساڙهيءَ جي پلؤ سان پاڻ ڍڪي سڀئي سمهيو ن،
پر ننڊ ۾ ائين ڪٿي ٿي اچي؟

ٻئي ڏينهن ٻارهين بجي صبح جو اُرڙل مڱڻ جي دال
کير وڪڻڻ آيو. سيٺي هڪ سير ٻه سير وٺي ڦڪ پيا.
انگلو شهر کان ٻري هو. رستن جي جاڻ اسانکي نه هئي،
پئسا هئا پر ڪٿي وڃڻ جو ڊپ هو. ان ڪري خرچيو ن ٿي
نه پيا.

ٽئين ڏينهن صابڻ وٺي ڪپڙا ڌوتاسين، پر ٻا ساڙهي ٻا
بلائوز- پيا وري اٺئين ڏينهن ڌوتاسين. گاؤن بـــ پيا ۽
روئون ٻه پيا. اسان ۾ هڪ برجستي مائي هئي سنڌري.
اٺا ٽئين ڏينهن سيٺي کان پئسا وٺي چيزن جي لسٽ لکي
خريداري ڪري آئي. ڪٽڪ وٺي پيساني آئي ۽ ٻاچيون
وٺي آئي. اٺاڻي ڏينهن بعد اسانکي اُن ڪانڻ لاءِ مليو، پر
لڏهين نه سنڌري رنڊٽي جي دروازي تي ابهي سيٺي کي
مائيون ڳٽي ڏينهدي وئي. ٻارن کي هڪ ۽ وڏي کي ٻه ۽
پرسان پاڇيءَ جو وڏو چمچو، وڌيڪ ڪجهه ٻه نه.

پيٽ ۾ ڪجهه وڌو نه دل ۽ دماغ کي چورڻ جو ساهس
ٿيو. سيٺي کي پنهنجي ڇڏي آئل پالين جي چنتا ٿي.
سيٺي خط لکيا ۽ ڪن تارون ڪيون. ستن ڏينهن بعد
منهنجي ماسيءَ جو وڏو پٽ اچي جوڌپور پهتو. گهر جون
خبرون نه پهتيون، پر انهن ٻـــاڻ وڌيڪ ئي چٽي ڪيو.
ڪراچيءَ ۾ ٽرين پهتي آهي، جنهن مان هزارين پنجابي
مسلمان لٿا آهن - لباڻن سکن (سنڌي سکن) کي مندر ۾ گڏ
ڪيو هٽائون، انهيءَ مندر جي چوڪيداري ڪاسلبت هـاري
مسلمان مـــندر کي باهه ڏئي ڇڏي ۽ اندر ويٺل هـڪ
سؤ سٺ سک جلي ويا! حيدرآباد ۾ راس جو گهر گهر جو
دروازو کـڙڪائين ٿا، جن گهرن کي ڪلف پيا آهن، اهي
ڪلف ٽوڙي مسلمان انهن گهرن ۾ وڃي ٿا رهن.

اهڙيون ڳالهيون ٻڌي زالون سوچڻ لڳيون ته اسين اجايو ڊڪري آيون آهيون. پنهنجن مردن کي ڪجهه ٿي پيو ته اسان جو جيئڻ ڪهڙي ڪم جو ٿيندو؟ منهنجو ماسات خيرپور لهڻ آيو هو. ٻن ڏينهن بعد اهو واپس ٿي ويو ته سيٺي کيس ٻڌائي ڇڏيو ته "اسان جي گهر ۾ اياڻو موڪلاڄ ته هتي هليا اچن. پيو اسان کي ڪجهه به نه کپي. ٻيل ٻيرڻ اڳهاڙا ئي هليا اچن."

ٻارهن ڏينهن بعد اسان وارو اناج جو گاڏو اچي پهتو. منهنجي ماسات جي گهوٽ ٿورا ڪپڙا به موڪليا هئا. ٻارهن ڏينهن هڪ سانئي وئي ۾ گڏاريا هئاسين ۽ هڪ ويلو ڪاڏو هئوسين. تيرهن ڏينهن سڌان پاڻي ڪري پيٽ ڀري ڪاڏوسين.

آهستي آهستي ڇوڪرا ۽ مرد به ايندا ويا. پر سڀ هٿين خالي آيا هئا. منهنجو پيءُ حشو دهليءَ پهچي ويو هو. هن اتان پئسا ۽ ڪپڙا موڪليا. باقي منهنجو وڏو ڀاءُ ڪراچيءَ ۾ رهجي ويو هو. جڏهين خبر ملي ته اهو به سنڌ مان نڪتو آهي، تڏهين ڇڻ جشن ملهايوسين.

هاڻي بنگلي ۾ ڪل ڇاهٺ ماڻهو هئاسين. ڪجهيون ٿهيل باٿ رومس ۽ ڪچا اڌيل رنڌڻا ٺاهي، هرڪو اڌ ڪمرو ۽ ڪمرو ونئي پنهنجو ڪٽنب سنڀالي رهيو هو. رات ٿيندي ئي محفل لڳندي هئي. آکاڻيون، پهاڪا، راڳ، چرچا، ٻارن جون مسخريون ڏسي ۽ ٻڌي اباڻو وطن ڇڏڻ جو ڏک حال وساري ويٺا هئاسين. ٻار ته خير اڻ خبر هئا، پر وڏن جي دلين ۾ رکي رکي هڪ سوئو چڀندو رهندو هو. ساڻيهه جي ڪا خبر، ڪٿان ڪو سنڌي لفظ يا سنڌيءَ سان وابسته ڳالهه ٻڌي، من مان اڇليءَ جي ڌارا وهي هلندي هئي.

مهينو ٻه اتي ئي گذاريو. سيني ٻڌي سمجهيو ته اڄڪو ٿو ليلاڻو ملي ته ٺاپر ٿي آهي، سڪ سانت آهي، هاڻي هليا اچو، پر اهڙي خبر اچي ڇو ٿي؟

هاڻي سيني آکيرو ڦٽائڻ جي تياري ڪئي. فقط هڪ ڪٽنب اتي جوڌپور ۾ ئي رهيو. انهن الي بسين هلائڻ جو ڌنڌو شروع ڪيو، باقي ڪي دهليءَ ويا ته ڪي بمبئيءَ. ڪي ٻڙودي ويا ته ڪي ڪلڪتي ۾ وڃي نئين سر زندگي شروع ڪيائون. منهنجا ٻه ڀائر ۽ ڀيڻ اڃا پڙهيا پئي. بمبئي يونيورسٽيءَ جي ڪورس لاءِ ٻڙودو ڀلو ڳڻيو ويندو هو. انڪري اسين ٻڙودي هلي آياسين.

ٽرين ۾ چڙهڻ وقت اثين لڳو، ڄڻ جهڙي هوندي ئي پنهنجي زندگيءَ جو موسم ڏنو اٿم ۽ هاڻ هڪ اڻڄاڻ جيون جي ڀيٽي ۾ ڀيڙل آهيان.

ورق اٺون

مان - ماسترياڻي

جهان ۾ جي رهڻ نه رهه، تون جهان جي فضا کان فارغ
آڌام ڪرڻ جيان مٿاهون وڃڻ مان ٽالو ٽهال رهندو
— ليکراج عزيز

منهنجو بابا اسان کان ڇهين ڇهين مهني درجا ٽپارائيندو هو. هر روز رات جو ميز جي چوڌاري وهاري اسان کي پاڙهيندو هو. منهنجو ڀاءُ ڏيو ۽ مان ٻه ٻه درجا ٽپيا هئاسين. ڏيو مئٽرڪ ٽائين درجا ٽپيو. ننڍو ناراڻ سال ۾ ٽي درجا ٽپيندو هو، تڏهين به هو سڄي حيدرآباد جي پرائمري اسڪولن ۾ پهرين نمبر ايندو هو. تن ڏينهن ۾ هوشيار شاگردن جو ڏاڍو قدر ڪيو ويندو هو. ڇوڪرين ته ٽئين درجي ۾ ٿي پهرين انگريزي پڙهنديون هيون. ان ڪري مون چوڏهن ورهين ۾ مئٽرڪ جو امتحان ڏنو.

نتيجو ظاهر ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي ليو ونڪنسيءَ ۾ ٽن مهنن لاءِ حيدرآباد جي مشنري اسڪول مس پڪٽ گرلس هاءِ اسڪول ۾ ماستري ڪيم. اسڪول جي هيڊ مسٽريس مس هيمورٿ هڪ قدردان انسان هئي. مونکي چيو ته تون انگريزي ۽ حساب پاڙهه. حساب سان منهنجي ڏريان ٽي دشمني هئي، سو انسپيڪشن ٽي ته ڊپ وچان مون ٽي

ٻڌڻ تي حساب غلط ڪيو! انسپيڪٽر هو مسٽر ٽيڪچند، سو منهنجو ڏڏندڙ همت ۽ ڳاڙهو منهن ڏسي ڳالهه سمجهي ويو. هن رپورٽ ۾ لکيو ته:

The teacher was feeling very nervous

پڪيت گرلس اسڪول ۾ عارضي طرح نوڪري ڪري پوءِ پنهنجي اسڪول ڪنڊيال گرلس هاءِ اسڪول ۾ راڳ سيکاريندي هيس. بعد ۾ اُن ئي اسڪول ۾ هندي ۽ سنسڪرت پاڙهڻ شروع ڪيم، پر هڪ ٻن ڪلاسن کي سنڌي به پاڙهڻ ڏنائون. جڏهين انسپيڪشن وقت مسٽر هنگوراڻي منهنجي ڪلاس ۾ آيو، تڏهين "اميد" لفظ جي اُچار تي مون سان بحث ڪيو. پهريائين ته هنکي غصو آيو، پر پوءِ دلچسپيءَ سان هن منهنجا دليل ٻڌا. رپورٽ ۾ هو منهنجيءَ اهليت ۽ بيباڪيءَ کي ساراهيندو ويو. تنهن وقت تائين منهنجو حوصلو ۽ همت وڌندا ئي رهيا هئا.

ساڌو واسوانيءَ جي سکيا اوسار مان هميشه اُڇيءَ وائل جي لسي ساڙهي ئي پهريندي هيس، پر پوءِ زماني روپ رنگ ساڙهيون بدلائڻ لڳيس. اُن وقت ماستريائي ۽ شاگردياڻيءَ جو رشتو نهايت پيار ۽ پنهنجائپ وارو هوندو هو. شاگردياڻيون ڪنهن به وقت ۾ مدد وٺي سگهنديون هيون. اوڙي پاڙي ۾ رهندڙ ٻار به پڙهڻ ايندا هئا ۽ شاگردياڻين جا مائٽ به گهوري گهوري قربان پيا ويندا هئا. جن ڇوڪرين کي مون حيدرآباد ۾ پاڙهيو هو، انهن مان ڪي اناويهن سالن بعد اسپين جي ڪئنري آئرلينڊس ۾ گڏيون. "دادي، دادي" ڪندي، آءٌ ڀاڪر ڪرڻ مان ڀاڪرن ئي ته پيئون! مان اتي پڪنڪ ڊيل جي ٽڪيٽ وٺي هوٽل ۾ رهڻ ڪاڻڻ جو بندوبست ڪري ويٺي هيس، پر هنن مونکي

هوٽل ۾ پير رکڻ نه ڏيو، نه ئي ٽوئرسٽ (سئلانيءَ) جيان سير ڪرڻ ڏنائون. "دڪان ۾ پير گهمايو" - "ٻارن جي مٿي تي هٿ رکو." - "ايرن منهنجي گهر" - "اچ مون وٽ" ڪندي، اُن ئي ڏينهن هنن مونکي گهري رکيو.

پر سنڌ جي فضا ڪان بمبئيءَ جي فضا بلڪل ٻي هئي. سنڌ ماڊل اسڪول ۾ هڪ شاگرديائي عجيب نموني ۾ وار ڪٽائي آئي هئي. مون ڪيس ڇنڊيو ته اُمالڪ جواب ڏنائين، "ان ۾ اوهان جو ڇا وڃي؟" جواب ٻڌي مون ڇرڪ ڀريو. حيدرآباد ۾ ته شاگردياڻين جي هر هڪ ڳالهه ۾ اسانجو دخل هو. ڪپڙا ڪهڙا ٿيون پائين، ڪٿن ڳالهائين ڪيئن ٿيون، گهر ۾ ڪيئن ٿيون ورتن، سڀني ڳالهين جي اسان کي خبر هئي. انهن جا مائٽ به انهن جي گهرو وهنوار بابت اسان سان صلاح ڪندا هئا، "ناول نه پڙهي"، "ڇيو اٿي مڃي" - "اوهين ڇڙيوس" چئي ٻارن جي پالنا جي جوابداريءَ ۾ اسان کي به حصو وٺائيندا هئا. نه رڳو اهي ڇوڪريون جنکي مان ڪا نه ڪا وڏيء پاڙهيان، پر اهي، جي منهنجي اسڪول ۾ پڙهنديون هيون انهنجي وهنوار لاءِ پڻ مان جوابدار ٿيڻ جي سکيس ٿي.

اهڙي ماحول مان واقف ٿي جڏهين بمبئيءَ ۾ مون شاگردياڻين سان ننڍين ڳالهين جيان هلت ڪئي، تڏهين ورهاڱي بعد شروعاتي دور ۾ اهي پڻ مون کي پنهنجي وڏي ڀيڻ ٿي سمجهي مون سان وهنوار ڪنديون هيون.

پر پوءِ بدليل هوا جو اثر انهن تي به ٿيو هو. انهن شاگردياڻين مان ڪي ڪجهه ٿي سال پوءِ هانگ ڪانگ ۾ ڏٺيون هئم پر اهي چانديءَ جا ڇڳا ڇيلهه ۾ لٽڪائي انهن نهارڻ لڳيون هيون ڄڻ مونکي سڃاڻن ٿي ڪين.

ورهاڱي ڪري سرڪاري نوڪري لاءِ سرڪاري قاعدا سخت ڪيا هئا. اسهاوڪ حالتن جو فائدو وٺي گهڻين جي مائرن ڇاڇين ودوائن ۽ انائن جا پئسا ۽ ڏنڊا هڙپ ڪيا هئا. اهڙن ڇوڪرن جون مائر زار زار روئي چونديون هيون ته اسانجين ڌيئرن کي ان ڇهن سالن ۾ ئي لائق بڻاءِ جيئن ڇوڪرا ڏسي سگهن. اهڙيون ڇوڪريون نيون انگريزي پڙهنديون هيون ته مان انهن کي پنجين درجي ۾ وهاري، سخت محنت ڪرائي، هڪ سال اندر ڇهين درجي تائين پهچائي ڇڏيندي هيس. سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ۾ مان ڇهون درجو، جنهن کي هاڻي نائون درجو ٿو چئجي، جي ڪلاس ٽيچر هيس. پرنسپال اجواڻيءَ جي ٻن ڌيئرن، آشا ۽ گوپيءَ کي ٻه مون نائون ڏهون گڏ ڪٽايو. اهڙيون ڪئين ڇوڪريون هيون جي منهنجي مدد سان ٻن سالن ۾ ئي درجا ڪٽي پاس ڪري ويون.

ورهاڱي ڪري اسڪول ۾ وڏ وڏ جي ڪاني آيل هئي. ڪي تمام جهونن خيالن واري ڪٽنب مان آيل ڇوڪريون هيون ۽ ڪي تمام غريب گهرن مان. ڪن ڇوڪرن جي مائٽن، ڏيتي ليتي ڏاج جي توفيق نه هئڻ ڪري پنهنجون ڌيئر ڪنهن وڏي شاهوڪار مائٽ کي ڏئي ڇڏيون هيون. اهي انتهائي مايوس ۽ بيروس زندگيءَ جون شڪار ٿيل هيون. ڀلا ڌارن کي ڪهڙو سواد ايندو؟ اهي انهن لينگڙن کان هيٺان پاٽي پرائي مٿي ڪٽائيندا هئا، رڌائيندا هئا، سبائيندا هئا ۽ مٿان ٻه چار ڌڪ به هڻندا هئا. مولڪي حال پائي بڻائي سڀ ڪجهه پڌائينديون هيون. پنهنجن سڳن پائرن پيرن ۾ انهن جو موهه هو لڌو هو، انهن کان وڇڙي اهي ڏکي ٿينديون هيون. انهجي

مائٽن کي سمجھائي مان کين واپس پنھنجن گھرن ۾ موڪليندي ھيس. ھڪ ليڊيگر جنھنکي ماءُ پيءُ نہ ھو، سا موڪل بعد ڪلاڪ ڏيڍ ترسي پوءِ گھر ويندي ھئي. پاڻي ڇو؟ ڇي منھنجو پاءُ ھن وقت گھر ۾ ماني کائڻ ايندو آھي، مان اُن کان ڊڄندي آھيان. اھو ماني کائي آفيس ۾ وڃي تہ پوءِ مان گھر وڃان. ھڪ ڏينھن روئــي چوي تـــہ، تون منھنجي گھر ھل.

مان بہ موڪل کانپوءِ بہ، ٻہ ڪلاڪ اسڪول ۾ ويٺي ھوندي ھيس. ويھڻو ئي پوندو ھو. منھنجو گھر ھو اڏيري ۾، سو ڪاپين جا ٿھاڙ ٻيو ٽي ڪيئن کڻي وڃان؟ ۽ مونکي پاڙھڻ لاءِ ھيون چار ٽي ڀاشائون! ننڍن کي انگريزي ۽ سنڌي، مئٽرڪ کي ھندي ۽ سنسڪرت! مضمون جاچــي گرامر جاچيان، گرامر جاچي پھاڪا ۽ اصطلاح درست ڪريان! ماستر جي حالت تہ ڪنھن کان ڳجھي ڪونھي. اڄ ھاڻي سندن پگھار وڌيا آھن ۽ سندن مان مٿھ ڪجھہ قدر مٿي ٿيو آھي پر تن ڏينھن ۾ ھر روز اسي لوي ڪاپين لـــي ڳاڙھي مس جا ڇٽ ڪيندي ڪيندي ڇپلھہ ٿي ڇٽي ٿي ويندي ھئي! ان ڪانسواءِ رپورٽ بوڪس، فيءَ جو حساب ۽ پنڌي ٿيل يا نئين آيل شاگرديائيءَ سان مٿي ماري ڪرڻ.

ها ـ سو ڳالھہ ٻي ڪير رونڊڙ شاگرديائيءَ جي. لاڳھڻ اس ۾، پگھر ۾ شل ٿي، وڏي چاڙھي چڙھي وڃي سندس لنڍڙي گھر ۾ پھتيس. سندس ڀاڄائيءَ ڇھلي ھٺي ھـن شاگرديائيءَ جي لنڍڙيءَ پيڻ کي پاڻ ھٿان مار ڪارائي ھئي ۽ پاڻ پنھنجي زال جي چوڻ تي ٻارھن سالن جي لنڍڙي پيڻ کي واڻ سان ڪٽ جي پائي سان ڇڪي ٻڌي ويو ھو. انين رات گذري چڪي ھئي ۽ ھٿان اڃي منجھند ٿي ھئي!

ڇوڪريءَ جو ننڍو ڪم به آلي وهي ويو هو. لڄ ۽ شرم وچان هوءَ پيٽي تي آلي پيئي هئي. مون هڪل ڪري ڪئنچي گهري ۽ واڻ ڪتري کيس آزاد ڪيو. سندس ڀاڄائيءَ کي مون شرمايو، پر اهڙا انسان سڌرندا ٿورو ئي آهن! ٻه چار سال پوءِ ٿي ٻڌم ته اها ننڍڙي نينگر ٿوري وڏي ٿي ته هڪ ڊرائيور سان ڀڄي وئي!

ماڻهو اهڙين ڇوڪرين کي ڏوهي ٺهرائيندا آهن، پر گهر مان اها ڇوڪري ٿي ڀڄندي آهي، جنهن کي ماءُ جي پيار کان وانجهيٺو پوندو آهي. اسان جي هندستاني سماج ۾ نينگرن جو قدر بنهه ڪينهي. اهي ٻئي ڀيڻر ڏاڍيون سهڻيون هيون پر قهار ڀاڄائيءَ کين پيار دلار کان بلڪل وانجهيل رکيو هو جنهن ڪري ٿي ننڍڙي نينگر اسپاوڪ جيون گذارڻ لاءِ مجبور ٿي هئي.

حيدرآباد ۾ ڇوڪرين جا مائٽ مون وٽ ڪئي ايندا هئا. هتي بمبئيءَ ۾ مان ڇوڪرين جي مائٽن وٽ کين سمجهائڻ ويندي هيس. گهڻو ڪري اهي چوٿين درجي (هاڻوڪي اٺين درجي) بعد ڪانئن پڙهڻ ڇڏائي، کين "روٽي ڪرڻ لاءِ" گهر ۾ ويهاري ڇڏيندا هئا. ڪي مائٽ ڌيئرن کي ماريندا به هئا، پر گهڻي ڀاڱي مائٽ ڳالهه ٻڌي مڃي ٿي ويندا هئا انڪري مونکي خوشي ٿيندي هئي. هڪ ساڃهيءَ لالي ڇوڪري هئي. هميشه پهريون نمبر ايندي هئي. نائين درجي ۾ پاس ٿي ته ماءُ چويس ته "پاڻن لاءِ ويهي روٽي ڪر."

حيدرآباد ۾ منهنجين شاگرديائڻين جا مائٽ پڙهيل ۽ سمجهو هئا. هتي ته ماستريائڻيون به عجيب هيون. هڪ ماستريائڻيءَ ڪنهن نينگر کي اسڪول جي ڇوڪري سان

گھمندو ڏٺو. ٻئي ڏينهن ٽيچرس روم ۾ ڇوڪريءَ کي، گهرائي سڀني ماسترياڻين اڳيان ڪيس بي عزتو ڪيائين. ٻي هڪ ڇوڪري هڪ وڌوا جي سڪيلڌي هڪ ئي ڌيءَ هئي. هن ڪنهن کي خط لکيو هو جو ڪنهن ماسترياڻيءَ جي هٿ چڙهيو. ماسترياڻيءَ سندس ماءُ کي گهرائي اهڙو ڏمڪايو جو ويچاري وڌوا ڊڄي ويئي ۽ اڳڙ ۾ پنهنجي ڌيءُ کي هڪ شرابيءَ سان پرڻايائين.

گهڻي ڀاڱي اسڪول جا ماستر ماسترياڻيون بيٺل پاڻيءَ جي تلاءَ جيان هيون. دنيا جي واءُ سواءُ جي ڪين ڪابه خبر ڪين هئي. بس سالن کان ساڳيا سبق، ساڳئي نموني پاڙهيندا ٿي رهيا. مون هڪ آڪاٽي لکي جنهن ۾ هڪ پئراگراف ماسترياڻين بابت هئي. مون لکيو ته ماسترياڻي اها ٿي ٻچي جا وڌوا آهي، يا ڪنهن سبب سندس شادي ٿي نه سگهي آهي، يا وڏيءَ عمر ۾ شادي ڪرڻ سبب کيس اولاد نه ٿيو آهي، انڪري اهڙيون ماسترياڻيون ڇوڪرين جي ڪشور اوستا واري الجهائي، ڪلپا ۽ زندهه ٽهڪ ۽ بيپرواهه حلت سمجهي نٿيون سگهن.

ماسترياڻين ۾ هلچل مچي وئي. ٻئي ماڙي تي ڇوڪرن جو سيڪشن هو. اهي ماسترياڻيون ماسترن وٽ ويئون ۽ انهن کي چيائون تـــه پوٽيءَ خلاف نندا جو ٺهراءُ پاس ڪرڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته هن ماستريءَ جي پيشي کي بدنام ڪيو آهي. پر ماسترن کين چيو ته پوٽي ماسترياڻين جي باري ۾ ڪجهه لکيو آهي ۽ نه ماسترن جي باري ۾، ان ڪري اسين ته ڪو به قدم نه کڻنداسين.

ڪلاس جي اندر مان پنهنجين شاگردياڻين سان نهايت سختيءَ سان پيش ايندي هيس پر ڪلاس کان ٻاهر مان هنن سان

گڏجي ٺهڪ ڏيندي هيس. پيون ماستريائيون ان ڳالهه تي مون سان گهڻو حسد ڪنديون هيون. ڪلاس اندر ڪنهن به ڇوڪريءَ ڇوٽيءَ يا وارن کي هٿ لاتو، يا ڏهاڙهري يا درس ڏانهن ڌيان ڏنو ته مان کين سزا ڏيندي هيس. يونيفارم جو رواج هاڻي پيو آهي پر منهنجي ڪلاس ۾ اصل کان يونيفارم هو. مان پنهنجين شاگردياڻين کي أت جي رنگ جهڙو ڪپڙو پهرڻ لاءِ چوندي هيس پر رائل بلوُ رنگ جو ريشمي گهاگهرو يا اسڪرٽ هڪ ئي هنڌان سپارائي پائي اچڻ تي زور ڏيندي هيس. ڪلاس ۾ پڏي اهڙي هوندي هئي جو شاهوڪار ڇوڪري پنهنجي غريب همڪلاسڻ لاءِ فراڪ وٺڻ لاءِ بـــدل رهندي هئي. ڪا شاگردياڻي بيمار ٿي پوي ته سڀني کي وٽس وڃي ڏيس وندرائڻو پوندو هو. غريب هئڻ جي حالت ۾ ڦوڙي ڪري اسين سڀ گڏجي مسنجيون سنگتڙا وٺي وٽس وينديون هيونسين. هڪ ئي ليمگر جو ذڪر اٿم. پشپا ڊيارام نالي هڪ ڇوڪري بيمار ٿي ۽ ڪي. اي. ايم. هاسپيٽل ۾ داخل ٿي. هوءَ بورڊوليءَ ۾ رهندي هئي، انڪري اسان کي جلد خبر نه پئجي سگهي. جڏهين خبر پيئي تڏهين سندس هوڏي پاءِ فارم لي صدي ـــ ڪئي. ڇوڪري گهڻي بيمار هئي. هن لاءِ خاص مهانگيون سيون ڪپڙيون هيون. مون ڪنهن سستا سان بندوبست ڪيو پر پاڻس چوي ته فارم لي صدي ڪندس ته ماڻهو اسان کي غريب سمجهندا. مونکي سڃي گهر جي ڇوڪري نه ملندي! وقت تي پوري دوا درمل نه ٿيڻ ڪري هوءَ ڇوڪري گذاري وئي!

سنڌ مـــادل اسڪول جي شاخ دادر ۾ به هئي، جتي صرف ڇوڪريون پڙهنديون هيون. اتي جي هيڊ مسٽريس

مس وڌومل مرچنداڻي هئي. ڪاروبارين سان اٽڪلت
ٺيڻ ڪري ٽي چار ماستريائيون ۽ هيڊ مسٽريس اسڪول
ڇڏي ويئون. سنڌن پٺيان شاگردياڻيون پڻ جهجهي تعداد
۾ اسڪول ڇڏڻ لاءِ تيار ٿي ويئون.

مان پنهنجي اسڪول ۾ سڀني کان جونيئر هيس پر
ڏرمداس ڪشترياڻا مونکي گرلس ماڊل هاءِ اسڪول ۾ هيڊ
مسٽريس بڻجي اوڏانهن بدلي ڪرڻ چاهيو. آئي ڪي مهنا
ٿي رهڻو هو ڇاڪاڻ ته بالڪارن جي پنهنجي ماڻتياڻي
جلد ڊگري وٺي اتي اچڻي هئي. پر مون اها آڇ قبول
ڪئي ڇاڪاڻ ته دادر منهنجي گهر جي ويجهو هئي ۽
اسڪول اسٽيشن جي بلڪل سامهون ٿي هو. بس منهنجي
"ها" ڪرڻ ۽ سنڌ ماڊل اسڪول جي ڪن ماستريائين جو
مون سان وير رکڻ.

حقيقتن جي ڄاڻ ته مونکي پوءِ پيئي، ته گرلس ماڊل
۾ گڙٻڙ آهي، ته اتي ٿورائي ڪي مهنا رهڻو هو وغيره..
مون صرف هڪ ٿي خيال کان "ها" ڪئي هئي جو منهنجي
ماڻا بيمار ٿي پيئي هئي ان ڪري مسافريءَ جو وقت
گرانٽ روڊ ٿي وڃڻ کان گهٽو بچيو ٿي. عهدي جي لالچ
مونکي ڪين ڇڪيو هو. پر سچ جي آڪاڻي ڪنهنکي
پڌائجي؟ گرلس ماڊل اسڪول ۾ مون پنهنجو ڪم سرانجام
ڪيو. اسڪول جون شاگردياڻيون پوري ميزان ڪي آيون
۽ مان واپس پنهنجي گرانٽ روڊ واري اسڪول سنڌ ماڊل
هاءِ اسڪول ۾ موٽي آيس.

١٩٤٧ ۾ ڪي. سي. ڪاليج ٿي کليو ته سنڌي وڀاڳ
لاءِ مونکي مقرر ڪيو ويو. پر ڪاليج کلڻ کان هڪ هفتو
اڳ ليکراج عزيز منهنجي گهر آيو. هو منهنجي ماءُ جو ماٽت

هو. ڏاڍيءَ حجت ۽ هٺ سان اچي چيائين، ”منگهي!
ڏٺئين ڪٿي آهي؟“ مان ڪمري کان ٻاهر آيس ته چيائين
”هندواسيءَ ۾ لکي ٺاڪو ته گهڻو مچايو اٿيئي، پر ڪي.
سي. ڪاليج لاءِ اپائنٽمينٽ جو آرڊر ٻاهر هڄيئي ته ڦاڙي
ڇڏ، ڇو ته پروفيسر مان ئي آهيان. جي منهنجيءَ جتيءَ ۾
پير پائڻ جي جرئت هجيئي ته منهنجيءَ جاءِ تي وري
تون ئي اچج.“

پر ١٩٦٠ ۾ نئشنل ڪاليج باندرا ۾ سنڌي اسپيشل
ڪورس شروع ٿيو ته ان لاءِ مونکي مقرر ڪيو ويو. پر
اتي سڄي وقت لاءِ پروفيسر ناگراڻي اڳ ئي هو، سو مان
پارٽ ٽائيم باندرا واري ڪاليج ۽ پارٽ ٽائيم چرچگيٽ
واري ڪامرس ڪاليج لاءِ مقرر ٿيس.

جيتوڻيڪ مون ڪاليجي تعليم شخصي طرح ئي ورتي
هئي پر ڪاليجي ماحـــول مان چڱيءَ طرح واقف هئس.
اڪثر پنهنجين ساهيڙن سان حيدرآباد واري نئشنل ڪاليج
۾ ڊيرابٽس ۽ اٽينڊ ڪندي هئس ته هر اتسو يا ڊبيٽ ۾
پڻ شامل ٿيندي هيس. حيدرآبـــاد ۾ ڪاليجي شاگـــرد
صحتمند ۽ سهڻا چرچا ڪندا هئا، جنهنڪري پروفيسر ۽
شاگرد گڏجي انهن لطيفن ۽ چرچن جو حظ مائيندا هئا.
ڊبيٽ وقـــت تمام زوردار ۽ چرچن سان ڀريل تقريرون
ٿينديون. ”ماڪ پارليمينٽ“ وقت ڪارا جبا پائي شاگرد
لياقت ۽ هوشياريءَ سان ڪارروائي هلائيندا هئا. پڙهڻ
وقت اهي نهايـــت گنڀير ٿيڻجي ويندا هئا پر هـــونئن
ٽهڪڙا ئي ٽهڪڙا پيا گونجندا هئا. ڇوڪرين جي هلڻ ۽
ڳالهائڻ جو نقل ڪرڻ، ڪنهن تي ”ٻگل ساز“، ڪنهن کي
”نيڏي ناور“ نالا رکڻ، پروفيسرن جي ذهن جي پرک ڪرڻ

لاءِ ڪانئن عجيب سوال پڇڻ روزاني ڳالھ ھئي. جتي ھندستان جي ٻين وڏن شھرن ۾ "رئگنگ" بعضي نئون ۽ ابوجھ شاگردن کي بدني ۽ مانسڪ طرح بيحد ستائڻ جو مرض ڦھليل ھو اُتي حيدرآباد ۾ شاگرد پنھنجي جيون جي اڻ اَمول وقت کي ڀرپور اموني ۾ آننددائڪ بڻائڻ جو جتن ڪندا ھئا. ڪلاس ۾ ڪو ڇوڪرو ڪڪڙ جو آواز ڪندو تہ پروفيسر چوندو "ڪھڙو ٽئو آھي ڇا؟ مان پاڻ اڄ ناشتو ڪري نہ آيو آھيان." مئٿميٽڪس جو پروفيسر ھو مسٽر شاستري. ھو ڏاڍو حاضر جواب ھو. پڙھڻ پاڙھڻ جي وچ ۾ ٽھڪ ڏيئي اھي پنھنجو دماغ تازو ڪري وٺندا ھئا. شاگرد چوندو ھو تہ اوھان جو نالو "مسٽر ڊارڪ" رکڻ کپندو ھو ۽ پروفيسر اُماڪ پنھنجا سفيد ڏند ڏيکاري جواب ڏيندو ھو "غلط، 'مسٽر لائيٽ' آھيان." ٻنھي جو ھڪ ٻئي سان ناتو نھايت سٺو، پورڻ ۽ فخر ڀريو ھوندو ھو. ڪاليج جو پرنسيپال ھو مسٽر پارواڻي. جڏھن ھو شيڪسپيئر جا ناٽڪ پاڙھيندو ھو، تڏھن اخبارن ۾ خبر ڇپجندي ھئي ۽ شڪارپور ۽ ڪراچيءَ مان شاگرد سندس ليڪچر ٻڌڻ لاءِ ھليا ايندا ھئا. جڏھن ھو پورشيا جو ڊائلاگ پڙھندو ھو تڏھن سڀ شاگرد ۽ پروفيسر "عش عش" ڪرڻ لڳندا ھئا.

پارواڻيءَ شادي نہ ڪئي ھئي. ھو پنھنجو پگھار شاگردن کي اسڪالرشپ ڏيڻ، ڪتاب خريد ڪرڻ ۽ شراب پيئڻ تي خرچ ڪندو ھو. ھن انگلنڊ ۾ تعليم ورتي ھئي ۽ انگريزي وشيہ ۾ انگريز شاگردن کي جيتي انگلش لٽريچر ۾ ڀيراون نمبر ايندو ھو. شخصي جيون ۾ ھو ھڪ ناڪامياب انسان ھو. ھنجو ڪنھن حيدرآبادي نينگر سان نينھن ھو.

مون اُن کي ٻڌايو آهي ته حيدرآبادي عامل ڇوڪريءَ کي پيار ڪرڻ جي اجازت بلڪل ڪين هئي. ڇوڪريءَ جي مائٽن پارواڻيءَ کي چيو ته تون انگلنڊ مان پڙهي اچ ته پوءِ توکي ڇوڪري ڏيون. هو انگلنڊ ڏانهن اُسهيو ته پٺيان مائٽن ڇوڪريءَ کي پرڻائي ڪلڪتي موڪلي ڇڏيو. ڇوڪريءَ جي گهوٽ کي ذاتي ۾ دشمنيءَ سبب ڪنهن قتل ڪري ڇڏيو ۽ هوءَ پاسٽيومس ٻالڪ جي ماءُ بڻي. انگلنڊ مان موٽي پاڻ سان دوکو ٿيل محسوس ڪري به پارواڻي ٻالڪ ۽ ماءُ کي اپنائڻ چاهيو پر مائٽن ائين ٿيڻ نه ڏنو. هن شخص پنهنجي پيار جي نالي ۾ زندگي قربان ڪري ڇڏي! راڳ، شراب ۽ ايپاس انهن ٽن چيزن ۾ هن جون راتيون وراهجي وينديون هيون. پنهنجي نوڪر 'موتي' کان هو سڄي رات سنڌي ڪلام ٻڌندو رهندو هو ۽ شراب پيئندو رهندو هو ۽ صبوح جو شيڪسپيئر جو روح بڻجي جاڳي اٿندو هو. هنجون آڱريون سگريٽ ڇڪي جهلي پيليون ٿي ويئون هيون. هنجون اکيون شراب جا پيڪ پي ٻاهر ٿي نڪري آيون هيون پر جڏهين اهو قداور ۽ ڏيا وارو شخص ڪارو چوغو پهري ڪلاس ۾ گهڙندو هو، تڏهين سندس شخصيت جي چوڌاري ذهن ۽ هوشياريءَ جي لاٽ ڦرندي رهندي هئي. مان سمجهان ٿي ته جنهن به شخص پارواڻيءَ جو هڪوار ٿي ليڪچر ٻڌو هوندو سو کيس تا عمر وساري نه سگهيو هوندو.

ڪاليج جي اُسڻ وقت به پارواڻي شاگردن ۾ دلچسپي وٺندو هو. منهنجو پاڻ مولي تمام سهڻو آهي. اسڪولي جيون ۾ هو ”رڪمڻي“ ۽ ”رادا“ جا پارٽ ڪندو هو. ڪاليج ۾ اچي هنجو ڳائڻ تمام مشهور ٿي ويو. هڪ دفعي

هن بلند آواز ۾ ”آيا طوفان“ راڳ ڳايو ۽ پارواڻيءَ سندس نالو ئي رکيو ”مسٽر طوفان.“ مون پنهنجي اسڪول ۾ سنسڪرت ۾ ”شڪنتلا“ ناٽڪ پيش ڪيو هو. ناٽڪ ڏسي پارواڻي امان پٺيان اسٽيج تي اچي مونکي واڌايون ڏنيون.

اسڪول هجي يا ڪاليج، سنڌ ۾ ماسترن ۽ شاگردن، پروفيسرن ۽ شاگردن جي وچ ۾ هڪ خاص قسم جو ناتو هو. ”منهنجو اسڪول“، ”منهنجو پروفيسر“ پڌڻ يا چوڻ وقت اسانجي دل گد گد ٿيندي هئي. تعليمي کيتر ۾ جيڪي ٻه پاڻ ۾ گڏ هئا، سي هڪ ٻئي لاءِ وقت ۽ محنت خرچ ڪرڻ لاءِ هميشه تيار رهندا هئا. ڪڏهن پئسي جو علهه هو پر ان کي ايتري اهميت نه هئي. هوشياري ۽ لياقت جو وڏيڪ مان هو. رشتن ۽ ناتن جي انساني محسوس ڪئي ويندي هئي. سکيا وٺندڙ ۽ ڏيندڙ وٽ هڪ قسم جي پوترتائي هئي. شاگردن ۾ عزت ۽ مروت هئي ته شاگردن وٽ پيار ۽ پنهنجپائي.

ڀارت ۾ اچڻ تي پروفيسر خوشيرام ڪنڌناڻيءَ جي جفاڪشيءَ سان باندرا ۾ نئشنل ڪاليج کليو. ڪنڌناڻي صاحب هڪ عجيب شخصيت جو مالڪ آهي. جتي اڄ ڪاليج آهي اتي هڪ سنسان جهنگل هو. ڪڏهن هو گوڏي جيڏيءَ گپ ۾ پتلون جا پاچا مٿي ڪري مزدورن سان گڏ بيٺل ڏسبو هو ته ڪڏهن پٿرن ڀري لاريءَ ۾ ڊرائيور سان گڏ ويٺل. پٽ ڪٽائڻ کان وٺي پروفيسر کي اپائنٽ ڪرڻ يا شاگرد کي داخلا ڏيڻ تائين سڀ ڪم هو پاڻ ڪندو هو. هن جي ئي ڪشالن ڪري بمبئيءَ ۾ هيترا سارا ڪاليج کليا آهن. سنڌي نه هجي هوُ هڪ مرهٽو هجي ها ته سندس

شيوائن جو قدر ضرور ٿئي ها. پر هندستان جهڙي پراڻتڪ پيڙهه پاون ۾ ورهايل ملڪ ۾ ڪنڊالٽيءَ جهڙا شخص بي‌قدري جو شڪار ٿين ٿا.

ڪنڊالٽي صاحب ٿي ٻهراڙين شخص هو جنهنکي صبح وارن ڪلاسن هلائڻ جو خيال آيو. باندرا وارو نئشنل ڪاليج نه رڳو سنڌين دواران کوليل ٻهراڙين ڪاليج هو پر الي گهٽي ۾ گهڻا شاگرد ۽ پروفيسر پڻ سنڌي ئي هئا. سنڌي شاگرد ڪليڻ مان ڇهين ٻجي صبوح جو نڪرين پڪڙيندا هئا ۽ ستين ٻجي ڊوڙون پائيندا اچي ڪلاس ۾ شامل ٿيندا هئا. ان وقت جي انهن سنڌي شاگردن جي جيون عجب ڍنگ سان گذرندي هئي. مون ١٩٦٠ع ۾ ڪاليج ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو لڌين مون شاگردن مان ڪن جي پيرن ۾ اُپٽ سان پٽل چمپل، هڪ هٿ ۾ منجهند جي ماني کنيل ۽ ٻئي ۾ ڪا نه ڪا وڪري جي چيز پيڙيل ڏٺي هئي. هڪ شاگرد فرسٽ ايئر سائنس پاس ڪري ڪم تي واو ۽ ٽئين سال اچي انٽر سائنس ۾ داخل ٿيو. پڇڻ تي ٻڌايائين منهنجو پاءُ اڳئين سال في ڀري نه پيو سگهي. سائنس پڙهڻ ڪري مان ڪٿي ڪم نه ڪري ٿو سگهان ان ڪري هڪ سال گهر ۾ ويهي ڪمايم. ڪو صبوح جو کير جون ٻوتلون پهچائي، خالي ٻوتلن سان ڀريل ٻوڙي کڻي ايندو هو ته ڪو ٻوڙيءَ ۾ ڪوپ سان وڃي ايندو هو جيئن وڃڻ وقت ڪٿي نه ڪٿي وڪڻي ريڍو ڏيڍ ڪمائي وڃي. ڪاليج مان پڙهي سب ڏهڙو ڪري ڪنهن نه ڪنهن دڪان يا آفيس ۾ وڃي ڪم ڪندا هئا. ڪو اجمير مان چمپل گهرائي فوٽ پاٿ تي وڃي ويهندو هو ته ڪو ماٺي يا چاچي وٽ ڪم پيو سگهندو هو.

مڪاني شاگرد ساڻن همدرديءَ جو ورتاءُ ڪرڻ بدران مٿن چڙندا هئا، ڇاڪاڻ ته اُن ڪاليج ۾ کار ۽ سانتاڪروز جي بنگلن ۾ رهندڙ واپارين جا ٻار پڙهڻ ايندا هئا.

ڏيري ڏيري سنڌين دوارا برپا ڪيل ڪاليجن جو رنگ روپ بدلجندو ويو. اڄ اُتي نه سنڌي شاگرد ڏسڻ ۾ ايندا، نه پروفيسر. صرف آفيسن ۾ ڪم ڪندڙ ڪلارڪ ۽ ٻن سالن لاءِ مقرر ڪيل ڊائريڪٽر ئي سنڌي هوندا آهن. پنهنجن جو گلو گهٽڻ، سندن لياقت جو قدر نه ڪرڻ، غيرن جي خوشامد ڪرڻ ۽ کين پروموشن ڏيڻ وغيره، جهڙا انيڪ مثال هنن ڪاليجن ۾ ملندا.

سچ چوڻ جي همت ٿورن ۾ ٿيندي آهي ڇاڪاڻ ته ٻڌندڙن ۾ سچ ٻڌڻ جي طاقت موجود نه هوندي آهي. خوشامد جو سهارو وٺي عهدو حاصل ڪرڻ وارا به ملي ٿي ويندا آهن. پوءِ ڀلا هي سچ ٻڌن ٿي ڇو؟

چوڏهن سالن ۾ پاڙهڻ جو ڪم شروع ڪيو اٿم ۽ اڄ مان چاونجاهه سالن جي آهيان. پائيتاليهن سالن ۾ ڇا ڇا نه ٻڌو ڏٺو ۽ سٺو هوندم، اُن جو اندازو صرف مون جيان ئي بيباڪيءَ سان ڪجهه چوڻ وارا لڳائي سگهندا. سچ سوريءَ تي چڙهندو آهي ۽ سچ وارا پڻ ڦاهيءَ تي چڙهندا آهن. سچ ته مرندو ناهي پر چوڻ وارا ڪن حالتن ۾ پنهنجو ڪجهه حصو مارائي يا کهائي ٿي وڃندا آهن. منهنجي دل جا به ڪي حصا ڦاسي تي چڙهي چڪا آهن.

ورق نائون

زندگي هڪ ناٽڪ

"دانهن ڪهڙي ڪجي، تو ڪير پڇي؟
— سڀ هتي ڪرڻو درگندر آهي"
— اوجن "حاسد"

ٻاٻي چوندي هئي ته "مون ناٽڪ ڏٺا هئا 'راجا هرشچندر'، 'نل دميتي'، 'رڪمڻي - ستياڀاما' وغيره. ڇا ته انهن ۾ راڳن جو مزو هوندو هو. هرشچندر جو پٽ جڏهين نانگ جي ڏنگ ڪري مرڻ تي آهي، تڏهين امڙن کي ٿو چوي :-

"ڪيول ميول پائرو، ماتا کي حال سڻائجو،
هاءِ! نه مونکي نانگ ڏنگيو،
روهت پٽ نه هاي رهيو..."

اُميءَ وري "رام ليلائون" ڏٺيون هيون. شادي ڪرڻ بعد ڪراچيءَ ۾ ڪجهه وقت رهي هئي، جتي رام باغ ۾ رام ليلا ڏني هئائين. گهڻي ڀاڱي اُتر پرديش مان ڪا نه ڪا ٽولي اچي رام ليلا ڪيليندي هئي، پر سنڌي به پنهنجي سر ڪي نه ڪي نظارا ناٽڪ جي رنگ تي پيش ڪندا هئا. اهي ياد ڪندي اُمي ڳائيندي هئي:

هاءِ ڙي منهنجي ڀيڻ کي ڪير ٿو ماري،
لڇمڻ! ڪيئن ڪندس مان هاڻ......
لڇمڻ تنهن لي ڏاش آٿابو،
ليکو ڪٿيا ڪــي چــوڏاري ٻاٽو،
هاءِ ماتا! رهج اندر ٽون هاڻ.

ائين هڪ لمبي راڳ ۾ سيتا ۽ لڇمڻ جو ٻاٿلاڪ سمايو پيو هوندو هو.

ڳائڻ اسانجي ناناڻي آڪهه کي ورثي ۾ مليل هو. ناني ۽ جو ڏاڏو کي الائي ڪر ڏاڏو ڳوٺيو هو. رات جي وقـت منهنجي ماسي مٽي ايندي هئي ۽ ٻوءِ قصا ۽ ڪهاڻيون شروع ٿيندا ون هيون. ماسي ٻا سندس ٽون.(۹) ٻارن مان ڪنهن ۾ ٻه اها ڪلا ڪانه هئي، پر آءٌ ۽ اسين سندس سنت ئي ٻار ڳائيندا هئاسين. مونکي راڳن ۾ ناٽڪي ڍنـگ جا ڏاٿلاڳ وڌيڪ پسند ايندو هو. ان ڪري اسين گهر جا ٻـار روا ۽ چادرون ڪٽي، ڪٿون اوڍيون ڪري، ڪڏهين نارد ۽ وشنو ته ڪڏهين سيتا ۽ لڪشمڻ ته ڪڏهن ڪرشن سداما ٻڻجي ڳـائيندي نچندا هئاسين. گهر کي داٺوان ڍول ڪرڻ ڪري ۽ ٿئيا ٿئيا جا آواز اُٿارڻ ڪري آءٌ ڏاڍو ڪاوڙبي هئي، پر اسين رهون ڇو ٿا؟

اسڪول ۾ اسين ماستريائين کي به ڏاڍو زور ڀريندا هيون هيو نسين ته ناٽڪ ڪراون، پر ڪابه ماستريائي اسان جي ڳالهه ڪين ٻڌندي هئي. مئٽرڪ ۾ آيس، تڏهين هڪ ننڍڙو نـاٽڪ پيش ڪيوسين، جنهنجو آڌار سروجني نائيڊو جي هڪ ڪوتـا هئي. ان ۾ مون ٻارسياڻي عورت جو پارٽ ادا ڪيو.

چونـدا آهن ته مائٽ جيڪي ٻاڻ نـه ڪري سگهندو

آهي، سو پنهنجي ٻار کان ڪرائڻ جي خواهش رکندو آهي.
مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد مون جڏهين پنهنجي ساڳئي اسڪول (ڪندنمل گرلس هاءِ اسڪول) ۾ ماستري ڪئي، تڏهين هر سال اُتسو ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم. جنهن ۾ ناٽڪ هڪ اهم اسم جي روپ ۾ پيش ڪندي هيس. ان وقت سنسڪرت ناٽڪ پڙهڻ شروع ڪيا هئم ۽ ناٽڪ بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ ناٽڪ جو اتهاس، ناٽڪ جو فن وغيره ابياس پڻ ڪيم. اسڪول ۾ ڪي اينگريون ايهڙ سندر هونديون هيون. چندرا هر ڪشنداس، شيلا ڪشنچند (لعل ڪرشن آڏواڻيءَ جي ڀيڻ)، ساوتري، شويا وغيره. انهن اپسرائن جي ڪنيائن کان گهٽ نه هيون. چندرا کي شڪنتلا، ته شيلا کي پريم ودا، چندرا راڻي. پنگلا ته منجري راجا پرتري، شيلا زيب النسا ته شيلا شواجيءَ جو پٽ شهاجي. ان طرح مون سنسڪرت، هندي ۽ سنڌيءَ ۾ ناٽڪ لکيا ۽ پيش ڪيا. ٻه ٽي هفتا ڏهه ٻارهن ڇوڪريون ۽ مان اسڪول جي هال ۾ ڇوڪرين دواران آنند سان هين مان پوشاڪون وغيره سبنديون هيونسين. ڪجهه وقت سبڻ ۽ ڪجهه وقت ريهرسل. وچ وچ ۾ اسانجي هيڊ مسٽريس مس ڪيمچند، آفيس مان نڪري اتساهت ڪندي ويندي هئي. منجهند جو کاڌو ڪنهن نه ڪنهن شاگرديائيءَ جي گهران اچي ٿي ويندو هو.

جڏهن مون سنسڪرت ۾ "شڪنتلا" ناٽڪ پيش ڪيو هو، تڏهين حيدرآباد ڪاليج جو پرنسيپال ڀارواڻي اُتي اسٽيج تي آيو هو ۽ مونکي اچي واڌايون ڏنيون هئائين ۽ جڏهين "زيب النسا" ناٽڪ ٿي ڪيوسين تڏهين صبوح جو ٽي اسڪول جي ڀتين تي مسلمانن جون قطارون وغيره

ويٺيون هيون. "شيواجيءَ جي تاجپوشي" هنديءَ ۾ پيش
ڪيم ته حيدرآباد جي مسلم ڪليڪٽر مٿن نالو ڪڍائي
موڪليو ته اهو ناٽڪ وري ڪٿي ڪڍهين به پيش نه
ڪيو وڃي! پنهي ناٽڪن تي مسلمانن اعتراض ورتو.
جيتوڻيڪ ٻئي ناٽڪ ڪجهه قيد قرار ڪري مون پيش ڪيا
تڏهين به جيئن ناٽڪ ۾ تيئن زندگيءَ ۾ ڏاب السما پنهنجي
محبوب کي ملي نه سگهي.

اسڪول جون ڇوڪريون تمام گهڻي محنت ڪنديون
هيون. سنسڪرت جو هڪ هڪ لفظ مان ڪاڻن چاليهه چاليهه
دفعا چوارائينديون هيس (ته جيئن لهجو ۽ اچار ٺيڪ ٿئي)
ته به ڪين ڪرڪنديون هيون. ناٽڪي پلنگ جا ڪپڙا
ڪٿان ملندا ئي ڪين هئا، انڪري پوشاڪون سبڻ ۾ به
چڱي تڪليف ٿيندي هئي. ان زماني ۾ اسان ۾ رهندڙ
ڪنيائن جيان ڪلها اگهاڙا ڪري ڪيڙ پوشاڪ پهرڻ ۾
پڻ جگر کپندو هو. ۽ اسان جي هيڊ مسٽرس ڪنهن کي به
نه اجازت نه ڪندي هئي. ڏول گهرائي ڪپڙا رڱينديون
هيونسين. مشين گهرائي هال جي وچ ۾ فراسيءَ تي ويهي
سبنديون هيونسين. اسڪول جڻ پنهنجو ئي گهر هو اسان
جو! منهنجن ناٽڪن جي سڦلتا جو ان وقت مکيه ڪارڻ
هو استاد جي مڃتا ۽ عزت.

شاگرديائيون ته خير، پر انهن جا پيءُ ماءُ به مون کي
عزت ڏيندا هئا. چندرا جي پتا ڊاڪٽر هرڪشنداس
ٻمبئيءَ ۾ اچي سالن جا سال منهنجين اکين جي علاج لاءِ
مون کان ڪا في نه ورتي. پڇڻ تي هٿ جوڙي چوندو
هو "گروجي! اوهان کان پئسا ڪيئن وٺان؟" شيلا جو پتا
ڪشنچند گانڌيڌام ۾ پهچڻ يا وڃڻ وقت هميشه اسٽيشن

تي وڃڻ ۽ مرڪلائڻ لاءِ اچي سهڙندو هو. مان هميشه کيس چوندي هيس ”بابا! هيڏو سويل ڇو ٿو تڪليف ڇو ٿا وٺو؟“ ۽ امالڪ چوندو هو ”ڌيءَ! ڇا تون منهنجي وڏي ڌيءَ نه آهين؟“

ورهاڱي بعد بمبئيءَ ۾ آيس ۽ سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول، جتي مئيءَ ١٩٤٨ ۾ ٿي اچي ماستري ڪيم، انجو پرنسپال ڏرمداس ڪشتريا ناٽڪن جو جنسي ڪوڏيو هو! هو جنم اشٽميءَ تي اسٽيڪس پيش ڪرائيندو هو ۽ ساليانيءَ اُتسوَ تي ٽيڪيدار پروگرام! ڏرمداس هونئن پئسن کي ڳالهين تي خرچ نه ڪندو هو، پر ناٽڪن تي دل کولي هزارن جا هزار خرچ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندو هو! سنڌي ساهت منڊل دواران ٿي چار سال پوءِ ٿي ناٽڪ پيش ٿيڻ لڳا هئا. پنجواڻيءَ جا ناٽڪ پڻ ١٩٥١ کان پوءِ ٿي رنگ منچ تي آيا. پر ڏرمداس جي چوڻ تي مون ١٩٤٨ ۾ ٿي ناٽڪ لکيا ۽ پيش ڪيا.

ڏرمداس کي مليو ”رام رسيلا“ جهڙو اُتساهي هدايتڪار. ناٽڪن جي اسڪرپٽ مان لکندي هيس ۽ ڇوڪرين کي ريهرسل پڻ مان ٿي ڪرائيندي هيس. پر پوشاڪون، لائيٽ ۽ اسٽيج جو سامان وغيره رام رسيلا جي ٿي همت ۾ هو. ڏرمداس ڌرمي وشيه تي زور ڏيندو هو. اهي ناٽڪ مان هنديءَ ۾ لکندي هيس. انهن ۾ ”سڌامو“، ”ستيابما“، ”ڪرشن ليلا“ وغيره ناٽڪ لکيم. رام رسيلا کي تواريخي وشيون پسند هيون، ان ڪري ”پدمڻي“، ”مينا بزار“ وغيره لکي تيار ڪيم. مونکي اڪثر سنڌين جي حالت تي لکڻ وڻندو هو، ان ڪري ”خاموش فرياد“، ”زمانو بدليو آهي“ وغيره ناٽڪ (سنڌيءَ ۾) لکيم ۽ پيش ڪيم.

انهن مان سنڌيءَ ۾ لکيل ناٽڪ هندواسيءَ ۾ ڇپيا.

حيدرآباد جي پيٽ ۾ اهڙيءَ جون ڇوڪريون وڌيڪ مستيخور ۽ ٻي ڇيون هيون. اُهــي ڏاڍا اُڳرا ڪنديون هيون، انڪري انهن کــي تيار ڪرڻ ۾ گهڻي تڪليف ٿيندي هئي.

١٩٦٠ ۾ اسڪول ڇڏي، ڀارت ناٽيم نئشنل ڪاليج ۾، ڀارت ناٽيم ڪامرس ڪاليج ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيم. انهن ڪاليجن ڀاران "هيمون ڪالاڻي" نالي شهيدو پلي، مالهيءَ جو لکيل ناٽڪ "لاڏلي"، ڪيرت جو "سانوري ڪنوار" ۽ پنهنجون تيار ڪيل ٻئليز "سنڌي شادي"، "نيڄڙي"، "راءِ ڏياچ ۽ سورٺ"، سنڌي ڀڳت "مومل راڻو"، "سورٺ" پيش ڪيم.

"سنڌي شادي" ٻئلي پيش ڪرڻ وقت ڀڳونتيءَ کان پنهنجون لکيل ساکيون ۽ لاڏا تيار ڪري ڳارايم. ان کان اڳ ۾ ڀڳونتي ناواڻي ساکيون ۽ لاڏا نــ ڳائيندي هئي، ڇاڪاڻ تہ پنهنجي آواز کي اڃا هن پروفيشنل ڪين بڻايو هو ان وقت. "نيڄڙي" ٻئلي لاءِ گوورڌن مهبوباڻيءَ کان بہ گيت خاص تيار ڪرايا هيم. نئشنل ڪاليج ۾ سدا نڪر نالي هڪ ماهر نرتيہ سيکاريندڙ هئي. هن جي مدد سان ئي لاڏا يا رانديون ٻئليز ۾ گڏيجي سازباز تي پيش ٿي سگهندا هئا. نيڄڙي ٻئلي ۾ هن جي مــدد سان سنڌي رانديون نرتيہ جي نموني پيش ٿيون. 'ڇري ڇوڪري ڇم ڇي...' يا 'ننڍڙي ڙي ننڍڙي' يا 'پٽ پتالي...' ٻارن جي ڇم ڇم سان پيش ٿيون ۽ 'ڇيڪلي ڇــرو گلابي ڀڙو' ٻاراڻو گيت هڪ نرتيہ گيت بڻجي پيو. رانــد، سنگيت ۽ نرتيہ جي سماڳم ڪري بــالدرا نئشنل ڪاليج ۾ پيش ڪيل ٻئليز

گھڻيون سٺيون وڄائيندڙ هيون. جڏهن نئشنل ڪاليج مان
بدلي ٿي ڪي. سي. ڪاليج ۾ آيس، تڏهن اُتي ڏهوڪا گڏوائي
نالي نرتيه ڪار ڪان مدد وٺڻ لڳس. ڏهوڪا پڻ اوچ ڪوٽيءَ جي
ڪلاڪار هئي، پر هنکي جدا جدا اسم ڳائڻ جو ڏانءُ ڪين
هو. ڪي. سي. ڪاليج جي اُستاذن لاءِ ڳائڻ واريءَ جو آواز
پڻ منهنجيءَ سهائتا لاءِ ملي نه پيو سگهي. هونئن ساڳين
ڳائڻ وقت زنانا گيت پنهنجن ڳائڻين ۽ مرداڻا راڳ پنهنجن
منهنجو آواز گونجندو هو ۽ سيٺين جي چٽاڀيٽيءَ يا راندين
جي شغل وقت پڻ اسان ٻن جو آواز ڪم ڏيندو هو، پر هتي
ڪاليج ۾ ائين ٿي نه سگهيو. ان ڪري ڪڏهن ڳوٺن
جي گيت "ٻوڪ ٻڪي آ، ڇهار مڙي آ" جو سولو ڊانس
پيش ڪندي هيس ته ڪڏهن ڪنهن سنڌي آواز واري
ليڊگر کي تيار ڪري ڪانئس سنڌي ڪلام ڳارائيندي هيس.

وقت آيو جڏهن سنڌي پڙهندڙ شاگردن جو تعداد
گهٽجي ويو. ممبئيءَ ۾ سنڌي وشيه پڙهندڙ شاگرد هر سال
پنجاهه سيڪڙو گهٽجڻ لڳا! ١٩٦٠ ۾ فرسٽ ايئر ۾ ٻون وڌ
هڪ سؤ شاگرد هئا، ١٩٦١ ۾ اُنهتر ٿيا، ١٩٦٢ ۾ ٻٽيهه.
ان طرح سنڌيا وڃي ڏهاڪو ڪن بيٺا! انهن ٻنهين
ڇهن مان ڪلاوان ڳولهه ته ڪيئن ڳولهه؟ منهنجو شوق
ناٽڪ، نرتيه يا ٻئلي پيش ڪرڻ جو گهٽجي ويو! عجب
اهو آهي ته سال ٻوءِ ٻه هڪ پنجابي شاگرد مسٽر نرپش
ڪوڇر نالي، پنهنجي لا ڪاليج ۾ "هيوون ڪالائي" شئيڊو
ٻلي سنڌيءَ ۾ پيش ڪرڻ لي ضد ٻڌي ٻو ڪان عدد وٺڻ
آيو پر سنڌي شاگردن مان سنڌيءَ لاءِ پيار گم ٿي ويو!
ناٽڪ ۽ سنڌي، ٻئي لاءِ منهنجي ليکن جي ٽڪ ۾

پوءِ به ڪمي نه آئي. مون پنهنجين ننڍڙين ٻارڙين کي ترتيب سيکارڻ لاءِ ماسٽر رکي ڏنو. دل ۾ آس هيم ته اهي سنڌي گيتن تي ترتيب پيش ڪنديون. ننڍي سنگيتا پيچدار قدم کڻڻ ۾ نهايت پرپڪ بڻي، پر هوءَ نچڻ ۾ لچاري بڻجي، اسٽيج تي اچڻ کان ڊڄ ڪندي هئي. وڏي راڻوڪا ڇهري جي ڀاءُ پيش ڪرڻ ۾ نهايت هوشيار هئي. هوءَ اسٽيج تي آئي، ٽي. ويءَ ۾ پروگرام ڏنائين، پر پوءِ ڪانئنس ڪلا جي ساڌنا نه پڄي.

پنهنجيءَ شخصيت ۽ شوق جو بار مون مٿائن وجهڻ نه چاهيو. زندگي نانءُ آهي ۽ الڳ زندگيءَ کي پنهنجا الڳ پڌا ۽ سينس آهن. مون وارا پڌا هنن کي وٽن، اهو ضروري ڪين ٿو ٿي سگهي.

ماسترياڻيءَ ۽ شاگردياڻيءَ جي وچ ۾ عمر جي ڪاهي پڻ وڌندي وئي آهي. پهريان پهرين ڀڳت اسڪول ۾ ماسترياڻي ٿيس ته گهٽي ڀاڱي شاگردياڻيون عمر ۾ مون کان وڏيون ٿي هيون. مان چوڏهن سالن جي ته اهي ويهن ايڪويهن سالن جون! ڇاڪاڻ ته ان اسڪول ۾ مسلمان عهديدارن جون ڌيئر پڙهنديون هيون. ترڪيءَ جي ڪانسل جي ڌيءَ فرخندا تاج، ايراني آفيسر سان مڱيل محبوب، وزير جي نياڻي فريدا، ان طرح مشنري اسڪول مان انگريزيءَ ۾ ڳالهائڻ سکڻ جي لالچ وچان وڏيون ڇوڪريون اچي اتي پڙهنديون هيون. هاڻي مان پڍي ٿيندي پيئي وڃان. نانءُ يا ترتيب پيش ڪرڻ ۾ محنت ۽ جفاڪشي کپندي آهي جا مون کان نٿي پڄي، شاگردياڻين جا ماٽا ۽ اڱرا سهڻا ٿيندا آهن، جي سهڻ جي مون توفيق ٿي ڪينهي،

وقت ۽ زماني جي تقاضا موجب رنگ منچ جي ڄاڻ ۽ ڪلا
جي وڪاس مان واقف ٿيڻ ضروري ٿيندو آهي جي
ڳالهيون مونکي هينئر دلچسپ ٿيون ڀاسن. ان ڪري هاڻي
ناٽڪ ۽ مان الڳ ٿي ويا آهيون هڪ ٻئي کان اُن ڇڄي
ڌ، پنهنجي زندگيءَ جي ناٽڪ کيليندي ۽ ڏسندي فقط مان
ئي آهيان!

ورق ڏهون

منهنجي پيءُ ۾ چڻنگ آهي

"ڪونج اُڀ ۾ رلندي رلندي
ساٿي ڳولهيندي - دڳ ڀلندي
لنوندي لڙندي - ٿڪجي پوندي"

— شيخ اياز

لڳي ٿو منهنجي پيءُ ۾ چڻنگ آهي. منهنجو پيءُ گشت تي ويندو هو. هڪ ڀيرو ان سان ڳوٺن ۾ ويئي هيس پر ان وقت مان تمام ننڍي هيس ان ڪري ڳوٺن جا نالا به معلوم ڪين اٿم.

پيءُ جي ديهانت بعد حيدرآباد آياسين ته ساندهه ڪي سال ڪٿي به وڃي نه سگهيس. منهنجي ماسيءَ جو گهوٽ راءِ صاحب پوڄراج ملڪاڻي ڪوئٽا ۾ نوڪري ڪندو هو ۽ هر سال وئڪيشن ۾ ماسي ۽ سندس سڀ ٻار ٽي مهنا ڪوئٽا ويندا هئا. هڪ وئڪيشن ۾ مان به انهن سان گڏ ڪوئٽا وئي هيس جتان "زيارت" ۽ "چمن" جون هل اسٽيشنس پڻ ڏٺيون هيم. ڪوئٽا ۾ ترُوٽ ۽ شهتوُت رستي جي وڻن ۾ پيا لٽڪندا هئا. چمن ۾ تازيون باداميون ۽ تازن اکروٽن سان ڇمڇڇيل وڻ پڻ ڏٺا هئم. انهي جڳهين

جي آب هوا تمام سٺي هئي ان ڪري هر قسم جو ميوو جهجهو ۽ سستو ملندو هو.

ڪنڊامل گرلس اسڪول ۾ ماستري ڪرڻ شروع ڪيم ته اتي ماستر ڪيمچند ٽڪنڪس جو شوقين هئڻ ڪري مهني ڏيڍ ڪنهن نه ڪنهن ٽنڊي ۾ پنهنجي تي گهمڻ وٺي هلندو هو. حيدرآباد جي چوڌاري هئا ٽنڊا: ٽنڊو قيصر، ٽنڊو محمد خان، ٽنڊو الهيار ... شام جو يا رات جو ٽانگي ۾ موٽبو هو ته ڪڏهن ٽڪل رالڙون، ڪڏهين ڪمند جون لٺيون وغيره وٺي اچبيون هيون. سياري وارن جون پنهنجون ڏسي ٻوريون ڪيوسين ته ٻوه حيدرآباد جي باغن کي ورتوسين. هيروڊل جو باغ، مکي گهو ٻمدرام جو باغ، ٻيولٽداس گارڊن، داس گارڊن، ڪڏهين ڪڏهين ٻري جي جيلن جا مهمان به وڃي ٿيندا هئاسين.

گهمڻ لي ذات جو هري سو ماستريائين فيصلو ڪيو ته مون جو ڏڙو هلي ڏسجي. ماستر ته هلڻ لاءِ تيار هئا پر مرد زالون گڏجي ڪيئن گهمڻ نڪرن؟ ٽڪنڪ جي ڳالهه ٻي هئي ڇاڪاڻ ته ان لاءِ صبح جو نڪري شام جو واپس اچبو هو. سو سڀ ڇوڪريون نڪتيونسين. گوٺ جي ٻيڻ هئي شڪارپور ۾، وشني جي چاچي جو گهر سکر ۾ ۽ گلي جي ٻڪي جو لاڙڪاڻي ۾! ٻيلا ٻيو ڪهڙو نئين چا هو؟ سکر جو ساڳ ٻيلو، اراج، شڪارپور جا آچار ۽ مٺايون، سڀ ڏينهن چڙهي گهم، چڙهي گهم، ۽ رات جو ڪل ڪل ۽ ٻڪ ٻڪ! ڏاڍو مزو آيو. جڏهن ڏينهن لاڙڪاڻي جي ٻر ۾ ڏوڪري گوٺ ۾ پهتاسين، موٽي اچي ٻرو چڙهيو. مان باهر جو ڪن ڪجهرو تمام گهڻو ڪائيندي هيس، عادت هيم. باقي ٻه جو سکر شڪارپور ۾ سوادي چيزون کائيون سو مون گهڙ

جو ڪاٺ ۽ ڪاٺڻ چڙهي صرف ٻاهر جا ٻيهه، ڇٽا ۽ ٻڪوڙا
ٿي ڪاڍا، سو اڃي اڀ چڙهيم. پر موهن جو دڙو ڪيئن نه
ڏسان؟ ٽانگي ۾ مٽيءَ جي دڙن ۽ ڪچن رستن جا جهوٻا
کائي پهتاسين ته سهڻن پر مان گهٽو ڪجهه ڏسي نه سگهيس
جو هلي ئي نه پيئي سگهان! اڄ ڏينهن تائين اهو ارمان دل
۾ رهجي ويو اٿم ته وجهه ملندي ته موهن اهڙا ناياب جڳهه
اٿين نه ڏٺي، جيئن ڏسڻ ڪهڙي هيم.

موهن ڪلپنا هڪ دفعي چيو هو ته سنڌين جي مهمانوازي
کي ساراهيون ٿا، پر سنڌي ضرور شاهوڪار هوندا تڏهن ئي
مهمانن کي پڇيندا هئا. پر منهنجي آزمودي موجب سنڌ جا
غريب ڳوٺاڻا ٻه اهڙي آءُ ڀڳت ڪندا هئا جو پڇو ئي نه.
جيڪي وس ۾ هوندو هئن، وٽ آهر آڇيندا هئا. ڇاڇ (لسي)
جو مٽ ڀري، مٽيءَ ۾ ٻاٽي چٽڪائي اُن ۾ ڪڏ ڪوني مٽ
ٻوڙي ڇڏيندا هئا ته برف جي ضرورت نه پوندي هئن،
ڪلاڪ ڏيڍ بعد لسي تمام ٿڌي ٿي پوندي هئي، ٻاجهريءَ
جو ٻوڙيو ۽ مکڻ آڇيندا هئا ۽ پئسا ڏٻا هئن ته تمام ڀرڀان
دوڙي وڃي گوشت وٺي ايندا هئا جو مصالح مرڙا پنهنجا
ڪم آڻي رڌي ڏيندا هئا. تمام اوچتو ڀاسي ٻه ڪڏهن
نڪري ويندا هئاسين ته الڙان کي پنهنجي، اوڻ ڳاڙها مرچ
وجهي ڀوڏي ساڻ کارائيندا هئا. شاهوڪار ميزبان هجي ته
ڳالهه ئي ٻي ٿي پوندي هئي. ڏوڪريءَ ۾ جنهن وٽ
منهنجي جي جي ماني کاڌيسين سو ڪنهنجو مٽ مائٽ يا
واقفڪار نه هو تڏهن به پنهنجي جيئن جيزون ميز تي
آنديون هئائين. لاڙڪاڻي ۾ (ڪمار شهاڻي جو هينئر مشهور
ڊائريڪٽر آهي) جي گهر ۾ چوڪريون زالون نه هيون ته
اُتي سيئي چوڪرن رڌي کارايو! شام جو رستي لاءِ سنهن

ٻڪوڙن جي نوڪري ته پري ڏنائون.

ورهاڱي بعد ته اهڙو ئي هڪ آزمودو ٿيو هئم. ڪيچ جو ڏورو ڪري رهيا هئاسين. سچو ڏينهن موٽرون گجرون ۽ ڪارڪون ٿي ڪاٽڻ لاءِ ٿيون هيون. شام جو جيپ پرسان ڪو لنگهي ويو ته واڪو ڪري جيپ کي بيهارائين. "توهين پوئتي هيراندائي آهيو ڇا؟ بس، مون سان روٽي ضرور کائڻي اٿو. مان پوڄواٽي آهيان. هتي ڀرسان ٻوٽ ۾ نوڪري ڪندو آهيان." جيپ مان لهي اسين اندر گهٽين ۾ سندس پٺيان وياسين. هڪ "پائٽي" رسوائي کي چيائين، "جيترو جلد ٿي سگهي پنجن ڇهن ڄڻن جي روٽي تيار ڪر. سچو گيهه، ڪم آڻج." گرم گرم کاڌو کارائي مٿان سڀني کي اڌ اڌ سير "ميسوپاڪ" به ڏنائين. چي: "هتي ڏاڍو سٺو ٺهندو آهي!"

هي آهن مهنجا مارواڙيا! پوڄواٽي عمر ۾ ننڍو جوان هو ۽ هڪ رواجي ڪلارڪ هو! نه ڄاڻ نه سڃاڻپ. پر دل ڪيڏي وڏي، جگر ۾ ڪيڏي درياهه دلي ۽ مون ڪيڏو قرب سان پيار! هتي بمبئيءَ ۾ پڻ ڪو لکنوءِ مان انهن جا نوڪرا موڪلي ته ڪو خاص طرح جا کير پوڙا ٺهرائي ڪٽي اچن.

بنارس ڪاليج جي ڪيزوئل (Casual) شاگردياڻي هئڻ سانگي ٻه دفعا اُن طرف پڻ وڃڻ ٿيو. پهرئين پهري مان اڃا ميران ڪاليج جي شاگردياڻي هيس، سو شري ايسرداس جگتياڻي اسان سڀني کي چڙهڻ هليو ۽ لاهور ۽ امرتسر ڏيکاريندو هليو. موٽڻ وقت پروفيسر شاهداس واسواڻي ونڻ آيو ته هن مسوري ۽ هردوار گهمائي.

هندستان ۾ اچڻ بعد پهرين جوڌپور ويا هئاسين. اتان

بڙودي ۾ اچي رهياسين ۽ پوءِ رڳي بمبئيءَ آياسين.
بمبئيءَ مان هر سال هڪ مهنو مهابليشور ۾ وڃي رهندا
هئاسين ۽ ڪڏهين مٿيران يا لوناوالا وڃڻ ٿيندو هو.
مهابليشور وڃڻ لاءِ پوني ۾ پڻ وڃڻو پوندو هو.

١٩٦٠ع کانپوءِ اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا
سان تعلق رکڻ ڪري دورا ڪرڻا پوندا هئا يا سميلن،
ليکڪ سيمينار ۽ ناٽڪ اُتسو ڪرڻ سانگي ڪنهن نه ڪنهن
شهر ۾ وڃڻو پوندو هو. انڪري گانڌيڌام، احمدآباد،
جئپور، اجمير، اُڄين، اندور، ڀوپال، ٻڙاڳڙهه، جهوناڳڙهه،
لکنو، ڪانپور، ڪلڪتو، بنگلور، نڙياد، مائونٽ آبو
وغيره طرف وڃڻو پيو هو. دورا ڪرڻ وقت نه مدبڙو
ڀڄي ڦرڻو پوندو هو. رات جو بس ۾، ڏينهن جو ميٽنگ
۽ شام جو اُتسو. گهڻي ڀاڳي مون دورا ڪيرت ٻاٻاڻيءَ سان
گڏ ئي ڪيا. اُتم ۽ مالهيءَ سان صرف سميلن سانگي بمبئي
کان سميلن واري شهر تائين وڃڻ ٿيو هو. مالهي هرو ڀرو
ڪم ڪين وٺندو هو پر ڪيرت کي ڪم ڪاسواءِ پيو ڪي
سجهندو ئي ڪين هو. سنڌيت جي هلچل سانگي جيڏانهن
ٻه ڪيرت سان گڏ وڃڻ ٿيو آهي اُتي شهر گهمڻ ته ڇا،
سنگهيو به نه هوندم. ڇاڪاڻ ته اُتي صرف ميٽنگ واري
جڳهه ئي ڏسڻ لاءِ ملي ٿي.

غير سنڌين طرفان ليکڪ - ڪانفرنس جي ليٽر ايندي
هئي ته مان صرف پيپر لکي ڏياري موڪليندي هيس،
ڪڏهين ڪڏهين استري ليکڪ سيمينارس ۾ شامل ٿيندي
هيس، جنهن سلسلي ۾ نئنيتال ۽ حيدرآباد دکن ۾ وڃڻ ٿيو.
غير سنڌي ساهتڪارن طرفان سنمان ملڻ جي حالت ۾ هڪ
دفعي پوني، ٻيو دفعو لاچل ڪرنجي (ڪولهاپور) ۽ ٽيون

ڏهو انٽيتال پڙهائي هيس.

شخصي جيون ۽ ڪم واري جيون کي مان ڪڏهين به ڪين گڏيندي آهيان. مونکي گهڻو عجب لڳندو آهي، جڏهين ڪي ليکڪ ـ مرد، انهن ڳالهين کي علحدو ڪري نه سگهندا آهن. خاص ڪري هڪ عورت جي جيون کي.

مان مٽي چٽي آئي آهيان نه جڏهين بـ سيا جي ڪم سان ڪٽي وئي آهيان، ته هڪ به گهڙي جي جاء نه ڏني اٿم. احمدآباد ۾ انڪل پنجواڻي، نيهه، ڏهعا ويٺي هوندس، پر الي صرف ديال مونـواڻيءَ جي گهر ۽ ڌرمشالا (جتي ميٽنگ يا سيميدار رٿيل هوندو) ڪانسواء ٻي ڪا ٻين جڳهه ڪين ڏني اٿم.

انڪري گهر جي پاڙين سان جدا گهڙڻ ڪرلدي آهيان ۽ ٻوءِ ڪنهن به ان ماڻهوءَ سان ڪونه گڏجان، جيڪو مونکي "ڪم" سان گڏيندو آهي. شخصي طرح گهڻو ڪران ته ٻوءِ ڪشمير، سملو، اوٽي، گونا وغيره ـ طرف ٿي گهڻو ويندي آهيان.

١٩٤٩ع ۾ منهنجو ڀاءُ موٽي سينگاپور ويو ۽ ١٩٥٥ ۾ منهنجو وڏو ڀاءُ ڌمو هانگ ڪانگ ويو. مان ١٩٦٠ ۾ پهرين سينگاپور ۽ پوءِ هانگ ڪانگ ويس. ان وقت مان سنڌ ماڊل اسڪول مان ماستري ڇڏي وئي هيس. سوچيم ٿي ته ٻنهي مان هڪ هنڌ رهڻ جو بندوبست ڪريان، پر مان هانگ ڪانگ مان منيلا وڃي ٿي رهي هيس ته پرنسيپال اُجواڻيءَ جو خط (آئي) پهتو نه اچي انٽرويو ڏي. منهنجن پاڙن گهڻو ٿي روڪيو، پر مان هندستان هلي آيس ۽ اچي پارٽ ـ ٽائيم باندرا نئشنل ڪاليج ۽ پارٽ ـ ٽائيم ڪامرس ڪاليج چرچگيٽ ۾ نوڪري ڪيم.

اُن بعد هندستان کان ٻاهر گھڻيئي ڀيرا ويئي آهيان. اوڀر پاسي سنگاپور، هانگ ڪانگ، بئنڪاڪ، جپان، مليشيا، انڊونيشيا وغيره. پاسي ۽ اولهه پاسي انگلينڊ، پئرس اسپين جا ڪئناري آئرلئنڊس وغيره ملڪ پڻ ڏٺا اٿم. هوائي جهاز، پاڻيءَ جي جهاز، ٻيڙي، ٽرالي، ڪوچس وغيره. دوران پڻ سفر ڪيو اٿم.

گھڻيئي دفعا ويچار ايندو اٿم ته هاڻي بس، هن ڪاٿوءَ ٻاهر ڪين ويندس. پر هڪ ته ٻير ۾ شايد چڪر اٿم ۽ ٻيو ته هڪ ته ٻيو پاڻ ٽڪيٽ موڪلي هرڪائيندو آهي، جنهن ڪري ٻيهر ٻاهر ويندي آهيان.

گھمڻ مهل ڇوڪرن وانگر سڀ هنڌ ۽ سڀ ڳالهيون ٻارن سان گڏجي ڏسندي آهيان. هڪ دفعي جپان ۾ مونکي هوٽل ۾ ڇڏي، منهنجا ٻار ٻاهر موويز ڏسڻ ويا. مونکي ٻڌايائون ڪين ته ڪيڏانهن ٿا وڃون. اس لاءِ اُن اچي ٿي اوساڪا جي رائل هوٽل ۾ مونکي ڇڏي ڇڏيائون، "تون پنهنجي روم ۾ ويهي سمهي پئو." مان اڪيلي روم ۾ گھڙي بس ٿي مس ته موليءَ جو فون آيو ته، فلاڻي چيز ڏسندينءَ؟ "ها" ڪرڻ تي مونکي وٺي ويا، پر مونکي خاص مزو ڪين آيو. مونکي عجب لڳندو آهي ته هي ڏسن ڇا ٿا؟ ڪڏهين ڇوڪرين جون ٽنگون ته ڪڏهين.... پئرس ۾ نائيٽ ڪلبس جون ٽڪيٽون اڳيون وٺيون آهن ته سستيون پونديون آهن. اسان سان ٻن ٻين ۾ آمريڪن سئلاني هئا. جڏهين چوٿين ڪلب وڃي ڏٺيسين، تڏهين اُهي مان گھٽ ڏسڻ ۾ اچي دلچسپي ٿي ته ٻيا وڻن! پنجين ڪلب ۾ ته ڏسڻ بدران سڀ ڪاٺ کي لڳي ويا! فرينچ شراب يا شئمپئن جا وڏا پيالا هر ڪلب ۾ سئلانيءَ کي مفت ملندا آهن. پڇاڙيءَ

واريءَ ڪلب ۾ عاليشان ڊنر. مون انهن کي ڇهو ڇ ساهون ڇشمي ۾ ١٥-١٦ انگريزي انگريزيءَ پڙهون ٻڌون، انهن ۾ توهانجو ڌيان نه ٿو ٿئي؟ ته هو ڪاوڙ لڳا. چيائون آمريڪا ۾ هن نموني جون ڪلبون نه آهن، پر هي سڀ اسان ڏٺو نه آهي ڇا؟

هڪ اسڪول- ٽيچر هئي. مون ڪلاس پڇيو ته تون ڇو آئي آهين؟ چيائين، ”جيئن تون آئي آهين. دنيا ۾ جيڪي ڪجهه، وهي وايرائي ٿو، ان ڏسڻ ۾ ڇا آهي؟“

مان ته سڀ ڏسڻ چاهيندي آهيان. ماڊلس ڪيئن ٿا ٽريننگ ڏين. ٿانڪن ۾ ڇا ٿا ڏيکارين، ڊانس جا ڪهڙا نمونا آهن، وغيره. لنڊن جو ”او ڪئلڪٽا“ هجي يا اسپين جي ”فلامنگو“، ڏسندي سڀ آهيان.

پر هڪ ٻه ڀيرو ولايت گهمڻ بعد، وري ساڳي چيز ڏسڻ تي دل ڪين ٿيندي آهي. پهريون ڀيرو لنڊن جا دڪان ڏٺا هئم ته اکيون چرخ ٿي ويون هئم، پر ٻيو ڀيرو لنڊن ويس ته مان ڪنهن دڪان تي چڙهيس به ڪين. ڪن ڪن ملڪن ۾ جهڙوڪ سينگاپور ۾ ته ريسٽورنٽس ڪالسواءِ ڏسڻ لاءِ ڪجهه به ڪينهي. ريسٽورانٽ يا هوٽلس ۾ به ماس-کائو لڏتون وٺي سگهي ٿو، مون جهڙي ويشنو ماڻهوءَ لاءِ ته اتي ڪجهه به ڪينهي. جپان ۾ ڏهه ڏينهن رهيس ته صرف آئيسڪريم، ڪافي ۽ ميوو تي هليو. جيتوڻيڪ ميوو اتي ڪائيندي هيس جو ترشيمت اسٽرابيريز مٿان ڪريم يا ڪريم ۽ صوف، لڏهين ته چٽ ورت رکيو هئم سڀ ڏينهن!

ورق ٻارهون

مون شادي ڇو نه ڪئي؟

"اُسين ٻاڻ اُمير - دل جي ولايت جا
تارن جي تدبير - اُسي هلي ڪانڪا."

— ڪلياڻ آڏواڻي

مان حيدرآبادي عامل گهراڻي ۾ پيدا ٿي آهيان. انهن ٻڌائيندي فخر نه ٿيم ٿـــو ۽ لـــڄ نه ٿي اچيم. اسانجي ايات ۾ ڇوڪريءَ کي هر طرح لائق بڻايو ويندو آهي ۽ کيس ذهني يا سماجڪ ڳالهين ۾ وڪاس ڪرڻ جو هرڪو وجهه ڏنو ويندو آهي. پـاڙهي ڳاڙهي ڊگريون حاصل ڪرائي علم ۽ لياقت سان سينگاريو ويندو آهي. رڌڻ پچڻ جا سڀ نمونا ۽ طريقا سيکاري کيس گهر هلائڻ جي هنر مان چڱيءَ طرح واقف ڪيو ويندو آهي، شاديءَ بعد عورت جي درجي کي هيٺ نه ڪري، مرد پنهنجي ڪم ۽ ڪمائيءَ بابت هنکي هرڪا ڳالهه ڏيندو آهي ۽ هر ڪم ۾ کانئس صلاح وٺندو آهي، پر شاديءَ ڪرائڻ وقت ڇوڪريءَ جي ٻـر ۾ يا عيئي تي ناڻي جي ٻاري ڳوٺري رکـڻ لازمي سمجهي ويندي آهي! ڄڻ ڇوڪري ناهي، پر ڪا عربي گهوڙي آهي، آهي، جنهنجي سوار لاءِ گهوڙيءَ کي سونا سنج پائڻا آهن،

۽ نه ته سواري ان گهوڙيءَ کي سويڪار ڪرڻ ۾ پنهنجي بي عزتي سمجهندو!

هن وقت عامل ڇوڪريون ٻيا شادي ڪرڻ کان انڪار ڪنديون آهن يا غير سنڌين سان ئي وواهه رچائينديون آهن. هڪ واقعي جو قصو ياد اٿم. هڪ ڏيءَ کي اڌ لک ڪئش ۽ ايترن ئي پئسن جو مٽيو ڪپڙو ڏيڻ لاءِ تيار هو، پر ڌيڻس ضد ٻڌو ته مان دهقانين جيان شاديءَ ۾ سوديبازي پسند ڪين ڪنديس. هن کي پٽس گهڻو ئي سمجهايو، ڪڏ لان نيو ڏيڻي پاڻ ختم ڪرڻ جي ڌمڪي ڏنائينس، پر ڌيڻس نه مڃيو ۽ وڃي هڪ انگريز سان شادي ڪيائين. ائين دن بہ دن عامل ليابت جو تعداد گهٽجندو رهي ٿو. ڇوڪريون غير سنڌين ۾ ٿيون پرڻجن ته سماوڪ ڇوڪرا به ائين ئي ٿا ڪن.

پر اڳاڻي وقت ۾ صفا ٻي ڳالهه ٻي هئي. ڇوڪري جا مائٽ وٺڻ ۾ ئي پنهنجو شان سمجهندا هئا. لکن هزار پوليا وٺندا هئا ۽ ساڻ ساڻ پرڻڻ ڪانسواءِ ڇوڪريءَ لاءِ مٺيا، وهاٽا، هنڌ، چادرون، رگيون، گهر ۾ پائڻ جهڙا ڪپڙا اُنسوءَ ۾ پائڻ جهڙا ڪپڙا، سانڍيون بلائون، گهومڻ لاءِ ڪپڙا، سوٽ، ٽاپون، رومال، شيولنگ سيٽ، لپسٽڪس، ٽسوال، چوڙيون، منڊي، واچ، خميسون، ماٽس لاءِ سانڍيون، چادرون، ٽوال، چانديءَ جو گلاس، ڪٽورو، پٽس لاءِ سوٽ، پيٽس لاءِ سوکڙيون، ماٽس لاءِ سوٽ دوستن لاءِ ءيون جا ٽوڪرا..... وغيره وغيره سڀ ڏاو ويندو هو.

عجب لڳو ٿي آهي ته هڪڙي پاسي گهومڻ کي راڄ ڪري مڃجي ٿو ۽ ٻئي پاسي هن کي اهڙو فقير سمجهيو وڃي ٿو، جنهن وٽ ڪجهه به ڪينهي! ان فقير کي پنهنجو

علم يا ڀڳهار ٻڌائي واڪ ڏيئي پنهنجو ملهه ٻڌائيندو هو ته،
منهنجي ڊگري هيءَ آهي، ان ڪري مان هيترن ڪ هيترن
هزارن ۾ وڪامي سگهان ٿو.

۽ مون پنهنجيءَ ماءُ کي چئي ڇڏيو، ”مونکي پنهنجي لاءِ گهوٽ خريد ڪرڻو ڪينهي.“

حيدرآباد ۾ هڪ به موقعو اهڙو آيو، جڏهين منهنجو وڏو ڀاءُ جاهه وڪڻي مونکي شادي ڪرائڻ لاءِ تيار ٿيو. پر مون ڪيس مڃائي چپ ڪرائي ڇڏيو، جڏهن ورهاڱي بعد منهنجي ڀاڄائي گهر ۾ آئي، تڏهين هن وڏي هٺ جو حق جمائي منهنجيءَ ماءُ کي چيو، ”چوي ٿي ته شادي نه ڪنديس، ان ڪري ڪيس ڇڏي ڏنو اٿوَ؟ اڃين ڇوهن کي پنهنجي وهه ڇڏيو آهي ڇا؟ ماڻهو ڇا چوندا؟“

مونکان ”ها“ ڪرائڻ بدران گهر وارن وري ڳولها ڪرڻ شروع ڪئي. ان وقت منهنجي عمر ٽيويهه سال هئي ۽ مون ۾ جوانيءَ جو جوش هو، پر حالتن انوسار گهڻو ودروهه ڪري به نه پئي سگهيس.

ڏيتي ليتي نه وٺڻ جو آدرش مڃڻ وارا گهڻائي ڇوڪرا هئا، پر انهن مان ڪي گنجا، ڪي گاندي ٽوپيءَ وارا، ڪي آريه سماجي... هئا. هندستان جهڙي ملڪ ۾ ”آدرشي ۽ سماج سڌارڪ“ سڏائي پنهنجو ڪوڙ ڪو مطلب سڌ ڪرڻ وارا جهجهائي هوندا آهن. مان انهن ٻاهرين ٽهن ۽ ٻڙدن جي سخت برخلاف آهيان. ان ڪري مون ڪنهن به ”ها“ ڪين ڪئي. عورت سان شادي ڪري مٿس مهرباني ڪرڻ جو ٺپو هڻڻ واري خيال کان ئي مونکي نفرت آهي.

مون سمجهي ورتو ته جي ڏيتي ليتي ڏيان ته من-پسند گهوٽ ملندو ۽ جي نه ڏيان ته اهو ملندو جو پنهنجي ٽن کي

پسند ڪندو هوندو. ڳالهه ته مڙئي ساڳي ٿيندي. ايڪسپلائيٽيشن صرف پنهنجو روپ بدلائيندو. مونکي، نه مارڪيٽ ۾ وڪامجندڙ گهيٽو پسند ۽ هو نه مندر ۾ پاليل طوطو. مونکي ته هڪ ببر شينهن پسند هو، جنهنکي سماج جي اولڙن اُبتن ليڪن ۽ ٽپڪن جي ڪابه پرواهه نه هجي.

مان هندو ڌرم جي قائل آهيان. پراچين رشين جي فلاسوفيءَ لاءِ بيحد گهڻي عزت آهي. ويد، سمرتيون، اُپنشد، پراڻ، رامائڻ. (اصولڪو) مهاڀارت، انهن تي ٽيڪائون - اڳيون ۽ هاڻوڪيون سڀ پڙهيون اٿم ۽ انهن مان ڪن جو گهريءَ ريت ابياس به ڪيو اٿم. پر جيڪي گيان جو اکري اُرٿ ڪم آڻيندا آهن. جيڪي سماج جي اُن اُرٿ ليڪن تي هلڻ لاءِ زور ڀريندا آهن، جيڪي سمجهڻ بنا ئي ڪرم ڪانڊ جي وڌين جي پوئواري ڪرڻ لازمي سمجهندا آهن، اهي مونکي ڏاڍا ٻه ڪين وڻندا آهن.

خير... مون جو 'ها' يا 'نه' تي زور ڪونه ٿي ڏنو، سو هڪ ڏينهن منهنجي گهر وارا هڪ انجنيئر کي وٺي آيا. ويهه هزار نقد ۽ پندرهن هزارن جو ٺهيو ڪپڙو ۽ ٻوليو ويو. امّيءَ مونکي ننڍيءَ ڀيڻ جي شاديءَ جو واسطو وڌو. امّيءَ کي ڊپ هو ته مان شادي نه ڪنديس ته منهنجيءَ ڀيڻ ڪملا جي پڻ شادي نه ٿيندي. خاص ڪري منهنجي ڏيتي ليتيءَ واري شاديءَ کان انڪار ڪرڻ جي حالت ۾ هنجي شاديءَ ۾ رنڊڪ پئجي سگهي ٿي. ڇاڪاڻ ته ماڻهو چوندا ته ”هي ڌيءَ کي ڪجهه ڏين ئي ڪين.“

پر منهنجي من ۾ زبردست هلچل مچي وئي. پڇا ڪندي مان اُن ڇوڪري کي وڃي ڳڏيس. ان وقت هوُ رستن جون ماپون وٺي رهيو هو. مان اسڪول پوري ٿيڻ

بعد اٿي هيس. اٿڻ أس ۾ مونکي اٿي ڏسي هو وائڙو ٿي ويو.

مون کيس چيو، "مان جهيڙو ڪرڻ نه آئي آهيان. صرف ٻڌائڻ ٿي چاهيان ته مونکي شاديءَ ۾ سوديبازي پسند ڪانهي. توکي پڻ ڪانهي، ان ڪري تون اهو بهانو بـ ڏيئي نه ٿو سگهين ته توکي منهنجي شاديءَ لاءِ پئسا گهرجن. آخر به منهنجا مٽ مائٽ پئسا ڇو ڏين؟ مان توکان به وڌيڪ ڪمائيندي آهيان، پڙهيل مان به آهيان، پوءِ ڇو نه تنهنجا مائٽ مونکي پئسا ڏين؟ ائين ٿئي ته واهه، نه ته هيءَ شادي نه ٿيندي."

هُو هڪو ٻڪو ٿي ويو. ٻهران ته هن اشراف ٻي اـ ڪين ٻولي. نيٺ چيائين، "هي رواج آهن. مان پنهنجن مائٽن کي ڪجهه چئي نه ٿو سگهان. جيئن تنهنجي مرضي آهي تيئن ٿي ٿيندو."

شام جو منهنجي گهران مصريءَ تي ڏنل سڱ ۽ واچ موٽي آئي. اميءَ پنهنج ٿي آڱريون ڪري پنهنجي ملامت تي رکيون! گهر ۾ جڻسي طوفان مچي ويو، پر مان ڪنن ۾ آڱريون وجهي گهر کان ٻاهر هلي ويندي هيس.

شادي؟ هندستان ۾ "ڌرم" ۽ "شادي" لفظ سان جنسي مخول ڪيو ويندو آهي. ڪهڙي ڇوڪري آهي جا وواهه ڪرڻ نه ٿي چاهي؟ مان به ته هڪ نينگر ٿي هيس. وواهه جو خيال ڪندي ئي ڪماريءَ جو هر هڪ انگ ٽڙڪي اٿندو آهي، هڪ انوکي آتمڪ خوشيءَ جي لهرا سندس دل ۽ دماغ مٿان ليڪجي ويندي آهي. سندس رڳ رڳ ۾ امرت جي ڌارا وهي اٿي هلندي آهي، سندس خون تيزيءَ سان وهڻ شروع ڪندو آهي ۽ سندس انگ انگ آنند ۾

تبديل ٿي ويندو آهي.

سياڻا چون ٿا ته ورهه جنس جي ڪشش جو نتيجو آهي. اهي پر جي چالاڪ آهن سي چون ٿا ته شرير جي بک مٽائڻ لاءِ ورهه هڪ قسم جي رزرويشن جو نمونو آهي. گهڻو اڳ رشين چيو ته هيءُ پورو آشرم آهي، پراڻن ۾ لکيو ويو ته سرشٽي قائم رکڻ لاءِ ئي ورهه روپي سنسٿا قائم ڪئي آهي. اڄ ڀلي هو هن سنبنڌ جو مذاق اڏائين ٿا، پر ورهه ٻنڌڻ هڪ اعليٰ نمونو آهي ۽ جيوت جيئڻ جو هڪ سهج طريقو آهي. پر ان لاءِ صرف جنس موافق ڪي ئي قيمت ادا ڪرڻي پوي ته ان کان وڌيڪ وڏي ٺٺولي ان سنبنڌ سان ٻي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي؟

ورهه روپي ناتي ٻانڌڻ ڪي جوڙي، هڪ ڪماري مت مانت، سرتيون سکيون، ٻالپڻ، يادگيريون ۽ ٻيا انيڪ قسمن جا موهه ۽ ڳنڍ تياڳي ٿي. هوءَ پنهنجو نالو ۽ هستي پنهنجي پتيءَ جي نالي ۽ هستيءَ ۾ گم ڪري ڇڏي ٿي، ورهتا استري پيار جو هڪ جهرڻو اُڇلي پوي ٿي. شايد سندس هرهڪ عضوو پيار ڏيڻ لاءِ ئي خلقيو ويو آهي. شاديءَ بعد هوءَ ڏيندي ئي ڏيندي رهي ٿي. لوڪ لڄا ۽ ممتا جي شيئن جي جهري قلعي ۾ بند ٿي، هڪ لڄڪيدار ۽ اُلڙي شرير واري ڪماري، شاديءَ بعد نهايت مضبوطيءَ سان قدم کڻي ٿي.

پر اهو سڀ تڏهين ٿئي ٿو، جڏهين پتيءَ وٽان ڪيس پيار ملي ٿو. ۽ پتي؟ هو پيار جو امداد اوٽن، ٻڪن ۽ مليل سونن تي رکي ته پوءِ شادي طوطيءَ جي ڳڏ رهڻ وارو هڪ پڃرو ئي ته بڻجندي؟

ها.... مان اداس ٿي هيس. ٿوري ئي، نهايت ئي گهٽي

پر مون شادي نه ڪئي - ان لاءِ مونکي ڪوبه ارمان ڪونهي.

عجب ۽ حيرت جي ڳالهه آهي ته مون پنهنجا پئسا "پنهنجيءَ ڌيئي ليتيءَ" لاءِ ڪم نه آندا، پر ڀيڻ جي شاديءَ ۾ مونکي اهو سڪجهه ڏٺو پيو ۽ ان نفرت آميز ماحول ۾ ئي ڏٺو پيو، جنهن کان مونکي چڙ هئي. هنجي ساهرن مصريءَ ۾ گهڻيون گهرڀون، ڳٽي لوٽ ورتا ۽ ڇڪي ڇڪي چيزون، پئسا ۽ مٽيا حاصل ڪيا. پنهنجي آدرش تي مان ڀاڳ ڪنواري ويٺي سگهيس ٿي، پر ٻئي ڪنهن کان ڪيئن ٿي قرباني طلبي سگهيس؟ افسوسناڪ ڳالهه اها آهي ته سماج جي زنجير ان ماحولي ٻٽيل آهي، جو عورت زنجير جي هڪ ڪڙي پڇي ته ٻيءَ ۾ جڪڙي ٿي وڃي ٿي!

ورق ٻارهون

مان هڪ عورت

"اڳيان ٻڌڙي لي رهيو - ڪنهن جو آنڪاءُ
پٺيان لتاڙيل قول ٿي - ڏينهدا رهيا هڳاءُ."

— نارايڻ شيام

منهنجي گهر ۾ جنس موافق جي ڪڏهين به بي عزتي نه ٿيندي آهي. اُمي انقلابي خيالن جي هئي. هن منهنجن ڀائرن کي ڪڏهين به ڀيڻن کان پاڻ گهٽ مٿي سمجهڻ جو غلط خيال نه ڏنو. ڪم ٿوڙي وهنوار ۾ اسين ڀائر ڀيڻ بلڪل سمان سطح تي هڪ ٻئي سان ورتاءُ ڪندا هئاسين، ڪندا آهيون. پر اسانجي اسڪول ۾ ڇوڪريءَ کي فضيلت سان پيش اچڻ واري "ڪلا"سيکاري ويندي هئي. ڏاڪڻ تان لهجي نه ٻين لي هلجي، ڪاڇي ته گهوڙي وانگر نه، بلڪ هلڪو ٿهڪ ڏجي، پاڻ وڏي سان ۽ پرش سان هميشه لوهان ڪري ڳالهائجي، هلڻ وقت سڌو ٿي بندوقون جهلي نه، پر ٿورو اُمي ۽ جهڪي هلجي وغيره.

شام جو باغ ۾ گهمڻ ويو هو ته آلي کهڙي به، مائي آئي اسانجي مڪت ۽ ڪليل ٿهڪ ڏيڻ تي اسانکي جهڻڪي سگهندي هئي ۽ گور سنگت ۾ مٿو نه نيڪي اچڻ لي کهڙو به شخص ڇوڪران کي دٻ ڪيڻ جو حق رکندو هو.

وڌي تيڻ لي جڏهن مون سنسڪرت پڙهي ته معلوم
ڪيم ته شاسترن ۾ ته استريءَ جو درجو هميشه پڌايل ٿي
ڪينهي، پراڻن ۾ زالن کي مڙسن مٿو ٽيڪڻ جي هدايت
ڪيل ڪينهي، اپنشدن ۾ استرين کي گيان حاصل ڪرڻ
کان محروم رکڻ لاءِ ڪو به چيل آهي، ويدن جون رچنائون
استرين جون رچيل آهن، "ودلا" نالي استريءَ خود راجا
جنڪ کي گيان ڏنو. آترئي نالي استري رشين کان سکيا
وٺڻ وئي؛ مئتري، گارگي ۽ لوپامدرا کي برهم وديا حاصل
ٿيل هئي، ليلاوتيءَ حساب تي ڪتاب لکيو هو ته پوءِ زالن
خلاف هي سڀ ڪرڪسو ڇو شروع ڪيو ويو آهي؟

هنديءَ ۾ ٽيڪاڻپڻي ڪندڙ پستڪن ۾ پڙهيل هو ته
والميڪيءَ سيتا کي بن موڪلڻ واريءَ ڳالهه کي پسند نه
ڪري، رام جي چرتر لاءِ اڪتچيني ڪئي هئي. سيتا پڻ
لڪشمڻ هٿان رام کي هڪ ودروهي ڏو راپو ڏياري موڪليو
هو. دروپديءَ کليل درٻار ۾ ڀيشم پتامهه ۽ دروڻ کان
ڌرمپتنيءَ جا حق ۽ پتيءَ جا فرض ڄاڻڻ چاهيا هئا. هن
پڇيو، "پتيءَ کي حق آهي ڇا ته هو پنهنجيءَ زال
جي عزت جو داغ لڳائي؟" جواب مليس ته "پتنيءَ لي پتيءَ
جو هرقسم جو اڌڪار آهي." تنهن تي دروپديءَ پڇيو
"اهو پتي پاڻ هارائجي چڪو آهي. يعني ته مان پڻ اُن
سان گڏ اڳ ئي هارائجي وئي آهيان. هاڻ هو ڀيو ڌڻعو
مون تي داغ ڪيئن ٿو رکي سگهي؟" درٻار ۾ ويٺل لاجواب
ٿي ويا. هن کي جواب سمجهيو ئي ڪين. سنسڪرت ۾
ويدن تي ٽيڪائون پڙهيم، سمرتيون واچيم، منوءَ ۽ نارد
جا استريءَ بابت خيال ۽ سندس چوٽيون سمجهائين سوڌيون
پڙهيم ۽ ڏٺم ته جيئن وقت گذرندو رهيو آهي، تيئن مرادا

۽ تهذيب جي نالي ۾ زال کي وڏيڪ ۽ وڏيڪ هيٺ ڪيرايو ويو آهي. استريءَ جا گڻ ئي هن کي وڏيڪ ۽ وڏيڪ ڪيرائڻ جو سبب بڻيا آهن. هن جي ممتا ڀري دل، هن جي پُرش کي سنمان ڏيڻ واري عادت، هن جي گهر گرهستي سنڀالڻ واري چاهنا وغيره. ئي هن کي پُرش جو قيدي بڻائي ڇڏيو آهي ۽ ڀوڳ پُرش نيم ٺاهيا آهن تہ، جيڪا زال ڪمند وانگر پيسجي، ٻين لاءِ رس ميسر ڪري يا چندن وانگر گسجي، ٻين کي سرهاڻ ڏئي، سائي آدرشي ناري آهي!

جڏهن بہ استريءَ ظلم خلاف آواز اٿاريو آهي، تڏهن پُرش "مريادا .... مريادا" پڪاري هن جي سسي ڪٽڻ لاءِ تلوار کنئي آهي. عجب آهي، پاڻها آواز اٿاري سگهن ٿا، مزور ۽ ڪڙمي "انقلاب پڪاري سگهن ٿا، پر زال ڪهڙن بہ حالتن هيٺ چيخي بہ ٿي سگهي!"

هيءَ ئي ملڪ آهي، جتي مرد راوڻ کي اخلاقي ڏوهي سمجهي، هن جو پتلو هر سال جلائيندو آهي، پر عملي جيون ۾ هو پاڻ هر سيتا جي عزت لٽڻ لاءِ چاهنا رکندو آهي! آفيسر، ڊاڪٽر، پوليس وارو سڀ جا سڀ، زال کي هڪ راندڪو سمجهي، ان سان کيڏڻ جو بہ حق رکن ٿا تہ اُن کي پيڙڻ جو بہ شوق پالين ٿا!

رڳو بيوقوف ۽ جاهل ائين نہ ٿا سمجهن، پر پڙهيل ۽ سمجهو بہ استريءَ کي ناچيز سمجهي، ٽپي ٽپي لي سندس بي عزتي ڪن ٿا. بمبئيءَ ۾ سنڌي ساهت منڊل ارپا ٿيو هو، پر مان ڪڏهن بہ انجي ميٽنگن ۾ شامل ڪين ٿيندي هيس. جڏهن لوڪناٿ جيٽلي سيڪريٽري ٿيو، تڏهن ڪنهن مِتر جي زور ڀرڻ تي هڪ دفعي منڊل جي ميٽنگ ۾ وئي هيس. هڪ آڪاٽيءَ لي ٽيڪا ٽپڻي ڪندي، جيٽلي

چيو، "ولايت ۾ ڇوڪريون پاڪيءَ سان ٽنگ جا وار لاهينديون آهن..." مان وائڙي ٿي ويس. مون کيس چيو ته ولايت وارا گهٽ ۾ اهڙا سڀيئي ضرور آهن، جو اهي ڪنهن زال جي حاضريءَ ۾ اهڙا لفظ ڪم ڪو نه آڻيندا آهن. "هيءَ ساهت منڊل جي ساهتڪ ٻيٺڪ آهي، ڪنهن لفنگي جي اوطـاق ناهي." ان بعد مان وري ڪڏهين به منڊل جي ميٽنگ ۾ نه ويس.

منهنجون پسنديون ۽ ناپسنديون نهايت تيز آهن. ڪو به مرد ڪنهن به زال جي عورتپڻي جو مذاق اڏائي ته مونکي سخت ڪاوڙ لڳندي آهي. منهنجي چوٽر ڏانهن ڪير آگر ڪٽي ته مان سندس هٿ ئي وڍي ڇڏڻ چاهيندي آهيان. آخر هوءَ منهنجو ڪير ٿئي؟ سمجهه ڪٽي ته مون ڏنگو پير کنيو به هجي، ته هڪ ڌارئي شخص کي ڪهڙو اڌڪار آهي جو هوءَ منهنجي اهڙي شخصي زندگيءَ ۾ دخل ڏئي؟ ڇا مان ان مرد کي چئي سگهان ٿي ته هو پنهنجيءَ زال لاءِ فلاڻي ساڙهي خريدي نه ٿو سگهي؟ جيڪڏهين مونکي اهڙو اڌڪار نه ٿو ملي ته هنکي حق ڪيئن ٿو ملي سگهي؟

ٻئي دفعي پيو پال ۾ سمهيل هو. رهڻ جو بندوبست هڪ اسڪول ۾ ٿيل هو. ٽانگي مان لهي ان هٽن ۾ سامان کڻي مان زالن لاءِ ڪيل بندوبست ڪمري ڏانهن ويس ته اتي مرد پنهنجين زالن سوڌا رهيل هئا. مونکي ڏسي، لوڪنات جيٽلي، جو به اتي رهيل هو، کلي چوڻ لڳو "هتي سڀ جوڙا رهيل آهن. توکي کپي ته تون به ڪنهن کي وٺي....." هن قسم جي بيهودگيءَ کي، ٻيا جيڪي رهيل هئا، ڇرچو سمجهي کلڻ لڳا، پر مونکي سخت غصو

آيو ۽ مون سندس ڪل لاتي.

سڀ جا ٻاهرڪار پڻ زالن جي رهائش جي بندوبست طرف هميشه بيپرواهه رهندا آهن. عام ماڻهن جيان شايد اهي به ائين ئي وسهندا آهن ته پنهنجي جيون ۾ گهرلڌڙ زال، زال ٻاهرڻ بند ڪري ڇڏيندي آهي، جنهنڪري هن کي ڪنهن خاص سهوليت جي ضرورت ئي ناهي. چانءُ، آرام، فضيلت، ترماني، سهوليت، آسائش وغيره تي صرف گهر ۾ ويٺل استريءَ کي يا سندس ٻچڙيءَ کي ئي حق آهي، ائين سمجهي زالن لاءِ مقرر ٿيل ڪمري مٿان لڳل بورڊ، ٻيا ٻئي، سميلن شروع ٿيڻ کان اڳ ئي اهي لهرائي ڇڏيندا آهن! ڇو ته وچان مان سميلن وقت هميشه هوٽل ۾ وڃي رهندي آهيان، ڇاڪاڻ ته هيءُ وهنوار مون کان برداشت ئي نه سگهندو آهي.

ڪڇ جي دوري تي اڪٽا هئاسين. رات جو ائين اٺين پهچ پهتاسين. سنڌي ٻوليءَ جي هڪ ڪاريه ڪرتا سان گڏجي، اوهان جي ميٽنگ سڏائڻ لاءِ ڪيس ڇڏي، هي سڀ ڌرمسالا ۾ سامان رکڻ هليا. ڪيرت، ڪرشن راهي، ٻگوان ايپڇداڻي ۽ هڪ ڪڇي شاگرد، جنهن جيپ ٻئي هلائي ۽ مان ڪل پنج ڄڻا هئاسين ۽ هنن ڌرمسالا ۾ ڇڏين آئي تي هڪ ئي ڪمرو ورتو! سندن خيال هو ته ميٽنگ لي ٻارهن لڳي ويندا ۽ وري ڇڏين ٻڄي صبوح چوڏوري لي اڪرڻو آهي، سو به چار ڪلاڪ ئي ته ننڍون سڏٻون ڪرڻيون آهن! پر هڪ زال ذات ساڻن گڏ آهي، جنهن کي ڪي ٻيون سهوليتون به کپنديون. اهو هنن کي ويچار ئي نه آيو! (ڪم ڪندڙ عورت جو قدر اڄ هو اهو آهي هنن وٽ!)

خير... مون ته ڌرمسالا ۾ رهندڙ هڪ ماءُ ڏيءَ کي ٻولهي

تي ورتو، پر هن جي خيال جي وهڪري جي ڳالهه تي ڪريان. اهنڪار يا وڏپڻ جي هتي ڳالهه ناهي، اهنڪار ڪريان ها ته ڪين چوان ها ته مان لنڊن جي هلٽن هوٽلن ۾ رهي چڪي آهيان، سو هن ڌرمسالا ۾ ڪيئن رهندس؟ پر هتي زالن ڏانهن رخ جو ذڪر ٿي ڪريان، جنهن کي پيش ڪرڻ ٿي چاهيان ۽ رخ به ڪن جو؟ سمجهو ۽ سياڻن ماڻهن جو!

هڪ دفعي سنڌي ساهت سنگت پاران پرنسيپال اجواڻيءَ ميڙ ڪرايو هو، جتي موکي "ڪاليداس" تي ڳالهائڻو هو. ميڙ ختم ٿيڻ بعد هڪ جوان اٿي ويجهو آيو. پوءِ ٺٺوليءَ طور کلي چوڻ لڳو، "اوهان مس آهيو؟ توهانجي ڄاڻ مان لڳي ٿو ته تو؟ هه... هه... هه! زال جي چرتر ۽ اخلاق تي "اهي" آگر ڳڻيندا آهن، جنهجو من ڪن ڪچري مان ٺهيل هوندو آهي. پنهنجي گندي من جي قيمت سان پرائيءَ زال جي اخلاق کي ماپي ۽ ڪڇي، اهي ان ڪٿ کي "مريادا ۽ تهذيب" جو نالو ڏيندا آهن. انهن هندو شاستر پڙهيا ته چار، ڪڏهين ڏٺا به ڪينهن. پوءِ بس، اهي انهن پستڪن جي چوٽين تي پڏندا آهن! موکي تہ اهڙا ماڻهو اڌ چريا لڳندا آهن.

گهر کان ٻاهر نڪري، جيڪا عورت مردن سان گڏ ڪم ڪري ٿي، انکي ڪيترا عجيب وغريب آزمودا ملن ٿا. سڀيا ۾ ڪم ڪندي ڀالهوي، اُتم ۽ ڪيرت سان واسطو پيو هوم. انهن ٽنهي مان ڪنهن هڪ جي اک ميري نہ هوندي هئي، باقي دؤرا ڪرڻ وقت هر شهر ۾ قسمين قسمين جي ماڻهن جون نظرون ڏسڻ لاءِ ملنديون. هر شخص جي نگاهه مان سندس سڀيه يا اسڀيه جي ڄاڻ اسان استرين کي جلد ٿي پئجي ويندي آهي.

زندگيءَ جي هر موڙ تي هندستاني مرد کي جاچيو اٿم. ننڍي هوندي کان ئي کيس اهڙي ڪا تربيت ملي ٿي، جو هو عورتپڻي کي هڪ تماشو سمجهي، ان جي ڪل اڏائي ٿو. ڪو جوان اديب آهي، ان ڪري عورت ڏانهن سندس صحيح رخ هوندو، ائين به ناهي. ڪو هندو آهي ۽ هندتو تي فخر ٿو ڪري، ان ڪري هو سچو هوندو، ائين به ڪونهي. ڪن حالتن ۾ ڪي اديب گهڻا بي ادب ۽ بداخلاق ٿيندا آهن. گهڻي ڪٽرتا ڏيکاريندڙ ۽ ”ڌرم - ڌرم“ پڪاريندڙ وڌيڪ خراب روش اختيار ڪندا آهن. پنهنجي پنهنجي گهر جي پالنا انوسار هنن وٽ زال بابت ڪي دقيانوسي يا عجيب و غريب خيال هوندا آهن.

مرد سمجهندا آهن ته، زال ۾ ئي حسد آهي ۽ هوءَ ئي جهڳڙالو آهي. مان به پهرين ائين ئي سمجهندي هيس. پر پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ هڪ سيمينار ۾ پيپر پڙهيو، جو بعد ۾ اخبار ۾ ڇپيو هو، جنهن ۾ هن پرنسيپال اجواڻيءَ جي مضمون لويسيءَ سان گڏ منهنجي مضمون لويسيءَ جي پڻ ساراهه ڪئي هئي. منهنجي حيرت جي حد ئي نه رهي، جڏهين ڏٺم ته اجواڻي صاحب ان تي اصل مڇرجي ويو هو!

ائين هيڏي زندگي ڪاٽي اٿم - گهڻائي مرد ڏٺا اٿم، جي تمام ٿورن پئسن لئي للچيا آهن، خسيس ڳالهه ڪري ڪوڙ ڳالهيندا آهن، تمام ننڍي عمدي ڪري تمام وڏا دوکا ڏيندا آهن، وشواس گهات ڪندا آهن. ڪنهنجو وڏو نقصان ڪري پنهنجو ننڍڙو فائدو حاصل ڪندا آهن. مون کي عجب لڳندو آهي ته هيءَ دنيا جو مرد صديون ڏان مالڪي ماڻيندو آيو آهي، اهو اهڙو تنگ ۽ ننڍي جيڙو انسان ڇو بڻيو آهي؟

انهن کان جي من جو چور مان سڃاڻندي آهيان. انهن جي لالچي مراد مان پاڻهي وٺندي آهيان ۽ من ئي من ۾ مٿن ترس کائيندي آهيان. مونکي لڳندو آهي ته جنس مذکر مان ته گهڻا وڏا ٿيندا ئي نه آهن، عمر ۾ وڏي به آهي پر ٻار جهڙا نادان ۽ بيوقوف ئي هوندا آهن!

سال ٿيا، مون پهريان جڏهين ماستري شروع ڪئي ته اچانڪ هڪ ڏينهن پنهنجي هڪ فليگ ماستر دواران، پنهنجي پهرئين نالي سان ڪيس سڏ ڪندو ٻڌم. ٻئي ڏينهن مون به سندس نالو ورتو ۽ ساڻس "تون" ڪري ڳالهايم. هن ڇرڪ ڀريو ۽ عجب ظاهر ڪندي پڇيائين ته توکي ڇا ٿي ويو آهي؟ مون چيو ڪجهه به نه، جيئن تون ٿو ڪرين، تيئن مان ٿي ڪريان. هن چيو ته زال سان ته هميشه "تون" ڪري ڳالهائبو آهي ۽ پيو ته تون مونکان ننڍي آهين." مون چيو "جي زال سان 'تون' ڪري ڳالهائبو آهي ته مرد وري ڪٿان مٿان لٿو آهي؟ ڇا تون سمورو پروت آهين، جنهن جي چوڌاري سڀ ٿو ڦري؟"

مون سان گڏ ڪم ڪندڙ، منهنجو بيباڪيءَ وارو رخ ڏسي عجب کائي چوندو هو "تون ڊڄين نه ٿي؟" جواب ۾ مان چوندي هيس ته "ڪنهن کان ڊڄان؟" ياد اٿم ته ننڍڙا هئاسين ته منهنجي ماءُ سڀني ٻارن کي چيو ته ٻنيءَ پار ٻنا جهڪو گڏ واري منگهه، وٽ پهچندو، تنهن کي انعام ملندو. ڪير به وڃڻ لاءِ تيار نه ٿيو. مون چيو "مان ٿي وڃان." ماءُ چيو، اوکي رستو آ، صرف اڪو ملندو. مان ڊوڙ پائي، اڱڻ لنگهي، چونڪ پنڄڻي، ڏاڪا چڙهي، ماڙيءَ واري بالڪني، پوءِ ورانڊو، اُن کان پوءِ اڱڻ، ديڙهي، وري ماڻهي ننڍو اڱڻ ۽ پوءِ ننڍي ڏاڪڻ چڙهي گڏ

واري منگهه وٽ پهچي ويس! ۽ اُتان آواز ڪندي چيم "هيٺ اچان؟" هيٺ لهي اچڻ تي منهنجي مارو مٽ پڇيو "توکي ڏپ ته نه لڳو؟" مون ڪلهي ڏنو.

ٿڌهين ٻـ، وڏي ٿيڻ تي هڪ عـورت کي سماجڪ نقطهءِ نگاهه کان پنهنجي چوڌاري هڪ ليڪو پائڻو ٿي پوندو آهي ۽ هڪ لـوڙهو رکڻو ٿي پوندو آهي. استريءَ ڪنان پابنديون وجهڻ ناداني آهي، پر ڪيس سمجهوُ ٻڌائي صحيح ۽ غلط جي پاڻيهي پهچاڻ رکڻ جي ضرورت آهي. رات جو ڪٽان مان اڪيلي موٽڻ نـه چاهيندي آهيان نـه شادي ڪيل زال ڪلهندي چوندي آهي "لون ٿي ڏجين؟" ۽ مرد چوندو آهي "تون نه مرد آهين!"

مون کـي اُهن ٻنهي جي عقل تي کـل ايندي آهي. جيڪا زال چوي نه مان زال نه آهيان، يا ائين ظاهر ڪري تـه مان مردن جـو مٽ آهيان، سا حد درجي جي ٻوُرڪ آهي. عـورت جي جاءِ کي هڪ خاص اهميت آهي ۽ مان ان اهميت کي ٻڌائي رکڻ جي فائدي ۾ آهيان. عورت ۽ مرد ٻنهي کي پنهنجو پنهنجو ڪيتر آهي ۽ اهي پنهنجي ڪيتر جي فرض کي نڀاهين نه سٺو ٿي آهي.

مون شادي برابر نه ڪئي آهي، پر تنهن جو اهو مطلب هرگز ڪينهي نه مان زال نه آهيان. جيئن مرد کي پنهنجي مـرد هئڻ تي فخر آهي، تيئن مون کـي به پنهنجي استري هئڻ تي ناز آهي.

مونکي چڱيءَ پر ڄاڻ آهي نه شادي هڪ سهج سڀاويڪ سنستا آهي ۽ هندستان جهڙي ملڪ ۾ ان سنستا کان ٻاهر رهي جيئڻ مشڪل آهـي. وواهت زال کـي سندس پتي آس ۽ ميڻهن کان بچائي، سندس عـزت جي رکيا ڪري،

سنڌس آرٽ ڪ مشڪلات دور ڪري، هرهڪ ڳالهه ۾ ٺهن جو رڪاوٽ بڻجي ٿو، تنهن جو مطلب اهو ناهي ته هو شادي نه ڪيل عورت جو مخول اڏائي. ڪيترا ئي مرد هڪ ڪنواريءَ تي قياس جي نظر اُڇليندا آهن. اهي پنهنجيءَ سمجهه ۾ سخت پليل آهن.

نه عورت هجڻ گناهه آهي ۽ نه شادي نه ڪرڻ سان ڪا ڪاڻ رهي ٿي. اُلٽي سمجهه وارا ڪجهه به پيا چون، منهنجي سمجهه سلٽي آهي، انڪري انهن جي چوڻ جي پرواهه ڪرڻ جي ڪڏهين به ضرورت نه پيئي اٿم.

ورق ٽيرهون

ڪالهه جي ياد - اڄ جو سپنو

منهنجي سنڌ جو نقشو
ڪاغذ جو نقشو نه آهي
اهو منهنجي دل جي خون ۾ چٽيل نقشو آهي
- ارجن شاد

ڪالهه جي ياد ايندي ئي هڪ ندي اُٿلي ٿي پوي... ندي، جنهنجي چانديءَ جي ڌارا ۾ يادگيرين جون سوليون ٻيڙيون بيٺيون ترنديون آهن. ڇٽي پاسن کان شوخ ۽ چنچل ڇورون ٽهڪ ڏيندڙون "تا ٿئي تا تا ٿئي" ڪنديون، ڇنڊيون هڻيون ايندڙيون آهن ۽ "ڪ م پ ... م پ ڪ" ائيندڙون هلنديون ۽ وينديون آهن.

ٻالڪپڻ جا اهي ڏينهن جڏهن اُهي اڃا ٻه لفظ چوندي ٿي نه ٻه ڳوڙها اکين مان ائين ٽپڪي پوندا هئا، ڄڻ ڪل ميوا آهن. ڪشور اوستا ۾ ماستر ٻائي ۽ مٺا ٻول ليندي هئي تہ اهي ائين دل تي چنبڙي پوندا هئا، ڄڻ ڪي ماڪو آهن جي ڳلي ٽا لڳن.

هر آرتوار تي اسين سڀ پاڻ پيءُ ماءُ سوڌا ڪٽوريا ڏيءَ ۾ چڙهي، سنڌوءَ ڪناري گدو بندر تي گهمڻ ويندا اسين. سنڌو - جا ندي نه آهي نه ساگر نه آهي، ٽئين

ٻه آهي ته ٽراٽي به آهي، منهنجي ٻه آهي ته ٽرانٽي به آهي.

حيدرآباد جهڙي وڪٽوريا گاڏي ٻيو ڪٿي ڏٺي اٿوَ؟ ڇا ته اُن ۾ تندرست ۽ شاندار گهوڙو ٻڌل هوندو هو! فاڪ سان هٽڪار ڪري، ٻئي ڦيرائي انهن اٿاريندو هو، ڄڻ ته گهوڙو نه پر ڪو راجا آهي! گاڏيءَ وارا ٻــه کيس ڏاڍو پيائيندا هئا. مکڻ لڳائي سندس چمڙي چمڪائيندا هئا ۽ تـازو گاهه کارائي کيس رشٽ پشٽ بنائيندا هئا. گاڏيءَ اندر مان، منهنجون ڀينر، اُمي ۽ رڏا ٻــه، پاڻ ۽ گاڏيءَ واري سان به ٿيندا پاڻ، مولي ۽ نـارائڻ. اسين ڇوڪرائون اکيون ٻوٽي ڪنن ڀـــرسان لنگهندڙ هوا سان رهاڻيون ڪرڻ جو لطف وٺنديون هيون سين ۽ مٺي به ونال، واري سان هـٽ ۾ چهبوڪ کڻي، پير سان گهنٽـــي وڄائي، دوستن اڳيان پنهنجو رعب ڏيکاريندا هئا. مارڪيٽ ڀرسان لنگهندي ڪو ڇـوڪرو گـاڏيءَ جي پٺيان واريءَ سيٽ (جڳهه) تي پيٽ رکي چڙهندو هو ته ٻيا ڇوڪرا پڪاريندا هئا "گاڏيءَ وارا! پٺيان ڇوڪرو!" ۽ گاڏيءَ وارو اُمالڪ چهبوڪ هٽ ڪري "زيـٽ" وارو آواز ڪري زور سـان چهبوڪ ڦيرائي ڇوندو هو "خبردار! خبردار!"

لاهور جي تيز هلندڙ ٽانگن، بنارس جي اڪن (جن ۾ پلٽي ماري گديءَ تي ويهبو آهي)، هردوار جي سائيڪل وارن رڪشائن، دهلي ۽ پوني جي آٽو رڪشائن، اندور جي جهوليندڙ گهنٽين ۽ گلن سان سينگاريل گاڏين، مسوريءَ جي ڏولين ۽ بمبئيءَ جي ٽئڪسين ۾ گهمي ڏٺـو اٿم، پر جيڪو لطف حيدرآباد جي وڪٽوريا گاڏيءَ ۾ گهمڻ مهل تي آيو، سو انهن سوارين ۾ گهمندي ناحق ئو ملي!

۽ حيدرآباد؟ روءِ زمين تي منهنجيءَ جنم ڀوميءَ جهڙو

شهر ٻيو ڪو ناهي. اسڪول ۽ باغ، ڇٽڪار ٿيل رستا ۽ هوا موڪليندڙ منگهه، قلعي جو واءُ، ۽ گنڊو ٻندر وارو درياهه، بيسنت لاج ۾ فيلسوفيءَ تي ڀاشڻ ۽ پرائيويٽ پارڪ ۾ نوجوانن جون شرطون - اهڙو ڪهڙو آنند هو جو حيدرآباد ۾ ميسر نه هو؟

ڪشور اوستا ۾ ڪلاڪارن ٻري جو ڪانڊي هيس نه ساهيڙين نالو ئي ڪٽي رکيو "ٺهڪڻ جو ڦوهارو." حيدرآباد جي هيراباد واري هير ڪاڻي ۽ مامي دوارن آنڊل ڦڏاري ڏاڙهن جي رس اپي، ڳل ۾ گلاب ٽڙي پيا هئا سو جوانيءَ ۾ پير ڌرڻ تي ڀاڙي وارن سڏيو "ڀوڦٽي".

هڪ دفعي اسڪول جي ناٽڪ ۾ "زيب النساء" جو پارٽ مليم. ننڍي هوندي کان ئي سونڪي شاعره ٿيڻ جي ڏاڍي چاهنا هئي. ناٽڪ جي سين جو وشيه هو زيب النساء جو شيواجيءَ جي پٽ لاءِ پيار. مون ڪئين بيت ياد ڪيا ۽ سر ۾ ڳايا. صبح جو حيدرآباد جي ڪليڪٽر منع نامو ڪيئي موڪليو ته اهو ناٽڪ نه ڏيکاريو.

بس... نه منهنجي شاعره ٿيڻ واري چاهه کي راهه ملي ۽ نه منهنجي پيار کي منزل. نه اسٽيج لڌي ۽ نه، زندگيءَ ۾ مان پنهنجي سماجيءَ کي ملي سگهيس ۽ نه شاعره ٿي سگهيس.

هتي هندستان ۾ حيدرآباد دکن ۾ ٻه دفعا شاعرائن طرفان ٿيل مشاعرن ۾ شرڪت ٿي آهيان ۽ مونکي گهڻو عجب لڳو آهي ته جتي هندن کان گهٽيل مسلمان عورتون شاعرائون ٿيڻ جو سوڀاڳيه حاصل ڪري سگهيون آهن؟ اتي مسلمانن کان گهٽيل سنڌي عورتون شاعرائون ڇو نه ٿي سگهيون هيون؟ مجبورن سنڌيءَ ۾ لـ پر مان هنديءَ ۾

ٿي ڪوٺائون رچيندي هيس جي هندستان جي ڪن
ميگزينن ۾ ڇپيون هيون. انهن ۾ شاعراڻي جذبات جهڙيءَ
طرح مادري زبان ۾ ذوق سان اُٿي وهي هلي ٿي، اوتري
ٻي زبان، پوءِ چاهي ان ۾ ماهريت ٿي چڪي هجي، ڪٿي
ٿي وهي سگهي؟

پوءِ آئي ٽوڙهه جواني. ڪنهن سهڻي يا قدآور رشت جوان کي ڏسي چهري تي لعل رنگ جا سپ تهه واري واري سان اڀرندا ويندا هئا، جيئن پاڻيءَ مٿان هوا لنگهندي ويندي آهي ته لهرون به ترڻ لڳنديون آهن. پل چوڪ ۾ ڪو اهڙو پرسان لنگهي ويندو يا اکيون مٿي کڻي گهوريندو هو ته اکين ۾ نشو ڀرجي ويندو هو ۽ لونءِ لونءِ گرم ٿي وينديون هيون.

ماڪ جو ورهاڱو ٿيو.
زندگيءَ جو سونهري سمو گذري ويو.
چهري تان اندرينءَ خوشيءَ جو رنگ ائين گم ٿيو،
جيئن اُس ۾ ماڪ جو قطرو.

هتي اچي ڏاڍي جهد و جهد ڪرڻي پيئي. منهنجا به ننڍا ٻار ۽ هڪ پيٽ اڃا ڪاليج پڙهي رهيا هئا. هڪ ٻهليءَ هليو ويو هو ۽ هڪ سنڌ ۾ ئي هو. اسين ڏاڍو ٿڪياسين.

هاڻي ٺاهوڪا آهيون ۽ چڱا آسودا به آهيون. مان ۽ منهنجا ٻار ولائتن جا خوب چڪر به هڻندا آهيون. پر منهنجي من ۾ هڪ عجيب بي آرامي هئي.

هند ۾ اچي اسين سنڌي راجنيتيءَ طرح اٿلت ۽ سسڪڻيءَ جي لحاظ کان فقير ٿجي پيا آهيون. هر جاءِ ۾ اسين ڇڙ غلام آهيون. سنڌي شاعر جي آواز کي دادا نه

تو ملي ۽ هو پنهنجو آواز ڪوهي رهيو آهي، سنڌي ليکڪ آنيندهه اولاده. پر تو ڏسي ۽ هؤ منجهي پيو آهي. هندڪان ٻاهر رهندڙ سنڌي پنهنجو زمين-ٽڪر لاءِ ڏسي، تڙپون ٻڏجي پيو آهي. هندستان اندر رهندڙ سنڌي پڻ سنڌ جي ڪِٿ اچي لڳو آهي.

جيڪي پاڪي ناڪتا تا سڏائين، سي به، پنهنجي اؤلاد کي ٻولي، ساهت سنسڪرتيءَ جو ورثو ڏيڻ بدران جاءِ ۽ ناڻو ڏيڻ وٺڻ جي پيا سوچين.

ان عجيب اسٿتيءَ منهنجون پلڪون خواب ڪيئن اٽي سگهنديون؟ منهنجي دل پنهنجين ڀاونائن سان سازگار آهي، ان ڪري ”بي گهر“ ۽ ”بي وطن“ جو احساس منهنجي من کي وڪوڙي ويو آهي.

ايندڙ بهار جي اميد پر، دل سياري جي ٿڌ کي سهاري ويندي آهي. پر هت اهڙي آس ني ڪٿي آهي؟

ڪالهه جي ياد ته تازي آهي، پر سڀاڻ جو ڪوئي سپنو ڪينهي موڻ وٽ. مان انهن ني تي چوان ته:-

اڪبر اعظم جي دربار
۽ حسن جي سرڪار
پوءِ به
انارڪليءَ کي جيئري ئي دفن ٿيڻو پيو
پارس جي دلهن - دهلي
۽ منهنجي گهر جوڙڻ واري اعليٰ موئن جي دڙي
واري سڀيتا
پوءِ به
مان - سنڌڻ
بي گهر ٿيڻجي در در ٺوڪرون کائي رهي آهيان.

ورق چوڏهون

زندگيءَ جي شام

زندگيءَ جي شام آئي آهي،
تو وڻن ۾ زرد پن ڪِرڪڻ ڪري
بس هوا ۾ ماڻ به ٿي ويندس هوا

— پريو ”وفا“

پنهنجيءَ ڀوُنءِ جي ڀوُءِ ڪٽي اسين هيلتائين زنده رهيا آهيون. پنهنجيءَ ٻوليءَ لئي دسترس رکي اسين ساهتڪار سڏائي رهيا آهيون. لاڏا ڳائي ۽ جهومر هڻي اسين سنڌ جي ڳوٺن جي تهذيب جي هٻڪار سان اڃا تائين واسيل آهيون. پر ڄاڻ يا اڻڄاڻائيءَ ۾، چٽيءَ طرح يا ڌنڌليءَ ريت پنهنجي هستيءَ کوهڻ جو ڊپ اسان جي من جي ڪنهن نه ڪنهن تهه ۾ موجود ٿي رهيو آهي. ڪڏهين ملڪ جي عجيب فضا ۾ اهو ڀؤ اندران اڀري ٻاهر اچي هڪ سوال جو روپ ڌاري اسان اڳيان کڙو ٿي ٿو وڃي ته ڪڏهين مسئلن جي ڳنڍ ٻڌجي اسان کي منجهائي ٿو رکي.

جڏهين پکي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ ويندا آهن، يعني مائگريٽ (Migrate) ڪندا آهن، تڏهين اهي ٽوليون ٺاهي اڏامندا آهن. پر اسين انهن ڇڙو ڇڙ ٿي ويا آهيون، جڻ

تيز هوا ۾ اُڏامي ڪي پيدا آهيون يا مٽيءَ جا ذرڙا آهيون.
عزيز خويش، پاڙيوارا ۽ هڪ ٻئي کان جدا ٿيا، پر ڀائر ڀيڻر
پڻ هڪ ٻئي کان الڳ ٿي ويا! منهنجي ماسي دهليءَ ۾،
چاچو ڪلڪتي، هڪ ماماسن ڪوئمبٽور ۾ ۽ ٻي اڙودي،
منهنجو ڀاءُ لنڊن ۾ ٻيو سينگاپور ۽ ٽيون ڪوريا! انهن
منهنجي ڪٽنب جي ماڻهن جا ڌاڳا هتي ٽڪريل آهن
۽ ٻين سنڌين جا پرِوار پڻ انهن ونڊيل ۽ ڇڙيل ٿي آهن!
ان حالت ۾ اخلاق جا ماڻ ۽ ماپا، سماجڪ ريتيون رسمون،
سنسڪرتي قائم رکڻ لاءِ اسو ملهائڻ جا نمونا ۽ شاديءَ
غميءَ ۾ هڪ ٻئي وٽ اچڻ وڃڻ جو سرشتو قائم رهي نه
سگهيو آهي.

پکيءَ جو آکيرو ڦٽندو آهي ۽ ٻيءَ جڳهه ۾ تانءُ پائڻ
کان اڳ ٻيو جڳهيون مٽائيندو آهي. اسين به ٿهراڻ جوڌپور
پوءِ ٻڙودي ۽ اُن کان پوءِ ممبئيءَ آياسين. ممبئيءَ ۾ به
ٿهراڻ اندري، پوءِ مهيم، مهيم کان پوءِ ڪولابا ۾ هڪ جڳهه،
۾ هاڻ ٻيءَ جڳهه ۾ انهن اُڏاندا ۽ ولهندا رهيا آهيون. ان
حالت ۾ ٻولي، ساهت، سنسڪرتيءَ جو وجود قائم رکڻ
جي ڪوشش ڪير ٿو ڪري سگهي؟ اهڙي وقت جن ٻه
حوصلو ۽ همت ڌاري انهن چيزن کي بچائڻ جو يتن ڪيو،
تن جا اسين ٿورائتا آهيون.

ننڍي هوندي خواب ۾ ڏٺو هوم ۽ مونکي پکڙ آهن ۽
مان پکيءَ جيان پيئي اُڏامان. صبوح جو گد گد ٿي سهڻي
سرلين کي ان اُڏام جي مزي بابت ٻڌايو هوم ۽ پوءِ گهڻن
ڏينهن لاڳاپن پکيءَ جيان هوا تي ترڻ واري خوشي هڪ
اهڙ ٻطجي من جي سطح تي پئي آئي ۽ وئي ۽ پئي هڪ
عجيب ترپتي بخشيائين. پر وڏي ٿي جڏهن هڪ هنڌان

ٻئي هنڌ ٻٽڪو پيو، ڏکيئن هر ٻٽڪار موٽڪي ٽڪاڻو ۽ رو ٽارئو.

شروعات ۾ جوڌپور ۽ ٻڙودي مان سنڌ سماچار ۽ هندستان اخبارن ۾ ليک موڪلي پنهنجي من سان ٺيل روڪار کي ٻئي اظهار ڏنم. ممبئي ۾ اچي سنڌ ماڊل اسڪول ۾ ماستريءَ ٻجهڻ ڪري ڪيرت ٻاٻاڻيءَ سان ٿوري "ڪيئن آهيو؟" جهڙي واقفيت ٿي هئي. پر ملندي هوندي ڪان پنهنجي چوڌاري خود کي گهيريل لوڙهي اندر رهڻ جي عادت هئم، اُن ڪري مان ڪڏهين به ڪنهن ميٽنگ مڙي ۾ ڪين ويس. جيڪي ڪجهه مان لکندي هئس، سو منهنجو ٻاءُ ڏرمداس، جو ٺورت ۾ ٽي سنڌو ريسيٽلميت ڪارپوريشن ۾ اڪائونٽنٽ هو، هندستان اخبار جي آفيس ۾ پهچائي ايندو هو. ١٩٤٨ کان هندستان جي هفتيوار اخبار هندواسيءَ ۾ لڳاتار منهنجا ليک ۽ ڪهاڻيون ڇپجنديون رهيون، پر مون ڪڏهين به اخبار جي ايڊيٽر هيرانند يا ٻانسنگه چوهڙمل سان ملاقات ڪين ڪئي هئي! ١٩٦٠ ۾ هندستان ڪتاب گهر پاران ٻاگوت ترجمو ڪيم ۽ بعد ۾ سوامي وويڪانند جي جيونيءَ جو پڻ ترجمو ڪرڻ شروع ڪيم ۽ ان سلسلي مان هندستان اخبار جي آفيس ۾ ويس. اتفاق سان اُن ئي سال ۾ باندرا نئشنل ڪاليج ۾ پڻ ليڪچرار مقرر ٿيس. ٻئي سال سنڌي ساهت منڊل طرفان سڏايل گالڊيڊام ۾ سميلن جي ادبي ٻيٺڪ جي صدارت ڪرڻ لاءِ مان اُن سميلن ۾ شامل ٿيس. گهر مان ٻاهر اڪري پبلڪ ۾ ڪم ڪرڻ جو اهو منهنجو پهريون آزمودو هو. اُن سميلن ۾ جيڪا سڀا جي پهرين ڪارروائي ڪانئي ٿاهي وئي، تنهن ۾ مون کي ڪين ڪٺيو ويو،

چاڪاڻ ته ڪيرت ٻاپاٽي اهو اعتراض اٿاريو ته مان گهر
کان ٻاهر اڪيلي لاءِ ڪين آهيان. پر قيد ۾. پوءِ آزاد
پکي جيئن پڃرن پڃري جي چوڌاري ڦيرا پائيندو آهي ۽
پوءِ آزاد هوا ۾ پکڙ ڦهلائي اڏامي ويندو آهي، ائين مون
۾ هڪوار ٻاهر اڪري سنڌيت جو سڏ ٻڌو ۽ اُن سڏ ۾
منهنجي لاءِ دل جي گهراين جي گواهي سٽيم ته. پوءِ گهر
اندر ٻند ڪين ٿيس.

گهر کان ٻاهر اڪري ٻن ڳالهين جو شدت سان احساس
ٿيم. هڪڙو ته (ڪهڙو به ڪير هجي) هڪ زال جي ايمانداريءَ
سان پريل احساس جو گهڻو فائدو ٿو وٺي ۽ ٻيو ته عورت جو
عورتپڻو ڪيترين ئي ڳالهين ۾ ڪيس اڳيان وڌڻ کان
روڪي ٿو. سنڌيت ڏانهن منهنجي گهڻي جذبات آهي،
اهو ڄاڻي پڇسي، وقت ۽ همت جي حساب ۾ مونکي
گهڻن لاءِ پڻ نبيو آهي ۽ عورت هجڻ ڪري اڪل يا
ذليل ٿيولي ۾ منهنجي چوگرد ڏانهن ڪيترن آڱر پئي کڻي
آهي. شروعات ۾ اهڙي ٻئي ڳالهيون منهنجو من ڏوڙائي
ان جو ميزان هيٺ مٿي ڪري ڇڏيندا هيون. ٻنهي
ڳالهه ڪري منهنجي اکين جي پلڪن لاءِ ڪيئن پيرا قطرا
مڙي آيا ۽ منهنجي دل مان ڪيئن دعا دونهون نڪتو،
پر مون انهن قطرن کي ڏارا ڪين ڏنو ۽ نه ئي دونهي
جي ڏنڊ ۾ پنهنجو هوش ۽ حوصلو گم ڪيو.

سڀا جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ لاءِ رهي سڀا جي ڪم
۾ مان نهايت سرگرم رهيس. اتم سان سفر ڪيئن ڪيو
آهي، ميڙهيءَ جي غير حاضريءَ ۾ روزانو ڪم ڪيئن
نباهيو آهي، ڪيرت سان سمهڻ ٿيڻ وقت ڪلاڪن جا
ڪلاڪ ويهي ڪيئن تفصيل لکيا آهن، سڀ ڳالهيون

معلوم ڪري وٺس.

اُتم احمدآباد هلي يا جوڌپور، ٽرين جي ڇٽڻ کان فقط هڪ منٽ اڳ ايندو. پوءِ پيٽي اندر ڦٽي ڪري سٽيل ڏٻي ۾ ٻوڙ پاڻي پاڻ به اندر گهمندو ۽ مولڪي به اندر ٽڪيندو. جوڌپور ۾ اڌ رات جو ٿڙڪندڙ سيءَ ۾ اهڙو اڪڙو هلندو، جو مولڪي پٺيان ٻوڙ پاڻي اڇلو پوندو. مالهي جهڳڙن وقت بلڪل گم هوندو. جي ايندو به، ته چوندو "هِن حالتن هيٺ سمهڻ ڪرڻ جي ضرورت ٿي نه آهي، وري به جيئن سڀني جي صلاح اٿهي." ۽ ڪيرت ڪيرت اٿين ڪم وٺندو جڻ ماڻهو نه ٻلڪ ڪا پرزن واري مشين ٿي ساهمون اٿس! ڪين اهو ڪڏهين به ياد نه رهندو ته هڪ عورت ٿي ساڻس ڪم ڪري رهي آهي. ٽنهي ۾ وري به مالهي ان طرح جي مريادا ڏيکاري سگهندو آهي.

جيتوڻيڪ مان هميشه سڀني متعلق رکندي آهيان ۽ ڪنهن به شخص سان ويجهڙائيءَ جو ناتو رکڻ پسند نه ڪندي آهيان، تڏهين به ڪم جي دوران مالهي، اُتم ۽ ڪيرت جا گڻ اوگڻ چڱيءَ طرح جاچي سگهي آهيان. پر انهن جو ورتن صرف ڪم سان لاڳاپو رکندڙ جي روپ ۾ ٿي ڪري سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ ته شخصي طرح منهنجو انهن مان ڪنهن سان به ڪنهن به قسم جو لاڳاپو نه پيو رهيو آهي. مالهي ٽنهي ۾ احساسي ويجهو آهي. اُتم لاءِ ڳالهه ۾ مالهيءَ جي صفا اُبتڙ آهي. وهنواري ڳالهين ۾ ڪيرت ٽنهي ۾ ويجهو پڪو پختو آهي. سندس ڇهري يا ڳالهائڻ مان سندس دل جي سچي مراد ظاهر ٿي نه سگهندي آهي. اُتم ان ڳالهه ۾ ڪيرت جي اُبتڙ آهي. انگريزيءَ ۾ جنهن کي "ڪروڌ" چئبو آهي، اُتم اهو ٿي آهي. غصو يا نفرت

هُو اڪيلائي ۾ سڪندو آهي. اُن ۾ جيئن ڪيرت ۾ ته "آهم پاو" جهجهو ٿي آهي ته هُو وقت لئي غم ڪاڻي سڪندو آهي.

سڀ جي ڪم ڪان ڪرشن ڪٿواڻي اِم-اِم سنو، گووردن پارتي تمام موڏي، گدو سامتاڻي تمام اندرسنمدانگ، هريش واسواڻي تمام ذهين، ڪرشن راهي تمام ڏکيو، موتي پرڪاش تمام قرب وارو اٿين ٻين گڏجي اوڳڻ تي سنڌن ڪي خاص سپاءِ ۽ همت جا اهڃاڻ چائيل لڳا اٿم.

انهن ڪانسواءِ ٻيا ڪيترن سنڌيت جي حلقن سان واسطو رهي مون واري ڪم جي دائري اندر پئي گڏيا اٿم. جئپور جي نمورتي سنڌر اگناڻي، لڇمڻ پمپاڻي ۽ واشديو سنڌو پارتي، دهليءَ جي نمورتي جيون گرسهاڻي، هيم ناگواڻي ۽ هري مهراڻي، احمدآباد جي جوڙي ديال موتواڻي ۽ هنس پنجابي وغيره. ڪي جيون گرسهاڻيءَ حشمت وارا ته ڪي مهراڻيءَ جهڙا خاموش ڪم ڪندڙ، ڪي لڇمڻ پمپاڻيءَ جهڙا ڏيکاءَ کان پري ڪم ڪندڙ ته ڪي سنڌر اگناڻيءَ جهڙا لگن سان ڪم ڪندڙ. مونکي سڀني لاءِ عزت هئي، آهي ۽ رهندي.

ڀوپال ۾ ديوناگري سميلن جو بهشڪار ڪرڻو هجي يا گانڌيدام ۾ ٻه هڙتال، ٻڌهڄي لپي قائم رکڻ لاءِ ٻه ڏينهن بک مرڻو هجي يا لٿهڻ اُس ۾ سرگس ۾ ميلن جا ميل پنڌ ڪرڻو هجي، لئبررين کولڻ لاءِ ڪتابن جون ياداشتون قيمت ۽ نالن سميت، نامڻيون هجن، يا ڊيليگيٽن جون اڳٽيون ولٽيون هجن، ليکڪن جا پتا لکڻا هجن يا ڪنهن سيميدار جي ميشن جو پرڌان ٺاهڻ لاءِ ڪيس عرض ڪرڻو هجي، سڀ جي ڪم جي دائري اندر ته سڀ ڳالهيون ٿي اچي وييون. جنهن ڪري روزانو ٿي چار

ڪلاڪ ڪم ڪرڻ سان اسـ ڪم پورو اسـ ٿيندو هو.
احمدآباد ۾ آرتوار صبوح جو ميٽنگ هجي ته ڇنڇر ڏينهن
ڪاليج ۾ پاڙهي رات واري ٽرين پڪڙي آرتوار صبح جو
سويل احمدآباد ۾ پهچي، ميٽنگ ۾ شامل ٿي، شام واري
ڪلچرل پروگرام ۾ اڳين اچي تائين شامل ٿي اوتان اچي
واري گاڏيءَ ۾ سڄي رات پينچ تي ويهي (احمدآباد وارا
ڪڏهين به برٿ رزرو نه ڪرائيندا هئا). سومر صبوح جو
بمبئي پهچي لفٽ ۾ سامان رکي، اُن ئي ٽئڪسيءَ ۾ ڪاليج
۾ پهچي ڪم تي چڙهندي هئس. دورا ڪرڻ وقت اُن
ڏينهن ۾ ڀوپال، ٻراگڙهه ۽ اجين يا اُن ڏينهن ۾ اُڙبـاد،
ٻـڙودو ۽ احمدآبـاد اڳين وڃـڻـدا هئاسـين. سڀني
وقت مون گيهاڻي، مولـي پرڪاش ۽ واسـديـو ارمل
ڪم ۾ ونائيندا هـئا ۽ دورن وقت سندر اگناڻي، لڇمڻ
ڀمڀاڻي ۽ واشدو سنڌو ڀارتي، جئپور ۾ سڀني ٿئي تـه،
گوردن چوڌري ۽ گوردن سرگرم رهن ۽ جي دهليءَ ۾ ٿئي
ته جيون گرسهاڻي ۽ هري ميراڻي ۽ هيم لاڪواڻي سرجوش
ٿي ڪم ڪن! اهي ڏينهن به ڪي ڏينهن هئـا ڏينهن!
سنڌ جي ناريءَ جي ڊولاتي نڪ ۾ جهڙي شفاف چوڙي
پيل هوندي هئي اهڙو اوجل ڳاڙهو ڳل ڪٽي موتي پرڪاش
"عزيز" ۽ "شيام" جا ڪلاڪ موزون ۽ وقتائتا شعر ٻڌائيندو
هلندو هو ۽ ٿڪ ٿي گم ٿي ويندو هو.

اُتـم ۽ مالهيءَ جي پيٽ ۾ ڪيترو وڏيڪ رتـائتي
اموني ڪم هلائيندو هـو. فائيل ڪاپيون، خـرچ، لـالال،
اسڪيم سڀ ڪم "بــاس" جيان ٿي ونندو هو ۽ مون
گيهاڻي ۽ واسديو سلائيز ڪاٽي يـا چاڪ پي ڪم ۾ جنبي
ويندا هئا. موتي پنهنجي سندر هٿ-اکرن سان پڌي ڪي

ٿي سوڀائي ڇڏيندو، وقت ۽ هنن ٻنهي سنڌ اڳياڻي گهڻن پڻجي ٽڪاڻي ۾ به تڪرار ڪري وجهندو ۽ ڪيترن ماڻهن جي اٿڻي سمجهه، کان ٻجي پوڻي ڇوڻ کان پهرين ”پوڻ“ لفظ ڪم آڻيندو ۽ واشڪو سنڌو پارٽي ۽ مان ٻاهر نڪري رستي تي ٻاڻ ۾ ٽهڪ ڀڃائيندا سين! اڇوڻ پيماڻي ٽائيپ رائيٽر تي آڱريون ڪنائيندو هلندو ۽ گورڌن پارٽي پنهنجين ساٿين ۾ چرچو پري ٽارائڻ پارٽيءَ کي ڇيڙائيندو. آساهه ۽ همت کي سامڻ ڪري اسين سڀ مست ٻڌجي ڪم ڪندا هئاسين. ڪڏهين ته قربدار ٽن ٽن هفتن لين ڪرائيندا هئا ۽ ڪڏهين ته سڄي ڏينهن ۾ صرف گجرون ۽ ڀڳڙن تي نصيب ٿيندا هئون. دهلي ڪانفرنس وقت پڻ به راتيون سانده ڊپارٽيءَ تي لوڻ ڪارو مرچ وجهي ڪاڏو هئم جو ڏيهر ٿيڻ ڪري ڏڪان سڀ بند ٿي ويندا هئا. پر مولڪي نه ٽڪ سٽائيندو هو ۽ نه بک ٿي ياد هوندي هئي.

هـــڏ ڏيڻ ڪانسواءِ سڀا جي ڪمن لاءِ هڙ ۾ گهاٽي پوندي هئي. ٽڪليون ڪٿان؟ پوڙي! پئسا اتيئي؟ پنجاهه روپيا ته ڏجانس، اڳو پوءِ پوسٽ آفيس مان ٽڪليون وٺي اچي- چيٽي چنڊ جو اتسو آهي، پنجويهه ڪن هار ٺهرائي اچج. هڪ اچـــو سنو ڏهن پنڌرهن رپين جو ۽ باقي پيا پنجين پنجين رپئي وارا. پريس ڪانفرنس ٿا ڪريون، ٽون ريڊيو ڪلب جي ميمبر آهين، ٽي چار شيون ۽ چانهه، انڪل پنجاهه ماڻهن جو بندوبست ڪج.

اهڙن هنڌ خرچ ڪرڻ ڪانسواءِ گانڌيڊام مان چيٽي-چنڊ ملهائڻ جو ســـڏ ايندو هو، اجمير مان ساهت- اڪاڊمي، العام ڪٺندڙ کي سنمان ڏيـــڻ لاءِ ڪوٺ ٿيندي هئي ۽

پنهنجو خرچ ڪري، ڪاليج مان موڪل وٺي وڃڻو پوندو هو. سمورن ٽيڻ وقت پهرين پنهنجيءَ هڙ کي ڇنهه، ڏيڍي پئسا ڪيڏا پوندا هئا.

پوءِ به ٺيڪ هو. منهنجو خيال هوندو هو ته سڄو گهر نه، گهر جي هڪ ڪنڊ صفا ڪري اُتي ڏيڍو هاري ويهجي ته به ٺيڪ آهي. سڀا جي مڪان تي جاليءَ جي اڏاوديءَ لاءِ ڪم ٿي رهيو آهي ۽ هڪڙي ڪنڊ صفا سٺي آهي، اتين سوچي مان سڀا سان ڳنڍجي رهيس پر......

ٿوري ٿوري يا لنڊيڙي لنڊيڙي ڳالهه تي ڪم ڪندڙ رسڻ لڳا. قلم ۽ ڪاغذ کڻي سڀا ۾ ڪم ڪندڙن تي ڪي حملو ڪرڻ لڳا. ”سنڌيت“ جي نالي يا ليکڪ هئڻ جي نالي چالاڪ شخص، نالو ۽ ناڻو ڪمائڻ جو پتن ڪيو.

اٽو لٽو اڃهو ماڻ بعد سڀني ڪم ڪندڙن کي پنهنجي پنهنجي ڪٽنب جو اولو لڳو. ڪمائيءَ ۾ راڄ، آرام پسندگي، فرصت، نت نات سڀ ڪجهه، اتين سوچي، هڪ هڪ ڪري سڀ ڪم کان پاسيرا ٿيندا ويا.

شروعات ۾ مقصد تي پهچڻ وارو وشواس منهنجي من اتين سوگهو جهليو هو جيئن ٻار پنهنجي ماءُ جو پلئه پڪو پڪڙيندو آهي، پر ڌيري ڌيري اُو اتين ترڪي ڪم ٿيڻ لڳو، جيئن سياري ۾ منجهند ڪاڇوءَ اس ترڪندي ڪم ٿي ويندي آهي! حالتون نهايت مايوس ڪندڙ هيون.

سمورن ۾ جيڪو شامل ٿئي، سو ساليءَ جهڙو سواگت طلبي. ڪاروباري ڪاميٽيءَ تي چونڊجڻ ڪاڇوءَ سڀڪو ٽنگون ٽيڙي وڃو سمهي پوي. جوابدار ماڻهو به باليڪار خلاف پترا پيو ڇپائي. سڀا کي لکيمدڙن سان پڻ سمجهوتو ڪرڻو پوي. چالاڪ ته فلاڻي اپراضيءَ ۾ سمورن ڪرڻو ٿي

پيو پوي. سمجهدار لي جوءِ ٿي آٿي کي الڳ ڪرو پيو
گهري، سيا ڪان ٻاڙو وڻڻ لاءِ هرڪو تيار، پر ٻئي جي
مدد ڪرڻ ڪان هرڪو پيو لنوائي. اُن ۾ ڏڪا ڪائي،
انڊور ناانيزيمت هڪڙا پيا وڃي اڇن ۽ پنهنجي وڏائي
ڏيکاري سيا جا ٻئا خرچي دوستن اڳيان پيا پيا سرخرو ٿين.
مطلب ته انهري انديزي من وارن ماڻهن سان ٿي ڪم پيو،
جو دل ۾ سيا جي ڪم ڪان ٿي نفرت اچي وڃي. سندين
جو سچو شيدائي ڪو ڳولهڻ سان به نه پيو لڀي، پر سندين
جي نالي تي موڄ اڏائڻ وارا سوين پيا ملن! جيئن
ماڪوڙي کنڊ جو ڪڻو واس ۾ پڪڙي هلندي آهي ۽
خوش ٿيندي آهي، تيئن مٿر ٿورا ٿورا ٻئا ڪڻي
پيا خوش ٿين! جيئن ڏيڏر ٽپ ڏيندا آهن، تيئن سب
انديزو انديزو عهدو حاصل ڪرڻ لاءِ پيا جفاڪشي ڪن!
سندو سماچار اخبار لکتي ۽ بند ٿي، مولڪي شخصي طرح
تمام گهڻو مالي نقصان پيو! منهنجي دک جو ڪو آرپار ٿي
نه هو. جڏهن به ڊائريڪٽرس جي ميٽنگ ٿيندي هئي،
اخبار جو وڪرو يا سرڪيوليشن وغيره ڳالهين تي سوچڻ
بدران جهڳڙا لڳندا هئا ۽ انهن جا ليڪا ٿيندا هئا. پيم
سڏائيندڙن ٻوڏن جو ٻارن جيان وڙهڻ ڏسي، مان نهايت
حيران ۽ پريشان ٿيندي هيس. (ميٽنگن ۾ ناگرائي ۽ ائم،
سڪ هنگورائي ۽ ائيم، ٽي. ٽي. واڌوائي ۽ ائم، ناري
گرسهاڻي ۽ ائم پاڻ ۾ اٽڪندا هئا ۽ انهيءَ اٽڪڻ ٿي اخبار
کي ٽڪڻ نه ڏنو!) راهيءَ جو شعر:

”ولهه ۾ واڪو، سڏ ٿي سڏ، وراڻي ناهي- ڪوئي ناهي
هرڪو لنب ۾، ڪير اُٿي ڪنهنکي جاڳائي- ڪوئي ناهي
ڪنهنجو سڏ آ، ڪنهنکي سڏ آ، ڪوئي ناهي- ڪوئي ناهي.“

سنڌ ۽ پراڻو پنهنجي مهنجي من ۾ گهر ڪري ويو. خبر ناهي ڪهڙو سبب آهي جو اسين انهن پنهنجي پيا آهيون. وڏيءَ پڪيءَ ۽ ونڊيل پکڙيل آهيون، ان ڪري پيا ساهمي ۽ وقت ورثي ۾ مليل اٿئون ان ڪري گهڻين مان نهيل پکوڙن کي ڏسڻ تي هريل آهيون، ان ڪري پيا چالديءَ جا چاڙهو ڪمائڻ لاءِ سوچيندا آهيون، ان ڪري اسين پنهنجي وجود قائم رکڻ جو اوڙاڻي ڪين ٿا ڪريون. پئسي گڏ ڪرڻ جي عوض يا ٿورو مالو حاصل ڪرڻ جي بدلي ۾، پنهنجن پٽن لاءِ جاءِ ڇڏڻ جي چنتا وچان يا زال کي موٽر ۾ گهمائڻ جي تمنا ڪري، اسين جاليءَ جو سڀ ڪجهه سواءِ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ٿا وڃون.

مون ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو

هاڻي ته جيون جي شاهراهه تي آهي. منهنجي زندگيءَ تي رات جو پاڇو پئجي چڪو آهي.

هر رات جو اکيون ٻوٽڻ کان اڳ، ڏينهن ۾ ڪيل ڪم سئنيما جي فلمن جيان من اڳيان گذرندا آهن، پر انهن سڀني ۾ جيڪا اثردار ڳالهه هوندي آهي سا دل کي ڇنڊڙي پيئي هوندي آهي ۽ پيئي روئاريندي يا کلائيندي آهي. ساڳيءَ طرح هميشه لاءِ اکيون ٻوٽڻ کان اڳ، زندگيءَ جي هنن آخرين ڏينهن ۾ پنهنجي نهاري پنهنجي زندگيءَ جي باري ۾ سوچيان ٿي ته معلوم ٿئيم ٿو ته ايران ۾ نه ڪٿي هڪ محمد غزنوي ٿيو ۽ هڪ فردوسي. پر سنڌ ۾ ته سوين فردوسي آهن جن جو قدر ڪين ٿيو آهي.

لياقت ۽ ايمانداريءَ جو قدر ڪندڙن جو سنڌ ۾ انهن تي قحط آهي، گهڻن ۾ گهٽ مولڪي ته ڪڙا آزمودا آهن.

زندگيءَ جي شاهراهه تان هلندي اِئين به، محسوس ڪيو اٿم ته جن تي گهڻي ۾ گهڻو وشواس رکيو اٿم، انهن ئي مونکي گهڻي ۾ گهڻو ٺڳيو آهي ۽ ٻاهرئين ڍهه ئي پيلاڇي جن ۾ جهجهي اميد هئڻ جو ڀرم ٻڌي ڇڏيو اٿم، سي ئي انسانيت کان خالي ڏٺا اٿم. خير......

ننڍي کان وڏي هئڻ تائين گهڻي جد و جهد ڪئي اٿم. حالتن مان لنگهي آهيان. جهان مان هلي وڃڻ جو مونکي ڪوئي غم نه آهي. نه ڪا چيز، نه ڪائي ڳالهه ۽ نه ڪوئي انسان، مونکي هت وڌيڪ رهڻ لاءِ مجبور ته ڪري. آئين پيو لڳيم، ڄڻ دنيا مون لاءِ اجنبي ٿيندي ٿي وڃي.

هر رات جو اکيون ٻوٽڻ کان اڳ، مان اِئين محسوس ڪندي آهيان، ڄڻ دنيا هڪڙي پاسي ٿيندي هلندي وڃي ۽ مان ٻئي پاسي. ٻئي هڪ ٻئي کان دور دور ٿيندا وڃون. اسان ٻنهي جي وچ ۾ مفاصلو وڃي ٿو وڌندو.

هيءَ منهنجي زندگيءَ جي شام آهي. اُفق وٽ لالاڻ آهي. پکي پنهنجي آکيرن ڏانهن اڏامندا ٿا وڃن. ڏينهن رات کان موڪلائي هليو آهي. اسان ته ڇاڻ، ڇاڻ موڪلايو.....

ڀلا يادگيرين جي ڳلين ۾ آخر ڪيترو ڀٽڪبو؟

ورق پندرهون

اسانجا سگهڙ سياڻا

لون ڏنا ڪيترو ۽ ڪيئن ٻرين
سڀ هوائن جي اختيار آ

— ايم ڪمال

مان شاعرا ٻڌجي ۾ سگهڙس پر مولڪي شاعر ڏاڍا وڻندا آهن. پرنسپال اجوائڻيءَ هڪ سنستا اسرا ڪئي هئي "سنڌي ساهت سنگت". ان سنستا پاران ڪي. سي. ڪاليج ۾ راڳن، لڪچرن ۽ شعرن جون چٽاڀيٽيون ٿينديون هيون ۽ مشاعرا ۽ ڇڙاڪيون پڻ ڪيون وينديون هيون. شاعر پرسرام 'ضيا' سان منهنجي ملاقات اتي ئي ٿي هئي. هو سادو سودو ۽ دل وارو شخص هو. ورهاڱي جي بدولت غريبي سندس پلو پيئي هئي.

دنيا ۾ هڪڙا اهي شخص آهن جي حالتن مان پيدا ٿين ٿا ۽ ٻيا اهي جي پاڻ خود حالتون ٺاهين ٿا. ضيا پهرئين لوني جي پيدائش هو. تڏهين ته ضيا اهو شاعر هو جو ڪڏهين نه غريبيءَ سبب مرادون ماڻي نه پئي سگهيو پر ڪڏهين ڊگريون حاصل نه ڪندي به هو اهڙو شاعر ٿيو جو ڊگريءَ وارا سندس شعر جو ابياس پيا ڪن! ضيا

عام فهم شاعر آهي. هن ناصحيانو توڙي عاشقاڻو شعر جوڙيو آهي. سندس شعر سادو آهي مگر معياري ـ بلند آهي.

ان بعد 'هندستان' اخبار جي آفيس ۾ سڳن آهوجا مليو. سڳن نه بس سڳن ئي هو. سندس سرمئي نرالي اکين وارو چهرو اڄ به ياد اٿم. ضيا ۽ سڳن ٻئي شاعر غريبيءَ جو ڪفن اوڍي سمهي پيا!

شاعريءَ جي ميدان ۾ ٻيو شير ليکراج عزيز سان ٽڪر کائڻ جهڙو جگر رکندڙ هو شاعر سڳن. عزيز جي سرڳواس ڪري وڃڻ بعد گهڻيئي اهڙا آهن جي هن جي شعر تي تنقيد ڪندا آهن پر سندس زندهه هوندي ڪير به ساهس ڏاري سامهون ايندو ڪين هو. مگر سڳن ٻاڻ کي بگهو ڪري عزيز سان ٽڪر کائي سگهيو هو.

نارائڻ شيام جي ڪتاب "روشن ڇانو رو" جو مهاڳ لکڻ ڪري سڳن سدائين روشن دماغ شاعر طور ياد ڪيو ويندو.

انهن ليکراج عزيز به راهه رباني وٺي ويندو رهيو. هڪ دفعي جيوڻداس ته پنهنجي شاعريءَ بابت ڪجهه چئو ته مان لکندي وڃان. ڪلي چيائين "تون ڇا لکندين؟ هجيئو ن غلط ۽ اڻي جو گهوپانو!"

ترس مان ٿو قلم ڪاغذ ۽ ڪجهه لکي وٺان." هن جيڪي لکيو اُن مان ڪجهه هن طرح آهي:-

"ادب مولڪي وقت ۽ زمان جي حدن کي سمجهڻ ۽ انهن جو قدر ڪرڻ ۾ مدد ڪئي آهي. لفظ، موسيقي، خيال- سڀ حرڪت ۾ اچي وقت جي وهڪ ۾ وهندا رهن ٿا ۽ ان تخليقي عمل ۾ منهنجي شاعري محض وقدر جو واهڻ نٿي ٻڌي بلڪ حرڪت جي ڌارا سان گڏ ساڳئي جي سنگت جو ول مل احساس پڻ شامل رهي ٿو.

تخليقي عمل جي گهڙين ۾ منهنجي شاعري ٻين جي اڻيهه جذبن سان هم آهنگ ٿئي ٿي ۽ ان وقت منهنجي اندر جو شاعر انهن ٻڌندي ۽ ٻيهر سڃڻيندو رهي ٿو.

روايتي شاعريءَ، جهڙوڪ غزل، رباعي وغيره واري اوائلي دؤر کانپوءِ جديد آزاد نظم تائين پهچندي منهنجي شاعري ڪيترين منزلون جهاڳيون آهن. ان طويل سفر ۾ مان، ڪيترن ئي اثرن، آزمودن ۽ تجربن مان گذرندي، پنهنجي هڪ مخصوص عبارت جوڙي سگهيو آهيان. ان سفر ۾ مون هميشه اهين پئي محسوس ڪيو آهي ته تخليقي عمل لاءِ تحمل ۽ صداقت ٻه لازمي جزا آهن.

من جي جنهن حالت هيٺ مون شعر چيا آهن، مان ڪڏهين به انسان کان منڪر نه ٿيو آهيان، ۽ نه ئي هن جي مسئلن کان لنوائو اٿم، بلڪ اهي لفظ - جي اڄ پنهنجي سچائي وچائي وڃنا آهن، هميشه انهن ۾ لڪل رمزيت کي تلاش ڪيو اٿم.

پنهنجي شاعريءَ بابت مون ڪي گهٽو ڪي چوڻو آهي. غزل ۽ رباعي ٻنهي صنفن جو شوق رهيو اٿم. ٻنهي صنفن کي اوچي معيار تائين پهچائڻ ۽ ان فن کي سنڌي شاعريءَ کي جوڙي جاءِ ڏيارڻ جي مون ڪوشش ڪئي آهي. چهنڊڙ خيال، لفظن جي قناعت، جذبي جي گهرائي ۽ فيلسوفانا ويچار پيش ڪرڻ وارن ڪوششون ڪيون اٿم....."

۽ پوءِ اهو به وقت آيو جڏهين اسانجو نارائڻ شيام به هليو ويو. عزيز جي وڇڙ سان هڪ يگ ختم ٿيو ۽ نارائڻ شيام جي وڇڙ سان ٻيو! اهڙا سگهڙ سياڻا وري ته انهن جي جاءِ ڪير پري سگهندو؟

سنڌي جاتي جتي هڪ پراچين ۽ اهوڳٺي جاتي آهي
لٽي اوءِ هڪ لپاڳي جاتي به آهي. هن جاتيءَ جا قدر ۽
ماڻ اڄ اهڙا هيٺ ڪريا آهن جو اوءَ پنهنجن ئي اها رلڻن
ڪي سڃاڻي به ڪي سگهي. هي شاعر سخن جا موتي ٿا
پيش ڪن پر اساڻي جاتي اوڏن وانگر انهن موتين جو
ملهه ڪي به ڪي سڃاڻي!

ليڪراج عزيز به شاعر جي لوڏ سنڌ ۾ ماڻي ورتي هئي
پر جيڪي پوءِ پيدا ٿيا انهن جي خاڪ ٿي وڃڻ ڪانپوءِ
به انهن جو قدر ڪين ٿيو!

عزيز ڪلاسيڪي ڍنگ جو شاعر هو ۽ شيام هاڻوڪي ڍنگ
جو ڪوي هو. شيام جي ڪوتا پڙهڻ سان آڪاس جي
اوچائي ۽ وشالتا، گلن جي لوءِ ۽ سڳنڌ، سنگيت جي لئه
۽ مڌرتا، رنگن جي سوانهن ۽ ڪشش جو رليل مليل ۽ گڏيل
احساس ٿئي ٿو. سنڌس شعر مان جڳن ۽ صدين کان ساهه
کڻندڙ اوپر جو ڪوي ليکا پائي ٿو.

موکي شاعر وڻندا آهن انهو مطلب اهو ڪين آهي ته
ادب وسن جو شوق نه اٿم. وقت به وقت پنهنجي ڪي.ٽي.
ڪاليج مان لکري جتي هند ڪاليج ۾ ويندي هيس،
جتي هند ڪاليج جو ڏات ٻاٽ ڪي. ٽي. ڪاليج کان گهڻو
وڌيڪ هو ۽ آهي. اتي پروفيسر به سنڌي ۽ سنڌيت جا
صاحب هئا. پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي (ڏاڙهي ڪيس ڏيهن
ڏني)، پروفيسر چيتن ماڙيوالا، پروفيسر گاجرا، پروفيسر ڪيمٿرا،
پروفيسر رام پنجواڻي سڀ پروفيسر، سڀ استاد ۽ سڀ انسان
هئا. هڪ هڪ پروفيسر پنهنجو مٽ پاڻ هو. ڪو تعليم ۽
سکيا جو مجسم ته ڪو اتهاس جي صورت ۾، ڪو الهاس
جو ڄاڻو ته ڪو قابليت جو صاحب، ڪو خوش خلقيءَ جو

مالڪ ته ڪو فصيح زبان جو ڌڻي! ماڻهوالا ڳالهائيندو ته،
منجهانئس چرچو، طنز، مذاق ڇڻندا هئا ۽ هڪ خوشگوار
نُونگو اچي لڪاءُ ڪندو هو! ڪلياڻ آڏواڻي ڳالهائي ته
وٽانئس علم ۽ ابياس جي ندي وهي هلندي! ماڻهوالا جون
اکيون وڏيون هيون مگر سندس نظر باريڪ هئي، هو قد
جو ڇوٽو هو پر سندس ڄاڻ لنبي هئي، چپن تـــي مرڪ
ٻري چتراڻي رکي هو ڪنهن کي ڏک به هڻي سگهندو هو!
پروفيسر ڪلياڻ جي شخصيت مان مدبراڻي، لحاظ ۽ مروت
ٽپڪي پونديون هيون. طنزي لطيفيني ۽ ٽهڪڙو! ٻوليءَ
تي دسترس ۽ لفظن جي اشتقاق جي پوري ڄاڻ. اس
جڳهه هند ڪاليج جي پروفيسر ڪامن روم ۾ ادبي ماحول
بڻيو ٿي رهندو هو.

رام پنجواڻي به هڪ يگاني هستي هو. ساهتڪ معيار
هنجي شخصيت ماپڻ جي قيمت نه آهي. هنکي پنهنجي هڪ
نرالي هستي هئي. چونڪي وجهڻ وقت لطيفا، پاشڻ ڪرڻ
وقت شاهه سچل ساميءَ جي ڪلام مان لکون ۽ اُردو شعر
جون مصرعون کيس اڻترايون ۽ اهڙيون ازبر زبان ياد هيون
جو ڪهڙي به استان تي ۽ ڪهڙي به موقعي تي هو اهي
چئي درشڪن تي اثر وجهي سگهندو هو. ڳالهائڻ جـــي
کيس ڏات مليل هئي. جيستائين هو منچ تـــي ڳالهائي،
ٻڌندڙن مان گهڻا پنهنجا ڪن ونس گروي رکي ڇڏيندا هئا.

جيئن تلڪ مهراج گڻيش جي پوڄا لاءِ ٿهرائي مرهٽن
۾ ٻڌي آندي تيئن رام پنجواڻيءَ جهوليلعل کي سنڌين جي
اشٽ ديو هئڻ جو قرار ڏيئي سنڌين کي پنهنجو هڪ ديوتا
ڏنو. هيءَ هڪ الاب دين آهي پنجواڻيءَ جي.

ان کانسواءِ پنجواڻيءَ ملڪ جـي ورهاڱي بعد سنڌي

چوڪيءَ کي چيٽاري، ان کي اوچ ڏيئي سنڌي لوڪ گيت کي محفوظ رکڻ جو ڏانءُ اسان کي سيکاريو. پنجواڻيءَ جو وڃڻ نه اعتبار ۾ اچڻ جهڙي ڳالهه ٿي ڪنهي!

ڏيارام وسڻمل ميرچنداڻي سنڌ جو هڪ ودوان هو. انجو سٽر اي. ڊي. ميرچنداڻي (ڀاڳو ميرچنداڻي). اسڪول توڙي ڪاليج ۾ تمام هوشيار شاگرد هئڻ ڪري ڪيس اسڪالرشپ ملندي هئي. ڪاليج ڊگري وٺي هو لنڊن پڙهڻ ويو. هن ورهاڱي کان اڳ توڙي پوءِ وڏا عهدا ماڻيا. لاڙڪاڻي ۾ سيشن جج، حيدرآباد جو ڊسٽرڪٽ جج، بيجاپـــور جو ڪليڪٽر، رتناگريءَ جو ڪليڪٽر، احمدآباد جو سيشن جج، نڊياد گجرات جـــو سيشن جج، بيلگاو جـــو ڪمشنر، ٽرانسپورٽ ڪارپوريشن جو وائيس پريزيڊنٽ وغيره وغيره. پر هو هڪ عالم ۽ ودوان هو، هن کي اتهاسڪ ڳالهين ۾ دلچسپي هئي ان ڪري سرڪاري توڙي نيم سرڪاري جرنلس ۾ ليک جهڙوڪ "سنڌ جو راءِ گهراڻو"-"چچ نامو"-"سنڌو سوويرا"-"ملتان جو سورج مندر"-"ڪڇ ۽ ڪلهوڙن جون ڪاهون"-"انگريز مسٽر ڪرو سنڌ لاءِ ڇا لکيو آهي"-"سنڌ ۾ انگريزن جو ٻهريون ڪارخانو"-"ڪلهوڙن انگريزن کان بندوقون ڪيئن ۽ ڪڏهين خريد ڪيون"-"ڪڇ ۽ سنڌ"-"چينائن جي ڪتابن ۾ سنڌ جو ورڻن" وغيره وجهندو هو.

بي. ڊي. ميرچنداڻي، پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ جو دوست هو. پنهنجي دوست وٽ اچي هو سنڌيءَ جي سنڌ کان وٺي بلوچستان تائين ٻنڌ جو تفصيلن سان ذڪر ڪندو هو، مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت جـــو بيان ڪندو هو. ان طرح تواريخي ڄاڻ ڏيندو رهندو هو.

هو تمام سادڙو شخص هو. هيڏا عهدا ماڻيندي ۽

انگريزيءَ ۾ هيترو ڪجهه لکندي به هن ڪڏهن ٿڪاوٽ نه ڀانئي. ماڻهن ۽ ميڙن کان پري رهي ڪم ڪندو رهندو هو. هن لنڊن جي لئبرري آف انڊيا جو هڪ هڪ ڪتاب اٿلايو هو.

پڇاڙيءَ جا ٻه سال اڌرنگ جي بيماريءَ جي بستري تي رهي هو گذاري ويو ٽي. ايچ. آڏواڻي پاڻ هڪ زنده دل انسان هو. سنڌي آکاڻين ۽ شعرن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪندي هو سڀني سنڌي ليکڪن کي گهرائي اسڪاچ وسڪي پيئاري، سندن سرپرستي ڪندو رهندو هو ۽ سندن رچنائن کي سڌارڻ لاءِ صلاحون ڏيندو هو. شري هو ليچند آڏواڻيءَ تي هن زور آندو هو ته سنڌي ساهتڪارن جي همت افزائي ڪر ۽ انهن کي مالي مدد ڪر. ليکراج عزيز کان اصطلاح پڻ هن ٿي لکرايا هئا. اهو ٽي. ايچ. آڏواڻي ٿي هو جو مهني ۾ ٻه سؤ رپيا ڏيئي هڪ چاٽو سنڌي رکي عزيز کان معذرت سودا ڇهه هزار اصطلاح بيماريءَ جي بستري تي لکرائي ورتا! اهو ٽي. ايچ. آڏواڻي ٿي هو جنهن جي ڪري ايجوڪيشن منسٽريءَ پاران سنڌي ڪهاڻين ۽ شعرن جو مجموعو (The Desert Bloom) انگريزيءَ ۾ ڇپيو هو. پڇاڙيءَ ۾ هيءُ انگريزيءَ ۾ ماهر پروفيسر پنهنجي ڌڪ ڪري پنهنجي من جو توازن وڃائي راهه رستائي وٺي رمندو رهيو. ۽ اڄ هاڻ ٿي ٺاڪرام آزاد ۽ ليرت سڀاڻي ولايت ڏانهن اسهيا آهن.

سنڌين ۾ ورهاڱي کان اڳ جيڪڏهن ڪو ڀڳت يا پورهيت پڪي سنڌو ڪم ڪندڙ ٿي رهيو هو ته اهو هو ٺاڪرام آزاد! هو ڊاڪٽر چوئٿرام جو ساٿي ڪم ڪندڙ هو ۽ پاڇي جيئان هن جي پٺيان هلندو هو.

هتي هند ۾ هو تمام سنڌو ڪمپيئر هو. ڪنهن به شخص

لاءِ ۽ ڪڏهن به موقعي تي هو جيڏي سنڌي ۽ سنڌي هنديءَ ۾ ڳالهائي سگهندو هو. اهڙي ٻولين ۾ ڪيس ڳالهائڻ جو هنر ايندو هو ۽ ماڻهن جي ڪَنن کي ٻوري ۽ صحيح نموني ۾ پيش ڪرڻ ايندو هو.

ساهت جي ڪيترن ۾ ٻڻ هن ڪم ڪيو هو. ساهت اڪادميءَ پاران هن "شڪاخانا" ڪتاب ترجمو ڪيو هو. هن "جهانسيءَ جي راڻي" ڪتاب لکيو هو ۽ "ساري رتن" ڪتاب ۾ مشهور زالن جون جيونيون لکيون هيون. اهڙو شخص هڪ انڪسيڊنٽ ۾ اڻي موت مري ويو!

ٻيرت سهاڻي "هندواسي" ۽ "هندستان" جو ايڊيٽر هو. هو سنڌي سپاو ۽ سنڌي چرٽر وارو ماڻهو هو ان ڪري گهڻي ڀاڱي اخلاقي مضمون لکندو هو. اخلاقي مضمونن ۾ پنهنجي ايماس مان ڪيترا ئي مثال ڪونيشس وجهي مضمون کي اثردار بڻائيندو هو.

ڪيترن لون ليکڪن، شاعرن ۽ خاص ڪري نين ليکڪن سوني مواهيداڻي، رلئا شهاڻي ۽ سماجڪ ڪم ڪندڙ شانتي شهاڻي ۽ ڊاڪٽر ڊالسي گربخشاڻيءَ کي اساهت ڪندو رهندو هو. هن گهڻن ئي ماڻهن سان چڱا پير ڀريا ۽ موت ۾ اهي به کيس عزت بخشيندا هئا.

اُدو موهن چاڙيا به اوچتو هليو ويو! هن کي سنڌي ۽ هندي سنسڪرتيءَ سان اڻڌو لڳاءُ هو جو هو سودائي بڻجي ٻڙدي ٻنيان نهڪ ڏيندو هو، ٻڙدي اڳيان ڳائيندو هو، شڪلو ڀاڻي جي اهي ڪئي شاگردن کي ٻيهڻ ۽ هارڻ سيکاريندو هو، سنڌي ناچ جا اسٽيپس سيکارڻ لاءِ ڪڏهن راجستاني لرتيڪار کي وٺي ايندو هو، پروگرام پيش ڪرڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ چرچگيٽ کان ٻاندرا تائين ڪهي ايندو هو،

باجا، طبلا ۽ ڍولڪ ڪٽائي اچي پهچندو هو، لاڙڪ جي اداڪاري سيکارڻ ۾ چاهه وٺندو هو... مطلب ته پروگرام جي هر پهلوءَ کي سنڀالي وٺندو هو! ڪاليج جي شروعاتي سالن ۾ مان هن جي سهائتا سان ئي سنڌي اسم پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ويندي هيس. اسان ٻنهي گڏجي ڪاليجي اُتسوَن جي اسٽيج تي "مومل راڻو" ۽ "سورٺ" پڇتون، "راڌا ڪرشڻ" ٻئلي، "سنڌي شادي" ۽ "انجڙي" سنگيت ٻئليز، "لاڏلي" (گو ٻند ماڻهي) "ساوري ڪنوار" (ڪيرس) لاڙڪ ۽ ٻيا ڪيترا سنڌي اسم پيش ڪيا هئا.

يڳولتي ساوتري لاڏا ڳائڻ کان انڪار ڪندي هئي، گهڻيئي دفعا مون ڪيس زور ڪيو هو ته فلاڻا مهڻا ماڻت آهن، تمام سٺا آهن توکي اُني عزت ملندي پر هوءَ چوندي هئي ته "گهرن ۾ وڃي لاڏا ڳائڻ جو خيال مونکي وڻيئي ڪين ٿو."

پر ۱۹۶۲ ۾ باندرا نئشنل ڪاليج ۾ "سنڌي شادي" ٻئلي پيش ڪرڻ وقت مون ڪيس وري زور ڀريو ته هن چيو "چڱو، ماڻهيءَ کان پڇان ٿي." مون ٻه ماڻهيءَ کي چيو ۽ هن 'ها' ڪئي. ان ٻئلي ۾ مون "ساڪيون" پڻ وڌيون ۽ سيٺين جي چٽاڀيٽيءَ وارو لاڏو پڻ شامل ڪيو. ساڪين ۾ چوڪرو ۽ چوڪري هڪ ٻئي کي چيڙائين. اهو اسم وڇهڻ مهل چوڪري پنيان مون ڳايو ۽ چوڪريءَ پنيان يڳولتي! لاڏا به گڏجي ڳاياسين.

بس، پوءِ ته يڳولتيءَ پنهنجن پروگرامن ۾ لاڏا ڳائڻ ان طرح شروع ڪيا جو يڳولتي معنيٰ لاڏو ۽ لاڏو معنيٰ يڳولتي! ان جو سبب اهو آهي ته لاڏو لوڪ-گيت آهي ۽ لوڪ-گيت عام ماڻهن جي دلين جي ڌڙڪڻ سان ملي

وڄندو آهي. اهي ڳاڻون مثلا "چاندني" جن ۾ لوڪ گيتن
جي طرز تي گيت پيش ڪيل آهن، سي تمام ڪامياب
ٿيون آهن. سنڌان ۽ ڀڳوانتي کي لاڏن ڳائيندڙ ٻڌي خوب
داد ڏنو ۽ مٿس ٻهار وڄڻ لڳا!

اهين اسانجا ڳائڻا ٻـــ، هڪ هڪ ڪري هليا ويـــا!
ڀڳت ڪنهشيام، ماسٽر چندر، گوسوامي برهمانند، ڀڳوانتي
ناواڻي، جيٺو عالمچنداڻي، ٿلي ڄيٺنداڻي، پرمانند ڪتري
۽ سي. لکميچند!

ٿڙيال ۾ سنڌي ساهت سميلن هو. عادت موجب مان
سوال ٿي وڃي سمهي پئي هيس. رات جو ٻي ٻجي روح
کي جهنجهوڙڻ جهڙي رڙ ٻڌم!

او.... او دل دلبر پيئي ڪري....

مان هيٺ لهي آيس. ڀڳت ڪنهشو اچي ڳـــائي ڀڳت
وڃي رهيو هو. الا! اهو آواز منهنجي روح ۾ اڄ بـــ
رڙندو آهي!

ماسٽر چندر به سرڳواس ٿي ويو! ماسٽر چندر کي سنڌ
۾ ٻڌو هو ۽ ڏٺو هو پر هن سان واقفيت هتي امبئيءَ ۾ ٿي
جڏهين آل انڊيا ريڊيو تي اسين ٻئي آڊيشن ڪاميٽيءَ
تي هئاسين.

چندر جو گلو نه هو، ڄڻ هڪ تنبورو هو. هن جي
آواز ۾ سنڌ جي واريءَ جي هوڪ هئي، ان رڻ پٽ جي
واريا سي آواز ۾ سنڌي ديهاتيءَ جي دل جي ڪيفيت
نهايت سهڻي نموني بيان ڪيل آهي. سنڌ ۾ جتي بـ،
چندر جو رڪارڊ وڄندو هو آتي ماڻهن جون ٽوليون فوني
جي چوگرد وڃي، اهي ويٺيون هيون. زالون نه رني جي
ڪنهن ڏاڏن جي وچ وڃي شيخن جي دريءَ يا در مان

ٻڌي چندر جا راڳ ٻڌنديون هيون. چندر جو آواز ۽ هڄتي راڳ! جڻ ٻئي هڪ ٻئي لاءِ جڙيل هئا!

جڏهن وقت ڏيو اهارا–ن
سـ–ـهٽا اکيون ڪـٽـين ٿو
دل کـي گهٽو وٺين ٿـو!

دل نہ چاهي ٿي سدا دلبر سان گڏجي مان گهمان
پر ڇا ڪريان مندار سان گڏجي گهمڻ جي آ مدع.

مان ٿـو چوان مـران ٿو– هوَ ٿـــو چوي ڀلي نـ–ر
ڪهڙو نـــہ مطلب مهنجو حـاضـر جواب آهـــي!

چندر جو راڳ نيس پر سليس سنڌيءَ ۾ آهي. ان راڳ ۾ ڪن رنگين ۽ مٺڙ گهڙين جو چٽر آهي، انهن مٺڙ گهڙين ۾ سنڌي ڳوٺاڻن جـــي دل قيد ٿيـل آهي، اهـي دليون زناليون لوڙي مرداليون ٻئـــي آهن، اهي زالـون ۽ مرد جوانيءَ جي ڏاڪي تي بيٺل آهن ۽ اها جواني ڪل چرچي ۽ مذاق جي ڪوڏي آهي.

گوسوامي برهمانند چندر جي صفا اُبتڙ هـو. چـنـدر عام ۾ پيارو هو ۽ گوسوامي "تـن ـن تـن ـن" جي لاٽن ۾ پنهنجو پاڻ ڪوهيندڙن جو دلارو هو. سنـڌ ۾ وڏن گهرن جون ڇوڪريون ونـانس ڪلاسيڪي راڳ ٻـــا سر ڪسيدي سکنديون هيون. هن جي شاگردياڻي جڏهين مومل جيئان ورلاپ ڪندي ڳائيندي هئي:-

ڪيئن ڪريان ڪيڏانهن وڃان
مونـکي سـوڌو سـجهہ نــــہ ڏي
اَلا.... مونکي راڻو سجهہ نہ ڏي

ٿڌهن شاهه جي مومل جهڙي ٿي اُٿندي هُئي.

ورهاڱي بعد گوسواميءَ جئپور وڃي وسائي ڇاڪاڻ تہ جئپور جي راجا ڪيس سنگيت ڪاليج جو پرنسپال ڪري رکيو. رٽائر ڪرڻ بعد هن ڏاڍو چاهيو تہ بمبئيءَ ۾ ٽاٽو ڪري پنهنجي ڄاڻ جو فائدو وٺندي پڙهيءَ کي ڏيان پر اسانجا ڌنڌڙ ـ ڌڙ سنڌي آهن اوڏا! جواهرن جو ملهه اُهي سڃاڻن ٿي ڪين! جئپور مان گوسواميءَ جو نياپو کڻي مان بمبئيءَ ۾ هڪ رڇ مڙس وٽ آئي هيس تہ جواب ڏنائين: ”ترس، ڦلاٽي ڪان پڇان.“ نہ پڇڻ وارو پڇي ۽ نہ جواب ڏيڻ وارو جواب ڏي! گوسوامي ڏاڍو دلشڪستو ٿيو. ڪلاوان جي ڪلا جهنگل ۾ مور جيئان اڪيلي اڪيلي رمندي رهي. هوءَ جهان کان موڪلائي ويو ۽ سنڌي راڳ جو خزانو هن سان گڏ هليو ويو.

ڀڳونتي ناواٽي بہ هلي وئي! دل ۾ پيئي چوان مان عمر ۾ وڏي ۽ ڀڳونتيءَ جي پٺت ۾ گهٽي ايمار ٿڌهين بہ هوءَ هلي وئي ۽ مان وڃي آهيان! اُني ٽون ڇو وئينءَ؟ پيا تہ ماڻا ڪاٺي مٿي چڙهيا هئا، ٽون اڃا اُپري اسانجي سر مٿان مس پهتينءَ تہ هلي وئينءَ؟

ڪهڙيون ڪهڙيون ملاقاتون ۽ صحبتون سارجن ۽ ڪهڙا ڪهڙا رسيلا ۽ روح رچندا راڳ ياد ڪجن؟ ڪوي ۽ ڪلاوان، مٽر ۽ عزيز هليا ويا تہ هاڻ ڪنهن سان وڙهجي ۽ نانهه ڪجي؟ دل کــــي سڪون بخشيندڙ گهڙيون هاڻ ڪٿان ملنديون. اهي اديب جي جڻ شهر هئا ـ بمٽ ڪندا هئا تہ پاسندو هو جڻ ڪجڪوڙون پيون ٿين! اهي جي رسيلي آواز وارا خزان ۾ بہ بهار کي آڻي سگهندا هئا، اُنهن جي وڃڻ ڪري دنيا جڻ خالي پيئي لڳي. ڇا اُها ڪلهه

ھتي ۽ ڇا ھيءُ اڄ آھي؟ سرد آھ ڀري چوان ٿي:-

شينهن ڏھاڙون ماريندا ھئا
بادل گجندا ھئا
مور ٽيھون ڪڍنديون ھيون
۽ ھاٿي جھومندا ھئا
۽
ماڻھو سمنڊ جي لھرن جيئان لھرائيندا ھئا
سندن مک ٿي
اُتساھ، اُنين چمڪندو ھو جيئن اس ۾
واريءَ جا ڪڻا.

اڄ
لوڪ ۽ ڪُڏ آھن
سانڊا پنھنجا رنگ پيا بدلائين
ڪرڙاٽون ٻدا ٻڇ ٻيڙون چرن ٻرن
سڦيڙيون ٻيڙون سرڪن
۽ ڪتا ٻڇ پيا لوڏين.
رشوت، چاپلوسي،
خود غرضي ۽ اڻ ڄاڻائي
ٻيڙون ڪن
ڪانءَ ... . ڪانءَ ......
ٽڙ ...... ٽڙ ...... ٽڙ ......
ايمان، ذھن ۽ انصاف
منھن موڙ ۾ وڃي
دور دور
بلڪل دور وڃي ويٺا آھن

- ٻوڏي

هاءِ اُهي سڀ ۽ پڙاڏا!

صبوح جو پوڻين اٺين بجي پدمواڻيءَ جو فون آيو "پيارا! تنهنجو ڀاءُ. رڪڙي ٻڌائڻ ڪهڙي وقت اچان؟"

محفل ۾ عزيز چوندو هو "اڙي! هي جاهل ڇا ڄاڻن هنن ڪلامن مان؟ اجايو وٽي ٻاٽي واوڙان؟"

مشاعري جي پڄاڙيءَ ۾ صبا چوندو هو ڏس دادي! جيتري هي موڪلي هڪ ڳالهه نه ٿا ڏين، مٿي منهنجي لاش تي گهٽيءَ ڳالهه چاڙهيندا!"

ٽي. ايچ. آڏواڻي چوندو هو "ڏيءُ ڏين ۽ ڏن به ڏين؟ اڙي جيڪي گهرن ٿا اُهن سان جيڪر غوراب پرائي ڪين پوڙي ڇڏجي.

اِهي پيارا پيارا چِٽا آواز وري ٻڌڻ لاءِ ملندا؟ اِهي ٻادلن ۽ شعرهن جون گهگهوڙون ۽ اهي ڏيا ۽ مٽيا جا صاحب جنهن ولايت ۾ ويا آهن - ڪاش منهنجو به اُت جلد ٿي وڃڻ ٿئي!

سنڌيت جي هلچل ۾ جيڪي منهنجا سرگرم ساٿي هئا تن ۾ سرگرم بزرگ هئا سنڌ ماڊل اسڪول جو پرنسپال ڌرمداس ڪشنراڻي، پروفيسر يوڄراج ساگراڻي ۽ شري رام هنگوراڻي. ٿرڊ ڪلاس ۾ مسافري ڪندي ڌرمداس جهونا ڪانئيندي سڄي رات پٽين واري بينچ تي گذاريندو هو. هو ٽيڙا يا بوڪ ليٽس ڇپائڻ لاءِ پئسا ڏيندو هو. پر ٽڪيٽ ڪليڪٽر کي ڏهه رپيا رشوت ڏيئي سمهڻ لاءِ برٿ وٺڻ لاءِ تيار نه ٿيندو هو.

اُهن مان ڀورين شري رام هنگوراڻي سرڳواس ٿي ويو. اکل ڀارت سنڌي ٻولي ساهت سڀا وارن جو ڪم، هن جي نوڪري واري آفيس ۾ هلائيندا هئاسين "بلٽز" اخبار جي آفيس جي ويجهو هنگوراڻيءَ جي آفيس ۾ اسان سالن جا سال ڪم ڪيو. هنگوراڻي جا پنهنجيءَ آفيس

جي ڪلارڪن کي اسٽينڊنگ آرڊر هوندا هئا جنهن ڪري ٽائيپسٽ ۽ سائڪلواسٽائيل ڪندڙ ڪلارڪ اسان جي چڱي مدد ڪندا هئا.

وڏيءَ جو وڏان عجيب آهي. پروفيسر ناگراڻي کاڌي جا عجيب نيم پالن ڪندو هو. هڪ ڏينهن لاءِ ورت رکڻ، ٻئي ڏينهن صرف لسي پيئڻ، ٽئين ڏينهن ميوو کائڻ، چوٿين ڏينهن سڄي گيهه ۾ ٻڌل مانيون کائڻ ۽ ماني کائي ٻه ٽي گلاس کير پيئڻ! ان طرح جي سنڀال ڪندڙ شخص به هليو ويو!

ڌرمداس پڻ کاڌي جي گهڻي پرهيز ڪندو هو. هميشه سڄي گيهه ۾ رڌل کاڌو کائيندو هو. برهمچريه پالڻ جي نيم جي پختائيءَ سان پالن ڪندو هو. پر پنهنجي پاڻيجي جي دوکي ڪري شاڪ وچان کيس پڇاڙيءَ جا ڪي سال اڌرنگ اچي ٿيو هو! عجب جي ڳالهه اها آهي ته اڪيش ڪشتريه ٽالي جنهن پاڻيجي کي هن پڇيو ٿي ڪين ۽ جو گهٽ پڙهڻ ڪري مالي طرح پورو سارو هو تنهن ٿي بيماريءَ ۾ سندس خوب شيوا ڪئي! ڀڳونتي ناواڻي، پروفيسر رام پنجواڻي ۽ سي. لکميچند دل بيهي وڃڻ ڪري ويا. ٺاڪرام آزاد ۽ موهن ڇابڙيا ٻئي حادثن ڪري گذر ڪري ويا! پروفيسر ناگراڻي ۽ ڌرمداس جهڙا سادي جيون ۽ پرهيز ڪندڙ به بيمار پيا ۽ گذر ڪري ويا! ۽ ڪشنچند شهاڻيءَ جهڙو داني پرش پڻ هليو ويو. ڪشنچند لکين روپيا دان ڪندو هو پر پاڻ آڊمبر رهت تمام سادگيءَ واري زندگي گذاريندو هو.

ڌرمداس ڪشتريه ۽ ڪشنچند شهاڻي جي پڇاڙي ڏسي ڪرم جي فلسفيءَ ۾ وشواس رکڻو ٿو پوي! ٻئي چڱا ڪم ڪندڙ ۽ پوتر جيون گذاريندڙ شخص هئا پوءِ انهن

بيماريءَ ۾ ايترا سال ڇو گذاريا؟ ٻنهي تمام گهڻو پيو ڀوڳيو، تمام گهڻي جسماني تڪليف ڏٺي!

ڪرم جي ٻئي معنيٰ آهي. ڪرم معنيٰ ڪم ۽ ڪرم معنيٰ نصيب. فيلسوفيءَ موجب اسانجي ڪمن مان ئي اسانجو نصيب ٺهي ٿو. انڪري گوتم ٻڌ پنهنجيءَ سکيا ۾ ان ڳالهه تي زور ڏنو ته سٺا ڪم ڪريو. ٻڌ ڌرم ۾ ”ڪرم چڪر“ تي زور ڏنل آهي. ڀڳ گيتا ۾ چيل آهي ڪم ضرور ڪريو پر ڪم جي ڦل جي اِڇا نه رکو ڇاڪاڻ ته ڦل اوهان کي ٻنڌڻ جي زنجير ۾ ٻڌندو. سٺن ڪمن جي زنجير سمجهو نه سوني زنجير آهي ۽ برن ڪمن جي ڪٽيل لوهه جي زنجير!

ڪم گهڻن ئي اصولن جا ٿين ٿا. جيڪي هلڪا برا ڪم ٿين ٿا جو ڦل تمام هلڪي اصولي پو ڀوڳڻو پوندو آهي پر تيور ڪرم يعني ڪن، گهرن يا وڏن ڪمن جو اُجورو وڏو ملندو آهي. مثلا ڏهه رپيا چوري ڪجن يا ڪنهن کي دان ڪجن ته ڦل هلڪو ئي ملندو. مگر ڪنهن جو خون ڪجي يا ڪنهن غريب کي جيئو ڏجي ته اُنجو ڦل تمام سٺو ملندو. هلڪي ڏوهه، جو اُجورو ٻئي جنم ۾ معاف به ٿي سگهي ٿو يا اهڙي قسم جي ڦل کي پنهنجي سٺن ڪمن سان ٻئي جنم ۾ ٽاري به سگهجي ٿو. مگر تيور ڪمن جو اُجورو گهٽ ٿي سگهي ٿو. سنتن جي ڪرپا سان مگر صفا معاف نه ٿو ٿي سگهي. نصيب کي پرالبڌ ٿو چئجي. ان لفظ جي معنيٰ ئي آهي اڳ ۾ ئي حاصل ڪيل. سنچت ڪرم جو مطلب آهي گڏ ڪيل يا ڪٺو ڪيل نصيب. گهڻن جنمن جو ڪٺو ڪيل ڦل پڻ ٿئي ٿو. نام جپڻ سان ۽ سنتن جو سنگ ڪرڻ سان ٻنهي قسمن جي ڪرمن کي يعني نصيب کي

ٻڌائي سگھون ٿا.

ڪم جو حساب ڪڏهن جلد ئي ملي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته جيئن ميوو پچي راس ٿيندو آهي ته ڪري پوندو آهي تيئن ڪم جو ڦل هڪڙي ئي جنم ۾ ملي سگهي ٿو. جيئن راڄا دشرٿ جوانيءَ ۾ شروڻ ڪمار کي ماري ڇڏيو ته ٻڍاپي ۾ ڪيس پنهنجي پياري پٽ کان وڇڙڻو پيو! هڪڙي ئي جنم ۾ سندس ڪرم جو ڦل راس ٿي ويو!

ائين سنڌ اڏيندڙ پاڻي پرتاب ڪرڻ جهڙو داني هو مگر ڪيس اهنڪار هو، انڪري ئي هو ٻڍاپيءَ ۾ سکي جيون ماڻي نه سگهيو. ڪشنچند شهاڻي به نيڪ ۽ داني پرش هو مگر هُن جو اهڙو سرل هو، جو ٻلديو گاجرا جيڪي چئيس اُن تي اعتبار ڪري ويهندو هو. گهڻيئي ماڻهو وٽس وڃي ڪيس ٻين خلاف ڀڙڪائيندا هئا.

هڪ ته هو تمام رڌل رهندو هو ۽ ٻيو ته هو تمام سرل هردي وارو هو انڪري غلط شخص جي ڳالهه ۾ پڌندو هو. هونئن هو دکين، انماڻن ۽ لاچارن جي بيحد گهڻي سيوا ڪندو هو ۽ گمنام پڻ ئي ڏيندو هو. ٽاٽا هاسپيٽل جي انچارج ڊاڪٽر جساوالا کي لکين رپيا ڏنائين، جسلوڪ ۾ مفت علاج لاءِ ڪئين بسترا ڏنائين، وڏڙن لاءِ ٻڍا گهر ٺهرايائين، ٿوري پگهار وارن لاءِ گهر، شاديءَ لاءِ تيار ٿيندڙ جوڙن لاءِ گهر ۽ پنچايت وارن گهرن لاءِ جهجهو دان ڏنائين ۽ هٿ ڦهلائي گهرندڙن کي ڪڏهن به ڪين موٽائيندو هو. هن لوناوالا ۾ هاليڊي هوم ٺهرايو، مرين ڊرائيو تي سوين سيمينٽ جا بينچ رکيا، هردوار ۾ رستن تي اهڙا بينچ رکايا، گانڌيڌام ۾ غريبن کي ماهوار اناج ۽ ٻيون شيون ڏيڻ لاءِ دائمي طرح جو بندوبست ڪيو. ان طرح انيڪ قسمن

جا هن چڱا ڪم ڪيا هئا.

هن جي ڀيٽ ۾ شري هوتچند آڏواڻي تمام خوش نصيب هو. جهجهو ناڻو ڪمايائين، تمام گهڻا عهدا ماڻيائين ۽ تمام گهڻو نالو ۽ جس حاصل ڪيائين. اهڙي ڪائي دنيوي چيز نه هئي جا هن کي حاصل نه هئي. اهڙي ڪا به سڦلتا نه هئي جا هن کي نه ملي. هو تمام سڦل قانوندان، تمام سڦل تعليمدان، تمام سڦل قانوني صلاحڪار، تمام سڦل دان ڏيندڙ ٽرسٽن جو سنڀاليندڙ، گهڻن ئي سنسٿائن جو چيئرمين، انيڪ ميٽنگن ۽ محفلن جو مور هو.

هن سنتن جو سنگ ڪيو هو. دادا ٽي. ايل. واسواڻي توڙي دادا جشن واسواڻيءَ ۾ سندس اٽل شرڌا هئي. هن سنتن جي سيوا ڪئي هئي، شايد انڪري ئي هن پڇاڙيءَ ۾ ڪا به تڪليف نه ڏٺي. هو اهڙو ڪاريه شيل هو جو رات جو دير تائين ڪم ڪندو رهيو ۽ پوءِ ٿوريءَ دير ۾ ئي وڃي پرمڌام پهتو! هو اهڙو ڀاڳوان هو جو انت ٿيڻ کان اڳ لڳاتار ٽي ڏينهن لوناوالا ۾ دادا جشن جي صحبت ۾ رهيو. اهڙو سڦلو موت نصيب وارن کي ملندو آهي!

سي. لکميچند سنگيت جو ڄاڻو هو. هن ڪيترن ئي سنگيت ڀريل اسڪن ۾ ميوزڪ ڊائريڪٽر ٿي ڪم ڪيو هو. منهنجو ساڻس سمپرڪ ورهاڱي ۾ ئي اُن وقت ٿيو جڏهن اسان گڏجي سنڌي ڏڻن تي هڪ سنگيت ناٽڪ تيار ڪيو هو. سانده هڪ مهنو اسين روزانو ٻه چار ڪلاڪ گڏجي اُن ناٽڪ جا راڳ تيار ڪندا هئاسين. انهن راڳن جا شعر ايم. ڪمل لکيا هئا پر جيئن ته ايم. ڪمل کي سنڌي ڏڻن ملهائڻ جي ريتن رسمن يا سنڌي ٻارن - زالن جي راندين ڪرڻ وارن نمونن جي ڄاڻ نه هئي، مان کيس شعر جوڙڻ

وارو مال ڏيندي هيس ۽ سي. لکميچند اُن شعر کي سنگيت جا سر ۽ لئه ڏيندو هو. مون محسوس ڪيو ته لکميچند جيترو ئي سنگيت جو ڄاڻو آهي اوترو ئي هوُ لٽريچر وارو آهي. لفظن جي چڳهه مٿائي يا ڪين اميدو وڏو ڪري هوُ تمام مٺو راڳ ٻڌائيندو هو. اهڙا ٻئي پيار ڏيڻ ۽ پيش ڏيڻ بعد ڪي سال گذري ويا مگر هو ئيم سان مولڪي ڏڻ وار تي ڪارڊ موڪلڻ ڪڏهين به نه ڀلجندو هو. هن جي هلي وڃڻ سان سنڌي سانسڪرتڪ سنسار ۾ هڪ وڏو خال ٿي ويو آهي!

ڪارگر ڪم ڪندڙ شخص جي هلي وڃڻ سان خال رهي ٿو. اسين هن جا ڪم ياد ڪريون ٿا. پر هن جي هلي وڃڻ تي افسوس ڪريون ٿا. پر اُنهن مان جيڪي سڀڪجهه ماڻي چوري هلن ٿا انهن جي موت کي سواءِ ڄاڻي اتترو روڏن پيڪو نه ٿا ڪريون. اسان کي معلوم آهي ته هن دنيا ۾ ڪو به شخص قبو اُڏائي نه ٿو وهي. هر ڪنهن کي پنهنجو ئيوُ اُکوڙي هتان لڏي وڃڻو آهي.

پر جيڪڏهين ڪو اڻ مندائتو موت ٿئي ٿو ته اسانجي دل کي ڏڏڪو رسي ٿو. ڇنهن ۾ جيڪڏهين پنهنجي ڪٽنب جو پالي انين ننڍي ئي گذاري وڃي ته اسانجو من هاهاڪار ڪري ٿو.

تازو مي مهني ۾ راجيو گانڌيءَ جي هتيا ڪئي وئي. ڪانگريس ڌر سان منهنجو اينهن ڪينهي. ان ڌر ديش جو ورهاڱو ڪيو ۽ اسان سنڌين کان پنهنجي جنم ڀومي کسي. ان ڌر وڏن حاصل ڪرڻ لاءِ پارٽ جي گهڻائيءَ واري جاليءَ، هندو جاليءَ سان هرموڙ تي بي انصافيون ڪيون.

پر شخصي طرح اسان مان هرڪو انسانيت جي ناتي اُنهن محسوس ضرور ڪندو ته راجيو گانڌيءَ جي هتيا ٿيڻ نه کپندي هئي. هُو عمر ۾ ننڍو، هڪ ننڍي ٻيٽيءَ جو پٽ، اُسرندڙ ڀارت جو پٽ، هڪ سچو انسان، سٺو وهنوار ڪندڙ شخص ۽ پنهنجي ملڪ جو شان وڌائڻ جي ڪوشش ڪندڙ ماڻهو هو. ديش کي هرکيتر ۾ اڳتي وڌائڻ لاءِ هن پنهنجون اکين ۾ سپنا مڙهيا هئا. اهڙي شخص کي هيئن اوچتو مارڻ تمام غلط ڪم آهي.

ان ئي مهني ۾ منهنجي مِتر موتيلعل جولواڻي جو جوان پٽ ديپڪ گذاري ويو. ان موت تي دک ضرور ٿيو پر انسان انهن بڻيل آهي جو پنهنجي گهر ۾ ٿيل موت تي ئي سندس دل ۾ ڌاڪ پري ٿي. منهنجي ڀاءُ موتيءَ جي ڌيءُ سشما جڏهين ڪار جي حادثي ۾ اوچتو گذاري وئي تڏهن دل اندر اڳئي پڪ ڪري ڀڻ لڳي! دردناڪ خبر ٻڌائڻ وقت منهنجي ڀاءُ جو هوش ئي هلي ويو. هنجو آواز ئي ڦري ويو هو. ان ڪري جڏهين صبوح سويل سينگاپور مان فون ڪيائين تڏهين اسين نه سندس آواز پيا سڃاڻون نه سندس چوڻ جو مطلب پيا سمجهون!

سشما هڪ تمام تيز ٻڌيءَ واري ليڊر، اپڇرا جهڙي تمام سندر استري، ذهين ۽ ڏاڍوان پٽي حاصل ڪندڙ تمام ڀاڳوان پٽني، ۽ تمام ننڍڙي ٻالڪ جي ماتا هئي - جڏهين سندس اچانڪ مرتيو ٿيو. هُون کيس چمندو، رڙهيون پائي مشڪندو، مستي ڪري ڊوڙندو ۽ ننڍي مان وڏو ٿي هڪ مهڪندڙ، ٽڙندڙ ۽ کلندڙ گل ٿيندو ڏٺو هو! هاڻوڪي زماني جي تمام فئشنبل ڇوڪري منهنجي ڇولي کيڙن ئي کلندي هئي پر سندس کل اهڙي مٺي

هوندي هئي جو پاڻ ٻه هو ڄڻ سوا ڇهه ڇهٽو ٿيو وڃي! وڏي ٿي وئي تڏهن به. سندس ڇهه ڇهٽي جهڙي اها ڪل ساڳي ٿي هئي! اڃا هاڻي ٿي ته ١٩٨٣ع ۾ اسين سڀ سندس شاديءَ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ سنگاپور ويا هئاسين! اڃا هاڻي ٿي هوءَ اٺين سال گهومڻ کي ساڻ ڪري هندستان ۾ تاجمحل ڏسڻ لاءِ آيل هئي! ان وقت چائنا - گارڊن ريسٽارنٽ جي ويٽرس کي انگريزي، هندستاني ۽ چائنيز ٻولين ۾ ڳالهائي وائڙو ڪري ڇڏيو هئائين!

هوءَ اسپين، لنڪاس، جرمني ۽ سنگاپور جي باغن وارن بنگلن جي مالڪڻ هئي، اڇي ۾ اڇن ڪپڙن ۽ مٺين جي شوقين هئي، ڊانس ۽ راڳ واري شوق لاءِ راتيون جاڳڻ واري چست ۽ ڦرت ڇوڪري هئي؛ زندگيءَ جي رسيلي ڳيپ سان لبالب ڀريل هڪ سندر نار ڀڙ تاري وانگر زوردار نموني ۾ چمڪي اوچتوئي اوچتو گم ٿي وئي!

زندگيءَ جي پڇاڙي موت آهي. پر موت آخر آهي ڇا؟ الائي ڪٿان ٿا اچون ۽ الائي ڪيڏانهن ٿا وڃون؟ نه ڪجهه ڳڻي ٿا اچون ۽ نه ڪجهه کڻي ٿا وڃون؟ ڏسندي ڏسندي ڪئين آيا آهن ۽ ڪئين ويا آهن! حسين چهرا، روشن دماغ، ڪروڙن جا مالڪ، سنت ۽ فقير، پير ۽ پيغمبر، اوتار ۽ اولياءَ سڀ هلي ٿا وڃن!

هيءَ ڪهڙي شروعات آهي ۽ ڪهڙو انت؟ هيءَ ڪهڙو ماڻ آهي ۽ ڪهڙو وڇوڙو؟ هيءَ ڪهڙي مسافري آهي جنهن ۾ ماڻهوءَ کي ان منزل تي پهچايو ٿو وڃي جتان هن جي ڪا به خبر نه ٿي اچي؟ آتما امر آهي پر اسين ڪيس ڏسي ڇو نه سگهون؟ آتما پرماتما جيئان ٿي اڳم ۽ ادرشيه ڇو آهي؟ شرير نشٽ آهي، اهو ڄاڻي اسين ان کي جلائي ٿا

ڇڏيون مگر آتما اَنَشٽ آهي اُن جي خبر ڪيئن پوي؟

پلا جڏهين مايا مان ٺهيل شرير جا پنج تتو ن موت بعد وڃي ٿا سرشٽيءَ جي پنجن تتون سان ملن تڏهين آتما جا پرماتما جو انش ئي آهي، اها ڇو نه ٿي خود به خود پرماتما سان ملي؟ اسانکي انهن ٽيڻ لاءِ شرير هوندي اهڙو يتن ڇو ٿو ڪرڻو پوي؟

سنسار ۾ انسان کي انيڪ قسمن جا دک ڇو ٿا سهڻا پون؟ ڄمڻ به دک، ته مرڻ به دک، بيماري به دک، ته وڇوڙو به دک، غريبي به دک، ناڪاميابي به دک، دشمني به دک، ته بي قدراڻي به دک! آخر اسانکي ڏکيا، بدرا، وڏا، ننڍا اهڙا دک ڇو ٿا سهڻا پون؟

پلا هيءُ به ڪو انصاف آهي؟ زندگي ڏيئي اوچتو انسان کان ڪسي ٿي وٺجي ته اسين ڪا دانهن ڪوڪ به ڪري نه ٿا سگهون؟ موت اهڙو قهر پاهي لاءِ ته اسانکي فرياد ڪرڻو ناهي! پلا هيءُ ڪهڙو نيم آهي قدرت جو!

ورق سورهون

اڪيلي اگربتي

دل ٿي چانيل هجي پل رات
چهرو پر صبح وارو رک

- ايم ڪمل

مون پنهنجي آتم ڪهاڻي لکڻ ۱۹۷۸ ۾ شروع ڪئي جا ۱۹۸۰ ۾ ڇپي. ان وقت اڇا آدمين ۾ ديد هوءَ پر مان سمجهان ٿي جيئن جيئن وقت گذرندو ٿو وڃي تيئن ڏسان ٿي ماڻهن کان ماڻهپڻو ٿي موڪلائيندو ٿو وڃي!

ننڍي هوندي کان ٿي مون کي تڪليف ۽ مشڪل حالتن جو مقابلو ڪرڻو پيو آهي. ان ڪري منهنجي زندگي ائين بڻجي وئي آهي جو مان مشڪلات ڏسي روئان يا پڇان ڪين پر همت ڪري ان جو مقابلو ڪرڻ جو يتن ڪريان.

منهنجيءَ ان عادت ڪري منهنجي گهر جا ڀاتي مون کي بردبار ڪري ليکيندا ۽ سمجهندا آهن. پر بردباريءَ جو مطلب احساس - هيڻتا ته نه آهي نه؟

منهنجا ڀائر ۽ ڀيڻ مون کي جهجهو پيار ۽ عزت ڏيندا آهن پر جتي اهي هر هڪ ڳالهه ۽ وهنوار ۾ اهو خيال ضرور رکندا آهن ته اهڙي ڪا ڳالهه يا وهنوار نه ڪريون جنهن

ڪري گهر جي هن ٻا هن ٻاتيءَ کي ڏک ٿئي، ٿي اهي مون باٻت انهن سوچيندا ئي نه آهن! جڻ مان ڏک - ٻروف يا سور - ٻروف آهيان! ڪڏهن کي به ٿوري ڪا ٻڌائي تڪليف هجي ته، سڀ ٻاتي هنجو گهڻو ڌيان رکندا آهن، ڪير ڪڏهن به ڳالهه ۾ منجهيل هجي ته ان کي ٻڻ ڪافي مدد ڪندا آهن پر مونکي ان مدد واري خيال جي دائره ۾ آڻيندا ئي نه آهن!

ان جو هڪ سبب اهو آهي ته مان سور ڪري واڪا ڪرڻ بدران ان کي سهڻ جو ٻتن ڪندي آهيان ۽ مشڪلات وقت ٻنهنجي مدد ٻاڻ ئي ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي آهيان. ٻي ڳالهه ته مڙس يا ٻار نه هئڻ ڪري مان تڪليف جو وڌاءُ ٻڻ بلڪل ڪين ڪندي آهيان.

ٻيا جن ۾ زال هجي ته، سور جو ٻه، وڌاءُ ڪري ۽ مونجهاري کي ٻه ڏکهو وڌڪرو ڪري ٻڌائي. انڪري هنکي همدردي ۽ مدد جهجهي ملندي آهي.

هر ڪو مڙس ٻنهنجي زال جي ٻاسي ۾ ئي ٿي ٻيهندو آهي ۽ هر ڪو ٻار ٻنهنجيءَ ماءُ جو ئي ٻاسو ڪٽيندو آهي. زال ٻوءِ چاهي هوءَ غلط هجي يا صحي ٻنهنجي دل جو حال ٻار يا مڙس کي وڌائي گهٽائي ٻڌائيندي آهي ۽ اهي هنجو ڳالهائڻ يا چوڻ ئي سچ سمجهندا آهن. انهن ٿئي ٿو چاڪاڻ ته انهن ٿيڻ سياوڪ آهي. انهن نه ٿئي ته ٻوءِ ته غيرقدرلي ڳالهه ئي. نه؟

ٻر انهن ٿيڻ سان مان بلڪل اڪيلي رهجي ويندي آهيان!

مان نه زال آهيان ٻر مونکي ٻنهنجي گرهستي دنيا ڪينهي. گرهست ۾ زال کي ور وڪڙ ڏيئي ڳالهه ٻڌائڻي ٻوندي آهي، مڙس جو ٻيار همت ڪرڻ لاءِ نخرا ڪرڻا ٻوندا

آهن، ذريعي ڳالهه، تي به ڳوڙها نيڻ- سڏگهه، وهائڻي پوندي آهي، ڇوري جا هاوَ ڀاوَ بدلائڻا پوندا آهن، رسڻ جي راس ۽ پرچائڻ جو طريقو سکڻو پوندو آهي، مڙس جو غصو ڳهڻو پوندو آهي، هنجي موڊ ۽ راڄڪ مسان واقف ٿيڻو پوندو آهي، ٻار سان صبر ڌارڻو آهي، مڙس ۽ ٻار جي شيوا لڳن سان ڪرڻي پوندي آهي. سمجهو ۽ دماغي زال جي پيٽ ۾ اٽڪڙهيل ۽ وهنواري زال انهن ڳالهين ۾ گهڻي هوشيار ٿيندي آهي. ڪنواريءَ جي پيٽ ۾ پرڻيل ۽ ٻار ٻڌا زال کان ٻار واريءَ کي اهي هنر وڌيڪ ايندا آهن.

زال جو بچاءُ ڪرڻ، هنجو خيال رکڻ ۽ هنکي مدد ڪرڻ، پرش جي هستيءَ جو هڪ انگ آهي. ان ڪري ئي زالون پاڻکي وچاري، ۽ بيوس ڏيکاري، پرش جي همدردي ۽ قياس هٿ ڪري پنهنجو مطلب سڌ ڪرڻ ۾ ڪامياب ويندڙيون آهن.

پر مان اها اداڪاري ڇا لاءِ ڪريان؟ پر انهن نه پنهنجن مخصوص حالتن مان گهڻن ئي زالين هٿيارن کان وانجهيل آهيان. ان ڪري مولکي ڏکڻي دل واري يا نفيس من ۽ تن واري زال ڪري ڪير ليکيندو ئي ڪينهي.

پر انهنجو مطلب اهو ٿورو ئي آهي نه مولکي ڏک ٿيندو ئي نه آهي؟ حقيقت ۾ مولکي پاڻ تمام گهڻو ڏک ٿيندو آهي، پر حالتن کي ڏسي هر وقت ۽ هر حالت ۾ ڏک جويڪ پي ويندي آهي ۽ پنهنجا ڳوڙها اهڙيءَ ريت اندر وجهي ڇڏيندي آهيان جو مهنجي دل سڄي جي سڄي آلي ٿي پوندي آهي.

گهر کان ٻاهر مهنجي دنيا ۾ انيڪ انسان آهن. حيدرآباد جا پاڙيواڙا، اسڪول ۽ ڪلاس ۾ گڏ پڙهندڙ،

حيدرآباد جي ڪندنمل گرلس جون ماستريائيون، پنهنجا
مٽ مائٽ، هتي هندستان ۾ سنڌ ماڊل اسڪول جون
شاگردياڻيون ۽ ماستريائيون، نئشنل ڪاليج جا شاگرد ۽
پروفيسر، ڪي. سي. ڪاليج ۽ ايچ. آر. ڪاليج جا شاگرد
۽ ماستر، ليکڪ ۽ شاعر دوست ۽ همدردي سنسار جا ٻيا
ب، گهڻا سڃاڻپ وارا. مان هزارن ماڻهن جي لهه وچڙ ۾
آهيان. ليڪن ماڻهن سان واقفيت اٿم پر پوءِ به مان اڪيلي
آهيان. ولدر لاءِ نه ڪنهن کي ٻاڻ وٽ گهرايان ۽ نه ڪنهن
وٽ وڃان، ڪم نه ڪنهن کان وٺان ۽ نه ڪنهن جو ڪم ڪرڻ
لاءِ بدل رکان ٻاڻ کي! ڪنهن به مٽر جو ڪهڙي به قسم جو
احسان نه مون ڪڏهين ڪيو آهي ۽ نه ڪنديس. پنهنجي
دل جي ويجهو مان ڪنهن کي اچڻ ڏيان ئي ڪين. دکي
دل جي زخمن مٿان مرڪ ۽ ٽهڪ جو مرهم لڳائڻ جو فن
مونکي بخوبيءَ ايندو آهي ۽ انهن ئي دنيا ۾ هلندي آهيان.
پر اڪيلي رهجي وئي آهيان، ان جو مطلب اهو ڪيڏهي
ته مون شادي نه ڪري پڇتايو آهي. بلڪل نه.

شادي نه ڪري مون زندگي نهايت ئي موزي ۾ گذاري
آهي. نه ڪنهن جي حڪومت ۽ نه ڪنهن جو حڪم! بس
پنهنجيءَ مرضيءَ سان ئي جيڪي وڻيم سو ڪيان ۽ جيڪي
نه وڻيم سو نه ڪيان.

عورت شادي ٽن سببن ڪري ڪندي آهي. هڪ ته
ڪيس گذران جو پڪو آسرو ملندو آهي. ٻيو ته، ڪيس
گرهستي هلائڻ جو اڌڪار ملندو آهي ۽ ٽيون ته هن کي
پنهنجي ممتا ڪنهن مٿان هارڻ جو وجهه ملندو آهي.
گذران جو مسئلو مون اڳيان اٿيو ئي ڪين ڇاڪاڻ ته ننڍي
کان پڙهائي لائين ڪم ڪري ڪمائو هيم. پنهنجي ماءُ

جي گهر مونکي گهر گرهستي هلائڻ جو اڌڪار پڻ ملي ويو
هو ۽ چوڻون ته مون شادي ڀرابر نه ڪئي آهي پر اونو ۽
ڏنو ڪٽي گنگا ڪناري هردوار ۾ وڃال نه آهيان. ٻائرن ۽
ٻيئرن جي ٻارن مٿان ٻنهنجي هردي روُٻي سنيهه سان
ٻرال ڪٽوڙي ڪي مان انهن مٿان هاري سگهان ٿي. لولي
ڏيڻ، راندڪا وٺي اچڻ، ساڻن رانديون ڪرڻ يا مستي
ڪرڻ وغيره. مان ڪري سگهي آهيان. اڏيءَ ڪٽي ٻٽسي
جي مدد ڪرڻ لاءِ يا اوچتي مصيبت کي منهن ڏيڻ لاءِ
منهنجا صدورا ٻائر وڌا آهن. موتي ۽ ناراڻ جهڙا ٻائر
نصيبن وارن کي ٿي ملندا آهن.

ڪيترا ليکڪ - مرد ائين سمجهندا آهن ته جيئن ۽
جهڙي مرد کي جنس جي ڀڪ ستائي ٿي ائين ۽ اهڙي زال
کي ٻـڻ ستائيندي هوندي. پر ائين سمجهڻ غلط آهي.
سنسڪار، عادت، خيال ۽ ماحول ولائتي زال کي ڀٽي ساڙهي
يا ياڙهي ۾ ٻليندا آهن مگر هندستاني زال جي حالت ۽
ويچار ولائتي زال جهڙا نٿا ٿين. سچ ۽ سمجهو گهرن جون
هندستاني زالون جنس جي ڀڪ وهيڻون ڪين ٿينديون
آهن. ها - ٻرٽيل زال ٻنهنجي مڙس کي سڪجهه کولي نه
چوندي آهي ڇاڪاڻ ته هندستاني سڀيتا ۽ ماحول ۾ زال
ٻنهنجي مڙس جي خوشي ۽ سنتشٽي چاهيندي آهي.

گهڻن مردن کي زال جي هوشياري ڀاءِ نه ٻوندي آهي.
جڏهين مان انهن جي 'ها' ۾ 'ها' ملائڻ کان انڪاري وڃڻ ۾
ڪامياب ٿيندي آهيان تڏهين مونکي اهي "هوشيار"
اهڙيءَ طرح سڏيندا آهن جو ان لفظ جو مطلب چالباز يا
حرفتباز ٿي هوندو آهي.

ليکڪ - نقاد به ٻين ليکڪن مان ڪنهن جي به لکڻي

تي نقطچيني لاءِ ڪندا آهن. نقادن مان ڪو اِ، استري - ليکڪائن تي قلم کڻندو آهي تہ صرف ساراهہ ڪري ڳيٽو ن ئي ڏيندو وٺندو آهي. نقاد خوشامد ڪن يا ٺپ وچان ساراهہ ڪن تہ پوءِ اُهي نقاد ڪيئن ٿيا؟ ڪنهن چيو ”سنڌريءَ جي لکڻين جي اوک ڏوک ڪجي تہ اُتم جيڏري لاءِ جن تي لڳندو پر مٿي پڙهڻ پوسٽ پڻجي پيچ ڪندو!“ ”ڪلا؟ هوءَ اهڙي تہ ڏکڻي آهي جو روئي ڏيندي! هنجو مولي بہ نهايت دکي ٿيندو.“

هي آهن نقادن جا ماپا!

باقي منهنجين رچنائن تي وٺ ڪرڻ جي انهن کي ڪلي اختياري آهي.

انصاف جي اميد اچ ڪهڙي ڪيتر مان ڪري سگهجيتي؟

اچ ڪوڙ مست لئي پيو گهمي ۽ سچ کي اڏرانگ جو مرض وڪوڙي ويو آهي. ايماندار جي خوشيءَ کي اچ ڏينهن ڏلي جو ڏاڍو هنيو ٿو وڃي ۽ سچائيءَ جو پوسٽ پند ڪري ان کي گهٽيو ٿو وڃي.

مهاراشٽرا سنڌي اڪاڊميءَ پاران هڪ بزرگ ساهتڪار کي سنڌي ساهت ۾ اضافو آڻڻ ڪري انعام مليو. (اضافو لفظ جي معنيٰ بہ سيڪريٽري ۽ ججن پنهنجي ئي مقرر ڪندا آهن) پاڻي، مجيوسين تہ هن جو يوگدان ساهت ۾ ڇهڙو آهي يا تمام مانيدار آهي.

پر عجب جي ڳالهہ اها آهي تہ ان ساڳئي شخص کي وري ٻئي سال سندس هڪ ڪتاب لاءِ انعام مليو! ڇا ”يوگدان“ ڪان اهو هڪ ڪتاب الڳ ٿي ويو هو يا ڪتابن جي پڙهہ مان ڪري پيو هو جنهن کي ججن جي تيز نظر ٻئي سال ڏسي ورتو؟

ٻڌڻ ۾ تو اچي ته ليکڪ جو اهو ڪتاب سنڌ ۾ ئي ڇپيو هو. هاڻي نيم انوسار ان ڪتاب کي ئي انعام ملي ٿي سگهيو جو ٽن سالن اندر ڇپيل هجي. اهو سنڌ ۾ ڇپيل جهونو ڪتاب هتي وري ڇپايو ويو هو، انهن ڇون ٽا. پر ججن کي ضرور ئي ضرور هڪ ترجمان کي انعام ڏيڻو هو ۽ ان ڪري هن ليکڪ جو ووٽ ڪئنڊو هو. انهن ڪري هنن ليکڪ کان ڏهن هزارن ۾ ووٽ خريد ڪري ورتو! هاڻي ٻڌايو ته هن خريد فروخت کي ڪهڙو نالو ڏيون؟ هيءَ آهي اها ساهتڪ دنيا جنهن لاءِ اسين مري مٽجي وڃون؟

رام پنهنجي هڪ دوست موهن کي پئسا (پنجاهه هزار) اڌارا ڏنا. ڪجهه وقت کانپوءِ واپس گهريائينس ته موهن اکيون ڏيکارڻ لڳس. رام پنهنجي دوست گلاب سان ڳالهه ڪئي پر موهن گلاب کي چيو ته پاڻ منهنجو هڪ لک رام وٽ آهي! جڏهين رام موهن کي ورجايو ته چويس تو ”ته پوءِ تون مون کان پئسا واپس گهرين ئي ڇو ٿو؟“

هيءَ آهي اڄ ڪالهه جي وهنواري دنيا! (جيڪا ڳالهه لکي اٿم سا سچي آهي، صرف نالا بدلايا اٿم)

هاڻي وهنواري دنيا ته صفا اُلٽي ٿي وئي آهي. پر ڪنهن ٿي سمجهيو ته ساهتڪ سنسار ۾ به اهڙا اجرا لڳندڙ اديب اهڙي اڻ سهائيندڙ هلت هلندا! ڪڏهين سگهڙ سياڻا، سلجهيل دماغ وارا ۽ ڏاهپ جا مالڪ، انسان جي هيٺئين سطح وارن اوڳڻن وهيڻا ٿي ويندا آهن؟ ڪڏهين پاڪي ايماندار سڏائيندڙ لوڪن جهڙيون چالاڪيون ڪندا آهن؟ ڪڏهين پاڪي ساهت جي ميدان ۾ ٻٻر شينهن چوائيندڙ گدڙن جهڙو وهنوار ڪندا آهن؟

مونکي ته هنن جا افعال ڏسي نراشا وڌي وئي آهي.

نراشا وچان مان پڇي چوان:-

ڏنڌ ٿي ڏاڍ آهي ڪا لطف وڃي ٿو جهڪي ٿي
منهنجو چهرو ڳم ٿـــي ويو ڪا دردناڪ ٿي پيو آ؟
نه اکين ۾ ڪو آ سپنو ۽ نه سپنن کي ڪو ارٿ آهي
ويون ٽٽي ڪري سڀ ڪا آشائون ٽٽي پيو آ؟
ڏاڍو ٻڌو آ ڏاڍهڙو ۽ راس پئي سا ٿئي ٿي آسان
منهنجي قسمت جو ڀاڳ لکندي ڪاتب سمهي ته نه پيو آ؟
منجهي پئي آءٌ آهيان ڪا دنيا هوشيار ٿي وئي آ؟
هلي سگهان نه ٿي مان ڪا رستو ڀلجي ويو آ؟
ڪنهن ۾ ڪم نه آ مونکي نه ڪنهنجي پرواهه رهي آ
ڏاڍيا لڳن ٿا سڀ اڄ - جڳ اجنبي ٿي پيو آ!

- (پوپٽي)

لتيءَ ٿڌيءَ ڪاهه ڪري، ڪاڏي کي ٿياڳي جن لاءِ مون ڪم ڪيو سي اڄ مون سان ٿي ٿا دوهه ڪن؟ جن کي مون سڳو متر سمجهيو هو پنهنجو، سي ٿي سرڳهوري سوري ٿا دشمني ڪن؟

تازو ٿي هوتو "سندو پياسي" جو هڪ غزل پڙهيم:-

صاف ٻولي ڳـر هجي ڪنهن جي هٿي
ڪين ٿـو ٻڌجي ڀـه ڪو اهـڙو اديب
سڀ ادب جـي اوٽ ۾ ٿـي هنس پيا
پــر لڳن ٿـــا ڪاڙ جي اچـــن قريب

(هيٺيئن سٽ جا لفظ "جي اچن" مون مٽايا آهن)

ڪيمن موُلاڻيءَ پڻ لکيو آهي:-

لونهي ايتري وئي سنڌيت
ڪيترن کي اها وٺي ٿي ٽٽي!

ان طرح ٻڳوان "نردوش"، جھڙو لعلوائي ۽ ٻيا گھڻا جوان اهين ليکڪن جي پاسخاطرين ۽ سوارٿي ڪمن مان ڪڪ ۽ بيزار آهن.

اسانجو محبوب شاعر آهي. ڪمل ٿو چوي:-

هر سو ڏاڍائي
چپ چاپ سهُون ڪيسين؟
ڏڪي ڏڪي ٿالها ٿالها
وڪ وڪ لهس آئي
چپ چاپ سهُون ڪيسين؟
پاڪدي پاڪر ۾
لکي سچ جي وائي
چپ چاپ ....
ڪنهن نه سڪ سڏيين واٽ ۾
آندا اوڪا موڙ
چپ چاپ ...

ٻئي هنڌ چوي ٿو:-

روشن چهرا پاهران
اندر ڪاري پاٽ
نظر ...
اونده ڪي پرال ڏسي
ڪنهي ڏٺي جي لاٽ
نظر ...

ڪمل هاڻوڪي دنيا جي وهنوار کي چڱيءَ ۾ گھڻو ماهر آهي. اڄ سنسار جو هرهڪ شخص ڪمل جي چوڻ سان شامراه ٿيندو ته:-

اڙي

اهڙا ڏينهن آيا ڪي آيا
مارئي ڀ وڙي ويندي عمر ڏي
ڪٽو مٽيندي ريشم سان
اهڙا ...
هرڪو ٿيندو اَڪ جو ٻڪو
هر شيءِ ڏسندو پيٽ - نظر سان
اهڙا ...
سيرت ڏي ڪا نظر نه ڪڇندي
ٻاهر وٺندا سڀ صورت تان
اهڙا ...

مهاراشٽر ساهتيه اڪادميءَ ۾ اُن ئي شاعر اهم. ڪمل ڪي هڪ جڄ سنڌس ڪتاب تي وڏيڪ مارڪون ڏنيون ۽ ر اُن ڪي چيو ويو ته هن کي صرف هڪ مارڪ ڏي ڇاڪاڻ ته هن سال اسانکي فلاڻي مهرباني ڪندڙ کي انعام ڏيڻو آهي ته جڄ صاحب ائين ڪري اهم. ڪمل سان بي انصافي ڪري ڇڏي!

هي اديبن جي دنيا آهي؟ اهڙن کي اديب ڪري سڏبو؟ وڏا ادبن لاءِ ڪهڙو ته ماحول پيدا ڪن؟ ڪهڙو ته مثال پيش ڪن؟ آپريشن لاءِ مولڪي خون کپندو هو. منهنجو ڊاڪٽر ئي. آر. مونواڻي ٻلڊ بئنڪ مان خون خريدڪرڻ لاءِ تيار نه هو. سنڌين ۾ دقيانوسي خيال ويٺل آهن. انڪري ڪو به مولکي خون ڏيڻ لاءِ تيار نه پيو ٿي! ڇي ماءُ ٿي جهليم! مڙس موڪل نه ٿو ڏئي!

پورو مهينو لڳي ويو! مٿن مان صرف ڪيرت هڪ ديپڪ پاڳارڙيءَ جو نالو ڏيو. ديپڪ پاڳارڙي مولکي سڃاڻندو نه هو پر خون ڏيڻ لاءِ پنهنجن ڪي وٺي آيو!

پيو ڪم آئي شانتي شهاڻي. هوءَ اهڙو چست ٿي پئي جو
منهنجين پاڻيجين کي به چست ٻڌائي ڇڏيائين! آپريشن
واري ڏينهن شانتي به ان ماڻهن کي وٺي آئي. منهنجي
ڪاليج جي هڪ مرهٽي پروفيسياڻي مسز ڪرانديڪر پڻ
مونکي خون ڏنو! انهن ٻن پاڳلاڻي ليڊين، ان ڀارتڻ ۽
۽ هڪ مرهٽياڻيءَ جي خون ملڻ ڪري مان بچي ويس!

اراشا وس ٿي مون انهن ٻنهي سمجهو ڄڻ رشتن ناتن
جي لاٽ وسامي وئي آهي، ڄڻ خون جي روشني جهڪي
ٿي وئي آ، ڄڻ دوستيءَ جا چراغ ٻري چمڪو ڏکرڻ
بدران ڏوڪهي ۾ وڙهجي ويا آهن! انهن ٻنهي سمجهيو ڄڻ
فن ۽ فڪر جا مالڪ، راڳ ۽ رقص جا امونا، سر ۽ تال وارا
وهنوار، چڱائي ۽ سچائيءَ وارا گڻ ٻدلجي ويا آهن! انهن
ٻنهي وسهيو ڄڻ پنهنجو ۽ پنهنجائي عدم موجود ٿي ويا
آهن ۽ اهي جي جڳهه لي غرض ۽ سوارٿ اچي ويٺا آهن!
ڄڻ انسان جو چڱائي ۽ انصاف مان وشواس هلي ويو آهي
۽ ڪيس موت جو ڊپ رهيو ٿي ڪونهي!

پر پوءِ پاڻکي ڦٽڪاريم! ڇا ڊاڪٽر پاڳلاڻي انسان نه
هو؟ ڇا پروفيسر ڪرانديڪر انسان نه آهي؟ ڇا شانتيءَ
پنهنجي انسانيت نه ڏيکاري؟

آپريشن ڪرائي گهر آيس نه چندرو آتما فون ڪري مونکي
منهنجي گهر ۾ وندرائڻ لاءِ غزل گيت ٻڌائڻ آيو! دادا جشن
مونکي ڏسڻ آيو. دادي هري واسوانيءَ پيار ڀريو خط لکيو.
سوچيم دنيا ۾ ايج ڪوئي نه ڪونهي. ڪن ماڻهن جي ڪم
۽ وهنوار مونکي اداس ڪيو آهي نه پيا به ته آهن نه؟
”ڪارج ڪي جوس سدائين جلي - ايڪ جن جائي
دوجا آئي.“

منگهارام ملڪيت وارن ۽ رام دادلاڻيءَ جا ڪتابن لاءِ اشتهار ملڻ بند ٿيا. مورج منگهاڻي ۽ رام بخشاڻيءَ جا ڊوائيشنس ملڻ شروع ٿيا، رام پنجواڻيءَ جون چوڪيون بند ٿيون ته ٻيون اليڪ ڳالڪن جون چوڪيون شروع ٿيون، ڪنور ڀڳت جو رول ادا ڪندڙ پنجواڻي صاحب ويو ته سندس جڳهه تي ڀڳوان چاولا آيو، سندي ساهت سنگت ختم ٿي ته "لوڪ-سر" واري سنستا آئي، مشڪلات ۾ ساٿ ڏيندڙ دوست هڪڙا ويا ته ٻيا، هيرو چاولا، ديوداس رتنپال، هري سامتاڻي (امر هري) ۽ جهمٽمل واڌواڻيءَ ٻارا هليا آيا. اڄ مون ڪم ۾ ڪن کي ساٿ ڏنو ته هاڻ ٻيا ڪي شانتي شهاڻيءَ ٻارا بيماريءَ ۾ مونکي مدد ڪرڻ آيا! دوائون يا سيون ڪپڙ ته شانتي شهاڻي ولائتن مان به مونکي گهرائي ڏيندي، ايئر پورٽ تي وڃي پيٽيون وٺي مونکي گهر ۾ پهچائي ويندي! ڊاڪٽر هرڪشن ڏاسواڻي پاڻ ٻڌي مونکي دلاسو ڏيندو، ڊاڪٽر ٺاڪر موٽواڻي پڪو دوست ٻڌي هرهنڌ منهنجي نظرثاني ڪندو ۽ ڊاڪٽر ماڌو هري ڪامٿ منهنجو علاج ڪندو. اهي ڊاڪٽر سرجريءَ جي کيتر ۾ پنهنجو اڀياس ۽ آزمودو ڪٽي مون لاءِ زندگيءَ ۾ هاڻ آسان ٻڻائي ڇڏيندا!

دنيا هڪ وهندڙ درياهه آهي. هڪ پاڻي وهي ٿو وڃي ته ٻيو اُن جي جڳهه ٿو وٺي! حال ته ڪٿي به نٿو رهي!

بنيادي طرح مان آشاوادي آهيان. نراشا صرف ڪجهه وقت لاءِ مونکي گهيري رکيو هو. اداسائيءَ جا ٻادل جلدئي ڇٽجي پري هٽي ويا!

ٻهراڻ رٽائر ڪرڻ بعد ۽ ٻوءِ بيمار ٿيڻ بعد مون پڪي سمجهيو ته هاڻ مان شايد نڪمي ۽ بيڪار زندگي

گذاريندس. پر هينئر مان اهڙي مشغول رهندي آهيان جو ڏينهن جا چوويهه ڪلاڪ ڪٽي پوندا اٿم. ڪڏهين ته آرام ڪرڻ لاءِ به وقت ڪين ملندو اٿم.

سنڌي چاهيندڙ ۽ پڙهندڙ مون کي جهجهو قرب ڏيندا آهن. هنن مون کي جهجهن انعامن ۽ سنمانن سان نوازيو آهي. ٻوليءَ جي سوال تي متڀيد ڪري ديوناگريءَ وارن مون کي پوليس هٿان پڪڙائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. هنن مون تي سي. آءِ. ڊي ۽ سي. بي. آءِ. جي جاچ ڪرائي هئي. اهي آفيسر مون کي سڀ خط ڏيکاريندا هئا جي هنن ڏانهن لکيا ويندا هئا. آفيسرن کي عجب لڳندو هو ۽ ”چوندا هئا ته ٻين جاين ۾ ته هوشيار ۽ ذهين ليکڪائن جو ڏاڍو مان ٿيندو آهي. توهان جي جاتيءَ جي فردن کي سمجهڻ لاءِ عزت ئي ڪين ٿئي ڇا؟“

مان کين چوندي هيس ته ”هيءَ ته راجنيتي آهي. هي ماڻهو سنڌي ۽ سنڌين کي ختم ڪرڻ جي سازش سٽي رهيا آهن. هندستان انيڪ پرانتن ۾ ورهايل آهي. تيلگو ٻوليءَ کي آنڌرا پرانت ڏنو ويو ڇاڪاڻ ته تيلگو ڀاشا آهي. ڀاشا اُن کي ٿا چئون جنهن کي پنهنجو ساهت هجي. پر ڪڇي اُپڀاشا آهي. اُپڀاشا هئڻ ڪري ڪڇين کي پنهنجو پرانت ڪين مليو آهي. ڪڇ کي ضلعو بڻائي گجرات جو حصو ڪري ڇڏيو اٿن. سنڌي ٻوليءَ کي ديوناگريءَ ۾ آڻيو ته هڪ ڏڪ سان سنڌيءَ جو ساهت ڪانڌس الڳ ٿي ويندو ۽ اُهو اُپڀاشا ٿي پوندي! سنڌين کي پرانت ڪينهي. پر هنن وٽ پنهنجي ڀاشا آهي. ڀاشا جي زور تي سنڌي اڳتي هلي ڪي اڌڪار گهري سگهن ٿا. مگر جي وٽن اُپڀاشا يا صرف ڳالهائڻ واري ٻولي ئي هوندي ته پوءِ سنڌي ڪٿي

جا نه رهندا."

آخرسر اها ڳالهه سمجهي ويندا هئا ۽ مونکي عزت ڀريو سلام ڪندا هئا.

ديوناگريءَ جي سمورن مونکي اخلاقي طرح پڻ گهڻو بدنام ڪيو. ان ڪري ليکڪن ۽ عام ماڻهن کي غصو لڳو. احمدآباد جي ڪيترن سنستائن گڏجي مونکي سنمان ۽ مانپتر ڏنو. ان مانپتر ۾ هيئن لکيل:-

مانپتر

پيارا پوپٽي،

بيحد خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو اوهين اسانجي شهر احمدآباد ۾ پڌاريا آهيو. توهانجو نالو سنڌي ساهت جي جڳت ۾ ڪنهن نه ٻڌو هوندو! توهانجي ڪيل سنڌي ساهتيه جي خدمتن تي ڪهڙي سنڌيءَ کي ناز نه هوندو! گذريل ويهن سالن کان اوهان سنڌي ساهتيه جي جيڪا سيوا ٿي ڪئي آهي ۽ ساهتڪ چشمي کي سرشار ڪندا رهيا آهيو، سو سچ پچ قابل داد ۽ قابل ذڪر آهي. ان وقت جڏهين سنڌي ساهتيه جي ٻيڙي لڏڻ واري هئي ۽ هرهڪ ساهتيڪار، سنڌي ڀاشا کان نااميد هئو، اوهين قلم کي مشعال بڻائي سنڌي ساهتيه کي روشن بڻائڻ لاءِ ميدان ۾ لهي آيا. سنڌي استري جڏهين فقط گهرو ڪم گهرو مشڪلاتن ۾ ۾ گهيريل هئي، ان وقت توهانجي پرجوش قلم ۽ ڪلا ان ۾ نئين جان، نئون روح ڦوڪيو.

اوهانجي اعليٰ رچنائن جو ڪهڙو ذڪر ڪجي! اوهان اَدب جي هر شاخ کي سرسبز بڻائڻ جي ازحد ڪوشش ڪئي آهي. اوهانجون رچنائون "ٻڪار"، "منجو"، "حسرتن جي تربت"، "سنڌي ساهتيه جي جهلڪ"، "پارس"

جي استري" ۽ "ڀاشا شاستر" ساهتيه ۾ خاص درجو والارين ٿيون. ان کانسواءِ "سوامي وويڪانند جي جيولي" سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري اوهان ساهتيه کي مالامال ڪيو آهي. اوهانجون رچنائون الڳ الڳ ڀاشائن ۾ ترجمو ٿينديون رهيون آهن.

اوهين آدرش اڌياپڪا آهيو. هن وقت جڏهين سنڌي جاتيءَ ائيمان ٻولي، لپيءَ ۽ تعليم جا مسئلا آهن ۽ جاتيءَ کي جڏهين روشن راهه جي ضرورت آهي تڏهين اوهين پنهنجن انٿڪ ڪوششن سان رهنمائي ڪري رهيا آهيو.

١٩٦٩-٨-١٥

سنمان ڪري مانپتر ڏيڻ واري ڪاميٽيءَ جو ڪنوينر هو شاعر ارجن حاسد ۽ شامل ٿيل سنستائون هيون:-

١) سنڌي ساهتيه سنگت - احمدآباد
٢) سنڌو شيوا سميتي - احمدآباد
٣) احمدآباد سنڌو سماج
٤) ڪويتا - پماهي
٥) هاڪس ڪلب
٦) ٽين دروازا سنڌي منڊل
٧) سنڌي پنچائت - ايلس برج
٨) "ڪلي" ماهوار
٩) سرسوتي پستڪاليه امباواڙي
١٠) سنڌو ڪلاڪار منڊل
١١) "مارو ئي" ماهوار رسالو
١٢) "جهوليلعل" هفتيوار
١٣) جنتا ڪاميٽي - سردار نگر ٹائون شپ
١٤) سنڌي گريجوئيٽس اسوسيئيشن
١٥) جاز ڪلب

سنڌو لنگر جي سنسٿائن ۽ ٻين گهڻن ئي شهرن جي سنسٿائن مونکي گهرائي منهنجي عزت ڪئي. هن سنڌيءَ جي گهڻگهرن جو مطلب اهو ئي هو ته سنڌي عام جنتا اهو ثابت ڪري ته ديوناگريءَ جا پوئلڳ ڪوڙ تي پاڙي عام جنتا کي گمراهه ڪري رهيا آهن.

سنڌو لنگر جي سنسٿائن جيڪو مونکي مانپتر ڏنو، اهو هيٺين آهي:-

مانپتر

مانيور ڀيڻ پوپٽي،

ورهاڱي کانپوءِ سنڌي سماج جيڪڏهن ڪنهن استريءَ کي گهڻي ۾ گهڻو چاڙهي سگهي ٿي ته اهو نالو اوهانجي نالي کانسواءِ ٻيو ڪو ٿي نه ٿو سگهي. وري وسائڻ جي جي ڪيتر ۾ راجنيتي يا سماجڪ ڪيتر ۾ به اهڙي ڪا سنڌي استري ڪانه سجهي، جنهن کي سنڌي اوهان کان وڌيڪ عزت ڏيندا هجن. اوهانجو ڪيتر نه فقط تعليمي ۽ ۽ ادبي آهي، پر انهن ذريعن کي توهان پنهنجي قلم جي ڪرامت ۽ ٻوليءَ جي ال دنارن اهڙيءَ ڪاميابيءَ سان ڪم آندو آهي جو توهانجي ماستري، توهانجي پروفيسري، توهانجا ناول ۽ ڪهاڻيون، توهانجا مضمون ۽ ودانتي ويچار، توهانجو گيان وگيان ۽ فيلسوفي گذريل ويهن سالن کان هلايل سنڌيت جي سموريءَ هلچل جي پيڙهه جا پٿر بڻجي پيا آهن. توهان ٻوليءَ جي سوال تي، سنڌو پرديش جي سوال تي جنهن بيباڪيءَ سان قلم هلايو آهي، اهو اوهان کي عظيم ليکڪا جي پد کان به گهڻو مٿي ڪٿي قوم جي ڪنڌيڻان پر آڻي ٿو بيهاري. توهان جنهن لمولي، شخصي دوستي، اخباري مشهوري، بزرگن جي موهه ۽ سنيهه تان

همت ڪئي صحيح راهن تي هلڻ لاءِ پڪا پهه ڪيا آهن، اهي اسانکي ڏهاڙي نئون ۽ انوکو درشن ڪرائين. شل اوهين پنهنجي ڏات ۽ لات ڏنارن هن ڪارج ۾ زندگيءَ ڀر جٽيل رهو.

مٿين ماڻهن ڏيڻ لاءِ سنڌونگر جون هيٺيون سنسٿائون شامل ٿيون:-

١. سنڌي ٻولي پرچار سڀا - الهاسنگر
٢. مهاراشٽر ليکڪ سنگهه - سنڌونگر
٣. سنڌو آرٽ سرڪل - سنڌونگر
٤. ڪلاڪيتن - سنڌونگر
٥. سنڌيت ڪتاب گهر - سنڌونگر
٦. راڌا ڪرشن ساهتيه مندر - سنڌونگر
٧. استري سماج سڌار سڀا - سنڌونگر
٨. رهبر واڳلي - سنڌونگر

تاريخ ٢ آڪٽوبر ١٩٦٩

اها ته ٿي ١٩٦٩ جي ڳالهه پـر هاڻي تازو ١٩٩٠ ۾ دبئي وئي هيس (مونکي پاڙو ڏنئي "سدائين گڏ سنڌي" جماعت گهرايـو هـو) جنهن منهنجي ڏاڍي عـزت ڪئي وئي. سدائين گڏ سنڌي جماعت ته مونکي "انٽرنيشنل لطيف اوارڊ" ڏنو ۽ سونو ٻلو پهرايو. پر ٻيءَ سنسٿا "اسين سنڌي" نالي پڻ مونکي سون، چاندي ۽ سنمان پتر ڏئي عـزت ڪئي. دبئيءَ ۾ مان ٽيهه ڏينهن هيس ته ٽيهه ئـي ڏينهن منهنجيءَ عزت ۾ سنگيت - پارٽيون ۽ ڊنر پارٽيون عـام ماڻهن ڪيون. رمش پاڻيا، ڪوشي لعلواڻي، انشور آڏواڻي، لڇمڻداس پگراڻي، رام بخشاڻي، مورج منگهناڻي، منهنجن پنهنجن مترن موهن گيهاڻي، موتي پرڪاش، واسديو

موهي، منهنجي سڀني، شاگردياڻين سڀني کي گهرائي پيار ڏنو ۽ عزت بخشي.

سدائين گڏ جماعت ياران سنمان پتر ۾ لکيو ويو:-

مان واري پوپٽي هيرانندائي،

شاهه لطيف فرمايو آهي:-

کي اوڏائي ڏور، کي ڏور ٻه اوڏا سپرين
کي سنيرجن نه ڪڏهين، کي نه وسرن مور
جئن مينهن ڪنيدي پور، تئن دوست وراڪو دلسين

اوهين انهن سڀاڳهڙن سنڌين مان آهيو جن کي ساڻيهه ايا ياد آهي ۽ جن جي سيني ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي سرهاڻ ايا سمائي پيئي آهي. سنڌ ۽ سنڌين ۽ سنڌوءَ سان اوهان جو انوٽ ناتو آهي، جيڪو نه ٽٽو آهي ۽ نه ٽٽندو. پيو جو سنڌ جو نقشو جيڪو اوهان دل جي ٽڪن ۾ والڙهي رکيو آهي، تنهن کي ڪو به قاڙي نه ٿو سگهي، انڪري اوهين ڏور هوندي به ڏور نه آهيو. اسين اوهان جي لاثاني محبت ۽ پيوءَ سان اٽل رشتي جي جذبي کي سلام ڪريون ٿا. سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ رسم الخط لاءِ اوهان ٻي پناهه قربانيون ڪيون آهن. اوهان جو اياهه ڪتاب، "منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق"، سنڌ جي گهر گهر ۾ چاهه سان پڙهيو وڃي ٿو. اوهين نه فقط هند جي سنڌي ليکڪا پر سنڌ جي سنڌي ليکڪا طور به سڃاتا وڃو ٿا. پنهنجي گهوٽ شاهه لطيف جي ڪلام ۾ آيل واقعن ۽ ناٽن، ناٽن ۽ ٽوڪن، ٻرڪن، واهڻ ۽ وسنديءَ، سورمن ۽ سورمين تي اوهان دل وجان سان لکيو آهي ۽ شاهه جي ورثي کي ميڙن، مجلسن ۾ ڳايو ۽ ورجايو آهي. اسان کي نهايت خوشي آهي ته اوهين اسانجيءَ نماڻيءَ ڪوٽ تي ڊيڄيءَ آيا ۽

هن راڳ، رهاڻ جي محفل ۾ شرڪ ٿيا آهيو. اسين دعا گهرون ٿا ته اوهين سدائين سٺي صحت ماڻيو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جا گهڻا ڀريندا رهو!

سدائين گڏ سنڌي

ان طرح **"اسين سنڌي"** سنستا پنهنجي مانپتر ۾ لکيو:-

"اسين سنڌي" دبئي طرفان

مانپتر

مان واري ڀيڻ پوپٽي هيراننداڻي،

اسين دبئيءَ جا سنڌي، اوهان جي دبئيءَ پڌارڻ تي دلي سواگت ڪريون ٿا.

اها سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جي خوشقسمتي آهي، جو سنڌين جون اهڙيون هستيون پيدا ٿيون آهن، جن پنهنجي سڄي عمر، ٻوليءَ، ساهت ۽ سماج جي بهبوديءَ لاءِ خرچ ڪئي آهي؛ اوهين انهن مان هڪ آهيو.

اوهان پنهنجيءَ شيوا جي شروعات، ورهاڱي کان اڳ، سنڌ ۾ ڪئي، جڏهين اوهان ماستريءَ جو پيشو اختيار ڪيو. ان حيثيت ۾ اوهان ڪيترن دلين ۾ نه فقط انتظام ۽ سادگيءَ جا ٻج ڇٽيا پر پنهنجي وهنوار ۾ پنهنجيءَ همت سان هڪ آدرشي اڌياپڪا جي روپ ۾ مٿن ڇاپ ڇڏي.

اڄ دنيا جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ جتي به سنڌي وسيل آهن، اتي اوهان کي پنهنجون شردالو شاگرديائيون ملنداون.

ورهاڱي کانپوءِ به اوهان پنهنجو اهو پيشو جاري رکيو ۽ اسڪول جي دائري مان نڪري، ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ جي وسيع کيتر ۾ داخل ٿيا.

هڪ ساهتڪار جي حيثيت ۾ اوهانجو بي جوڙ يوگدان رهيو آهي. سنڌي ساهت جي اها شاخ ڪانهي، جنهن ۾

اوهان پنهنجو قلم نه آزمايو هجي. ناول، ڪهاڻي، مضمون، ناٽڪ، ڪويتا ۽ ڪوچنا، مطلب ته هر کيتر ۾ رچنائون ڪري اوهين سنڌي ساهت جي اول صف ۾ شامل آهيو. پڙهي، جوان ۽ ٻار جي پياري ليکڪا جي روپ ۾ اوهان استريءَ سان ٿيندڙ بي انصافيءَ خلاف پنهنجو آواز اٿاريو آهي ۽ سماجڪ ڪرسمن خلاف وڏي واڪي پرچار ڪيو آهي.

روزمره جي زندگيءَ جا واقعا، استريءَ ۽ مرد جا نازڪ رشتا، گهرو ۽ سماجڪ جيون جا چٽ، اوهانجي پسنديءَ جا وشيه آهن ۽ انهن کي سادي سوديءَ ۽ عام فهم ٻوليءَ ۾ پيش ڪرڻ جو اوهان کي انوکو ڏانءُ آهي.

اوهان سنڌي تعليم، ٻوليءَ، لپيءَ ۽ ساهت جي بچاءَ هلايل هر هلچل ۾ ڀرپور حصو ورتو آهي ۽ ان ڪٺن راهه ۾ ڏکيا ڏينهن به ڏٺا آهن.

شال اوهين وڏي آورجا ماڻيو ۽ سنڌي ٻوليءَ، ساهت ۽ سماج جي راهه روشن ڪندا رهو.

شڀ ڪامنائن سان

رام بخشاڻي

۽ ”اسين سنڌي“

منهنجن ساٿي ليکڪن ۽ خاص ڪري عام ماڻهن مونکي جهجهو مان ڏنو آهي. لکمي کلاڻي مونکي ”منصور“ ۽ مارئي سڏي ته موهن ڪلپنا ”ڦلهلي“، اندر ڀوڄواڻي مونکي ”طوفان ٻرور“ سڏي ته گوبند مالهي ”بيباڪ ليکڪا“. ڪيرت مولکي ”پڪي مضمونويس“ ڪري ليکي ته شيام جئسنگهاڻي ”لوڪ پريه ليکڪا“، لعل پشپ مولکي پنهنجيءَ مڪيزن جي ڪور پيج لي ڏنگي ته ايشور آنچل ۽ ارجن سڪايل سنڌونگر جي اخبارن ۾ مون بابت لکن، ناري

ڏرساڻي مونکي "انقلابي ليکڪا" سڏي جهوليلعل اواڻي ڏني ته لڇمڻداس ڀمناڻي "سنڌو اورڻ" ۾ مونکي شامل ڪري، ٻيو ڪيولراماڻي مونکي موجوده "سنڌي ساهتيه جي راڻي" ڪري پڪاري ته مرهٽي ليکڪ وديادر گوڪلي "سنڌي ساهت جي جهانسيءَ جي راڻي" ڪري سڏي!

هن ڳالهه مان ثابت ٿو ٿئي ته عام ماڻهن کي پنهنجي ٻوليءَ لاءِ پيار آهي ۽ ساڻي ليکڪن کي ان ساڻيءَ لاءِ عزت آهي جو ٻوليءَ لاءِ ڪجهه ڪري ٿو يا ڪرڻ جو يتن ڪري ٿو.

ڇا عزت پائي ۽ انعام سنمان حاصل ڪري مان ڦوند ۾ ڦرجي ٿي وڃان؟ ڇا مان انهن ٿي سمجهان ته هي سڀ منهنجي شخصي يا مون - شخص جي عزت ڪن ٿا؟ هرگز نه!

سنڌين جي دل ۽ منهنجيءَ دل وچ ۾ هڪ ڌاڳو آهي. اسان جون دليون سڀئي سڳيءَ سان سبيل آهن. اهو سڳيو يا اهو ڌاڳو بلڪل مضبوط آهي. اهو نه اڪاڇي ٿو ۽ نه اڌڙي ٿو. مان جيڪو ڪجهه پنهنجيءَ تقرير يا لکڻيءَ ۾ چوان ٿي اهو مان عام ماڻهن جي سطح تي لهي يا بيهي چوان ٿي جنهن ڪري اهي مونکي يا منهنجيءَ لکڻيءَ کي سمجهي سگهن ٿا.

منهن مانپترن ۽ سنمان پترن کي ڌرائڻ جي منهنجي مراد اها ئي آهي ته پڙهندڙ ڏسن ته انهن ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي لپي ۽ سنڌيت جي بچاءَ جوئي ذڪر آهي. سنڌي جنتا مون دتاران سنڌيءَ کي ئي پيار ڪري ٿي. هي ٻئي مانپتر ڌيان سان پڙهي ڏسبا ۽ ليکڪن جا ڏال لالا پڙهبا ته معلوم ٿيندو ته سڀ جو سڀ مونکي سنڌيءَ ڪري ئي مان ڏين ٿا. اهي انهن نه ٿا چون ته "اون سٺي

سنڌي لکين ٿي.“ يعني هنجو پيار سنڌيءَ سان آهي. اهي سنڌيءَ کي ڪي ماڻ ۽ عزت ڏين ٿا. انڪري مونکي پاڻ تي ٻاور ڪرڻ جو ڪوبه سبب نه ٿو ملي. مان وس آهر سنڌيءَ لاءِ ڪجهه ڪريان ٿي ته اهو منهنجو فرض ٻڻجي ٿو ڇاڪاڻ ته سنڌي منهنجي ماتر ڀاشا آهي. ٿنهن هوندي به مان جيڪر چوان ته منهنجا اهي سنڌي پنهنجي سنڌيءَ کي گهڻو ۽ وڌو پيار ڪن ٿا ۽ ان پيار وچان ٿي اهي مونکي به پيار ڪن ٿا.

ستر سالن جي عمر کي ويجهو ايندي اڻين محسوس ڪيو اٿم ته زندگي جدوجهد جو ٻيو نالو آهي. ڪو ڪهڙي چيز لاءِ هڻ پيت ٿو ڪري ته ڪو ڪهڙيءَ لاءِ. جيون جي جنگ هر هڪ کي لڙڻي پوي ٿي. گهڻي ڀاڱي مون اڪيلي اگربتيءَ جيان گهڻن کي لڙڻو پوي ٿو ۽ باقي ڪن کي ڪنهنجو ساٿ وٺي لڙڻو آهي. مان حالتن سان اڪيلي لڙندي رهي آهيان:-

اڪيلي اگربتي

ڀاڳن جي جهرمٽ
۾ هڪ اڪيلي بتي
رات جي اونداهي سان
لڙندي رهي
هاڻ
صبح جي ڌاڌ ۽ غبار سان پڻ
لڙڻو اٿس.
ڪيس اڪيلي ڏسي
چئني طرفن کان

سنساهت مٿس حملو ڪيو
اولڌهه ۽ ڪارلهن ۾
اُن جوئي ساٿ ڏنو
پـــر
اوڻ
نه ڊاي آهي
نه ڪهڙائي آهي
جيئن گوئم ٻڌ مارا جي حملن سامهون
شانت ويٺو هو
هيءَ به اُهي آهي
شانت ۽ اٽل

پوپٽي

غم ۽ زخم سڀئي ڪي آهن. ڪن ڪي سڪل غم ته ڪن ڪي سبز غم آهن، ڪن ڪي ساوا، ڪن ڪي سرخ زخم آهن پر ڪوئي رنگدي رنگدي ڏيڍهن گذاري ٿو ۽ ڪو مسڪرائيندو رهي ٿو.
خير... مون زندگيءَ سان پيار ڪيو آهي ته موت کي ڪي به چاهيو آهي. ايم ڪمل جي لفظن ۾ چوان ته:-
ائين گـــذاري مـــون حياتيءَ جي اُس ۽ ڇانـــوَ
عشق جيئڻ سان رکيو ۽ موت جي چاهت نه ڇڏي!

ورق سترهون

منهنجون بيماريون ۽ منهنجا ڊاڪٽر

نا خدا جنهنجو خدا هوندو، ته پو خطرو ڪهڙو
ٻيڙو طوفان منجهان پار لنگهيو ايندو آ
- ڀڳوان ڪلناڻي

ڪتاب جي چوڏهين باب ۾ مون جهان ڪان جٽ موڪلايو آهي. پر پندرهن سال موت سان دوبدو ٿيندي به مان اڃا زنده آهيان.

آرام ۽ ڪاڏي ڏاڍهن لاپرواهه رهڻ ڪري مونکي مرض اچي ورايو آهي. نه ته مان سالن جا سال يوگم آسڻ ڪندي هيس اگري هميشه تندرست رهندي هيس.

پنهنجن ئي خطائن جي مونکي سزا ملي آهي. صبوح سويل چانهه ڪوپ پي ڇهين ٻجي اکري بس دنداران ڪاليج پهچي، اتي ايڪائي يا ساڍي نوين ٻجي تائين ڪلاس وٺي، فورٽ ۾ اکل پارسي سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي آفيس ۾ ڇهين ساڍي ڇهين تائين ڪم ڪري شام جو گهر پهچي پنهنجي بدن کي ڪاڏي ۽ آرام کان واجهڻ، پنهنجي سرير سان وڙهڻ نه ته ٻيو ڇا آهي؟

١٩٧٥ ۾ مون په پائر وڃايا ۽ ان کان اڳ ١٩٧٢ ۾ منهنجي ماتا سرڳواس ٿي هئي. منهنجو من ۽ تن ٻئي ڄڻ ٽٽي پيا

هٽا! اصل ڏاڍا ٿي پيئي هيس ڇڙا! مونکي گھڻي
تڪليف ٿي هئي ۽ مون آپريشن ڪرايو هو.

ٻڌن جي ويڪ ڪٽ بعد اهتري هڻ پٽ نه ڪبي آهي.
ٻه مان سڌريس ٿي ڪين. پوڳه آسڻ ته ڪڏهو ڪر ڇڏي
ڏنـــا هئم ٻه صحت جا سبب ليم ٿيم، پوڄا آراڌنا سڀ
وساري صرف ميٽنگون، سيمينار، سميلن، ڏوڙا، ادب ۽
۽ ليکه ياد رکيم.

۱۹۷۷ع جي ڊسمبر مهني ۾ انڊو-آمريڪن سوسائٽيءَ
هڪ ايڪسٽمپور اسپيچ جي چٽاڀيٽي رکي جنهن ۾ ايئر
فورس ۽ نيايفون جي ايگزيڪيوٽو آفيسرن ۽ ڪاليج ۽
يونيورسٽي جي پروفيسرن ڀاڱو ورتو. مون ئي ڀيٽيءَ ۾
چٽڪيون رکيل هيون، جنهن مان هرهڪ تي وشيه لکيل
هئي. جنهنکي جيڪا وشيه هٿ ۾ اچي ان تي ست منٽ
تقرير ڏيڻي هئي.

مون چٽڪي کڻي ته وشيه مليو ”شعر ڇا آهي؟“
(What is Peotry) اها ته مونهنجي دلپسند وشيه هئي.
مون اندر پوچوائي، پريو وفا ۽ ٻين شاعرن جون مصرعون
ترجمو ڪري مثال ڏنا مثلا: ”ڪوهه ٿي هوءَ پاٽي تي پري
ته سندس ڪن جا در پيا الڏن! انهن جي لڏڻ ٿي مونهنجي
دل به پيئي لڏي! (اندر)“ يا ”تنهنجي سونهن جيڪر ٻنهي
هٿن جو پيالو ناهي پي وڃان! (وفا)“

پنڌرنهن اصل دنگ رهجي ويا! هڪ چٽي نه آئي ڇيو
”سنڌي ماڻهو اهڙو پيار ڪندا آهن ڇا؟ مان جيڪر ٻئي
جنم ۾ سنڌي ٿي ڄمان!“

مونکي پهريون نمبر انعام مليو. جنهنکي ٻيو نمبر انعام
مليو سو مونهنجي پاسي ۾ اچي ويٺو. مونهنجي تقرير جي

ساراهه ڪري موڪلان منهنجي جنم جي تاريخ پڇيائين.
مون ٻڌائي ماس ته ٻئي تي ڪنڌلي ڪيڏي مونکي چيائين،
"ٻئي سال او عمر جي پوئين اڌ ۾ تنهنجي بدن جي هيٺئين
حصي جو وڏو آپريشن ٿيندو جنهن مان مشڪل سان
بچندين. صرف همت ئي توکي نئين زندگي ڏئي سگهي
ٿي ا. ڌ. ڌ. آپريشن خطرناڪ آهي."

مون ڪليو. هال مان ڪري مون ڪنڌليءَ وارو پنو
ڦاڙي ڇڏيو! پر ٻئي سال مارچ جي مهني ۾ يونيورسٽيءَ ۾
پيپر ڪيڏي مان گهر آيس ته مان اصل وهي نه پئي سگهان.
هر گهڙيءَ خون پيو اچي! آسپاس جي گهڻن ڊاڪٽرن کي
ڏيکاريم ۽ دوائن ڪري ڪجهه فائدو به ٿئي ٿيو. پر مان
ڪجهه کائي نه پئي سگهان اصل!

منهنجي پاءُ مونيءَ مونکي سينگاپور ۾ گهرائي ٽپاس
ڪرائي. هوشيار ڊاڪٽرن مونکي ڏاڍو پڌو ۽ سوين فوٽا
ڪڍيائون. ايڪ فتوي ڏنائون ته مونکي ڪجهه به ڪينهي
صرف "وهم" وراهو اٿم!

موتي سينگاپور ۾ مشهور ماڻهو آهي، سو ڊاڪٽرن ۽
دوستن گڏجي واڌاين واري فتوا ڏيندي مونکي پارٽي ڏني
پر ان پارٽيءَ تي پڻ مون ڪجهه نه کاڌو!

مان بمبئيءَ موٽي آيس.

هڪ ڏينهن پروفيسر چيٽنداڻي گڏيو. هن ڊاڪٽر ناڪر
مونواڻيءَ جو نالو ٻڌائي هن وٽ وڃڻ تي زور ڀريو، پر
مان ان ڊاڪٽر وٽ ويس ئي ڪين.

ليسٽائين منهنجي تڪليف وڌندي وئي هئي. پر
منهنجي پاڳلپڻي لاءِ ڇا چئجي؟ ان حالت ۾ پڻ مان دهليءَ
ڏانهن ويس، جو اتي سڀا پاران ليکڪ-سيمينار ٿيڻو هو!

اهو سيمينار ٿي ڪين سگهيو ڇاڪاڻ جو اتي ٻوڏ جي ڏهڻا ٿي هئي.

نيٺ اچي آڪٽوبر جو مهينو سهڙيو. ٽڪليفن ڪان تنگ ٿي مان ڊاڪٽر مونواٽيءَ وٽ ويس. هو مونکي سڃاڻندو ٿي ڪين هو. ڇاڪاڻ ته جيڪي سنڌي لکي پڙهي ٿا ڄاڻن اهي مونکي پڙهندا ٿي ڪين جو مونکي سڃاڻن؟ (ٿورو پوءِ هن مونکي ٻين ذريعي سڃاتو ڄاتو.)

هن مونکي تپاسيو ۽ چيو: ”پِت آپريشن ٿيندو. پئسا ساڻ آندئي؟ سامهون جس لوڪ ۾ ڪمرو انڊواس ۾ وڃي بوڪ ڪراءِ. مان چٺي ڏيان ٿو. پلا ساڻ ڪير آندئي؟“

مون چيو: ”مان اڪيلي آئي آهيان. ڀي ته آلدي آئم. پر ڪمرو بوڪ ڪرائڻ لاءِ پئسا ڪين آندا آئم.“

چيائين ”پئسا مان ٿو ڏيان.“

هن مونکي منهنجي بيماريءَ جو نالو ٻڌايو.

مون ڪليو ۽ چيو ”اس پرڀهڻ آپريشن ڪندا؟“

هاٿي هن ڪليو. ”اڇا ته گهٽيون تپاسون ٿينديون. پر تون ڪلهن ٿي؟ جيڪڏهن تو ۾ ڪاڻ جي اتري سگهه آهي ته پوءِ لڳهي پار پونديءَ.“

هاڻ مونکي ٽڙين جي ڇٽائيءَ وقت جوتش ودّيا ڄاڻندڙ اهو شخص ياد آيو. هن جون ٿيئي ڳاليهون سچيون لڪيون! او ٻيمر جي ٻچاڙيءَ ۾ شرار جي هيٺئين پاڇي ۾ ۽ زندگي ۽ موت جو فيصلو ڪندڙ آپريشن!

پر ڊاڪٽر مونواٽيءَ جي هوشياري (هن مرض کي جهٽ پٽ سڃاتو) منهنجي پاڻي ۽ مريض جي ڀلائيءَ (هن ڪمرو بوڪ ڪرائڻ لاءِ منهنجا پئسا آڇيا هئا) جو خيال ڏسي مونکي ڏاڍو عجب لڳو هو.

اهڙو هوشيار پر مغروريءَ ڪارڻ پري ڊاڪٽر! اُن آپريشن وقت ڊاڪٽر مونواٽيءَ منهنجي اکين، اهڙي ۽ اهڙي سنڀال ڪئي جو اڄ به پنهنجي موت سان مقابلي لاءِ زنده رهڻ جو شرف مان جيڪر هن کي ڏيان!

آپريشن جي پٺيان ڏينهن رات جو مونکي سوچار ڊگريون تپ اچي چڙهيو. منهنجي ڀيڻ ڊڄي ۽ هيڪي ڊاڪٽر کي فون ڪيو ۽ ڏيڍ ٻجي رات جو مونواٽي منهنجي سنڀال لهڻ هليو آيو!

هڪ دفعي ڪوريا ۾ هيس ته مونکي گئس جي تمام گهڻي تڪليف اچي ٿي. مون ڊاڪٽر کي ماسڪوءَ ۾ فون ڪيو ۽ پڇيو ته واپس ماسڪوءَ هلي اچان؟ چيائين اصل نه. اتي گهم ڦر. مان گورين جو نالو ٻڌايانءِ ٿو. پنهنجو پينسل ڪڍي صحيح هجيون لک. اها دوا صرف جپان مان ملندءِ. هوائي جهاز جي پائلٽ سان بندوبست ڪري گوريون گهرائي وٺ! مون دوا گهرائي ۽ مونکي هڪ ڏينهن ۾ ئي تمام گهڻو فائدو ٿي ويو!

دل ۾ پيئي چوان ڊاڪٽر آهي يا منهنجو خدا؟ اڄ ڏينهن تائين هو هر آپريشن وقت آپريشن ٿيٽر ۾ منهنجي نظرثاني ڪندو آهي. ڪيئن دفعا منهنجي تپاس ڪئي اٿس. ايترو وقت ۽ ڌيان ڏيڻ لاءِ ۽ اهڙي سنڀال ڪرڻ لاءِ هو مونکان هڪ پائي به نه وٺندو آهي.

پر هتي هڪ ڳالهه چوڻ ضروري ٿي سمجهان. ڊاڪٽر مونواٽيءَ مونکي چيو هو ته نارمل زندگي گذار. هن سمجهيو هوندو ته مان ڪاليج ۾ پاڙهيندي صرف اهو ئي ڪم ڪندي هونديس. هنکي ڪهڙي خبر ته مان پيا ٻه گهڻيئي حقت پاليندي آهيان؟ سهڄ سپاويڪ زندگي گذارڻ بدران

پنهنجي زمين ۾ هجڻ ڪري، ايڪ مصيبتن جو مقابلو ڪندڙ سنڌين سان گڏ، پنهنجي ٻوليءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻ ۾ حصو وٺي سگهي پاڻيءَ ۾ ٻاڦ ڦوڙا هڻڻ مثل ڪم اسين ڪندي آهيان؟

قدرت انساني بدن کي ڪي نه محدوديون ڏنيون هونديون نه؟ انهن کي اورانگهڻ غلط ڳالهه ٿي نه؟

ڊاڪٽر موٽوانيءَ منهنجو آپريشن ۱۹۷۸ ۾ ڪيو هو. سالن جا سال هن مونکي ٺيڪ ٺاڪ رکڻ ۾ مدد ڪئي. پر منهنجي ئي بيوقوفيءَ ڪري مان وري ۱۹۸۷ ۾ بيمار ٿي پيس.

پر اوڳڻين سان گڏ مون ۾ هڪ اوڳڻ هيءُ به آهي ته مان جيستائين صاف سٿري ٻاٿ روم نه ڏسان تيستائين ان ۾ گهڙان ئي ڪين! انگريزي ڪلاڪن جا ڪلاڪ بيٺيءَ کان ٻاهر، ڪنهن گهر يا هال ۾، مسافري ڪندي بس يا ٽرين ۾ مان قدرت جي نيم جو پالن ڪندي ئي نه هيس! ته پوءِ بيمار ڪيئن نه ٿيندس؟ مونکي بڪين جي خرابي اچي ٿي.

هن ڀيري ڊاڪٽر موٽوانيءَ پنهنجي دوست ڊاڪٽر ماڌو هري ڪامت سان صلاح ڪئي. چاڪاڻ ته اهو ڊاڪٽر يوُرالاجسٽ (Uriologist) آهي.

مونکي منهنجيءَ پاڙيچيءَ جي ساهيڙيءَ ٻڌايو ته اهو ڊاڪٽر هوشيار برابر آهي پر چارجز تمام گهڻيون وٺندو آهي. مان ڪاليج مان رٽائر ڪري چڪي هيس. پراويڊنٽ فنڊ جا ستاسي هزار ۽ گرئيچوئٽيءَ وارا اٺ هزار ڪل ڇهانوي هزار ئي ٻئنڪ ۾ هيم. گهڻي خرچ جو ٻڌي اها چنتا به ٿي.

ٻوڙين ٽي جاچ ۾ ڇهون اوزار ڪتب آڻي پنج هزار رپيا ورتائون. بعد ۾ سونوگرافيءَ لي پنج سؤ ۽ اسڪيننگ لي ٽي هزار خرچ آيو. اڃا ٻه جاچ لاءِ ٽي ڏينهن وري اسپتال ۾ رهيس ۽ وڌيڪ هزار ڏنم! انهن بيماريءَ تي هزار ٻيٽ چڙهندا ويا.

تپاس جاري رهي. ليڪن فيصلو ٿيو ته منهنجي ڏائي پاسي واري بڪي ڪڍي وڃڻي. پر ڊاڪٽر مونواڻيءَ کي کپندا هئا پنهنجا ماڻهو، جيڪي خون ڏين ۽ منهنجي رت جو گروپ آهي بي. نگيٽو (B. Negative) جو تمام ٿورن ماڻهن ۾ هوندو آهي. مون "هند واسي" ۾ خون ڏيڻ لاءِ اپيل وڌي، پر هڪ به سنڌيءَ منهنجو سڏ نه اونايو! سڄو سارو مهنو آپريشن ٽرسايو ويو ڇاڪاڻ ته ڊاڪٽرن جو چوڻ هو ته ڏال خون ۾ ٿورو به انفيڪشن هوندو ته ڪڍلي آپريشن فيٽل fatal يعني موت جو باعث ٿيندو. ان وقت سگڻ آهوجا جو شعر 'زندگي! تنهنجي ادائن مان ٿيو بر آهيان.... اڪثر ياد ايندو هيم.'

مان زندگيءَ مان ايترو خفي هيس جو ڊاڪٽرن کي چيم ڪهڙي به خون سان آپريشن ڪري ڇڏيو. مونکي زندگي کپي ئي ڪين. پر مونواڻيءَ صاحب نه مڃيو.

آخر ديپڪ پاڳناڙي نالي هڪ ڳڀرو جوان پنهنجيءَ ڪٺاريا ڪالونيءَ مان ٻه ڇوڪريون آنديون ۽ شانتي شهاڻيءَ ٻه پارسي مرد آندا جن مونکي خون ڏنو ۽ آپريشن ٿيو جنهن ۾ موڙمار خرچ آيو.

پر ان خرچ ۾ مونواڻي صاحب پنهنجون ڪي به چارجز شامل نه ڪيون. ڊاڪٽر ڪامت پڻ صرف اسپتال جي آپريشن جي ئي في ورتي. ان بعد ئي مون ڄاتو ته ڊاڪٽر

ڪامت ۾ مونواڻيءَ جهڙو ئي هڪ نيڪ انسان آهي ۽ خصلتن ۽ گڻن جو مالڪ آهي.

ڊاڪٽر ڪامت جي ڪيبن ۾ گهڙڻ سان ئي سد گڻن جي خوشبوءِ اچي ڀاڪر ۾ ڀريندي آهي. هو تمام ٿورو ڳالهائيندو آهي. همدردي ڪرڻي هجيس ته اکين کان ڪم وٺندو آهي ۽ شاباس ڏيڻي هجيس ته هلڪي مسڪراهٽ کان ڪم آڻيندو آهي.

مونکي ڪا به تڪليف ٿئي ته هنن ٻنهي مان هڪ وٽ ڊوڙي ويندي آهيان. ٻئي هڪ ٻئي سان فون تي هڪ ٻئي کي منهنجو حال ٻڌائيندا آهن. هنن جي حاضريءَ ڪري منهنجي اڌ منهنجي بيماري ته اُن وقت ئي لهي ويندي آهي!

مون ٻئي ڳولهي
پنهنجي وڃايل صحت
باغن جي ڪوَنبج گلين ۾
سمنڊ جي لهرن جي ڇپن تي
هوا جي ڇر ڇر ۾
۽ اُس جي تڙڪي ۾
پر
جان ڪٿي ڏسان
ته اُهو لڪي ويٺي آهي
منهنجن هنن مسيحائن
ماهر ڊاڪٽرن
۽ سٺن انسانن
وٽ!

هڪ ڏينهن شري جهمٽمل واڌاڻيءَ جي سڏ تي ڇيمبور

هلي ويس. واڌواڻي صاحب ۽ ان. هريءَ لاءِ مونکي ڏاڍي
عزت آهي. ان ڪري سندي لڇرري برپا ڪرڻ واري
واڌواڻيءَ جي سڏ کي مان ٽاري نه سگهيس.

آئون جلدئي موٽي آيس. انهيءَ رات جو ٻارنهن بجي
مونکي تمام گهڻي تڪليف اچي ستايو. مون ڊاڪٽر
موٽواڻيءَ کي سڏ ڪيو. هن جي ڊسپينسريءَ فون ڪيو ۽ چيو
”توهان جو ڊاڪٽر آهي. ان مان ڇو نه آندو؟“ هن ڪيس
آندو ۽ ڊاڪٽر مونکي دوا ڏني.

انهن ڏينهن ۾ ٻيل هڪ ٽيوب ۾ اچي ڏاڍو سوڙ ٿيو.
مون ڊاڪٽر ڪامت کي فون ڪيو. هن جي ڊسپينسري
سڪانتيءَ فون ڪيو ۽ ڊاڪٽر جتي هو، اتي اها ڳالهه هن
کي فون تي ٻڌايو ڏنائين.

انهن ٻنهي ڊاڪٽرن جون ڊسپينسريون ڀرڻ پنهنجي پتيءَ
جي نيڪ ڪم ۾ مدد ڪنديون آهن. ڊاڪٽر سو ته مشهور
سرجن - انهي زال ٿيڻ تمام مشڪل آهي. "اهي" ڊاڪٽر نه
وقت سر زالن کي ڪٿي ساٿ ڏيئي سگهن، نه گهر جي
ڪمڪار ۾ ڪين ڪا مدد ڏيئي سگهن ۽ نه ٻنهي ٻچن يا
مائٽن کي پورو ڪرڻ ۾ ڪو وقت ئي ڏيئي سگهن! پر
ته پشپا ۽ سڪانتيءَ جهڙيون زالون هر موقعي تي ۽ هر ڳالهه
۾ پنهنجن اهڙن پتين کي ساٿ ڏيئي ٿينديون آهن.

هي ٻئي ڊاڪٽر سال ۾ هڪ ڀيرو امريڪا يا ٻين
وديشن ۾ ڪانفرنسن ۾ شامل ٿيڻ ويندا آهن. ان ڪري نئين
۽ هاڻوڪي زماني جي علاجن مان واقف آهن. ڊاڪٽر ماڌو
ڪامت مون لي نئين قسم جا علاج آزمايا آهن. مان ته
چوان ٿو جوان ۽ جهان ۾ ڪيترا انسان نئين علاج جي
آزمودي مان لنگهي ٿا، تنهن ڪان مان لنگهان ته بهتر، نه؟ پر

ڊاڪٽر ڪامت آتم وشواسي آهي. هن کي نقصان ڪرڻ جو نہ ڪامياب ٿيڻ جو ڪو وشواس هوندو آهي ۽ هو هميشه ڪامياب ٿيندو به آهي!

منهنجا هي ٻئي ڊاڪٽر صورت توڙي سيرت ۾ شاهاڻا شهنشاهن وانگر آهن. مان کين ايشور جا ٿورا ڳائي ڪري سڏيندي آهيان ۽ کين ڏاڍو ڀائيندي آهيان.

شايد ڪي ڊاڪٽر لالچي هجن به، ٻيا اڻ ڄاڻائيءَ ۽ بي پرواهيءَ ڪري انساني حياتيءَ جو نقصان ڪري وجهندا به هجن. پر اهڙن خراب ڊاڪٽرن ڪري منهنجا ۽ ٻيا سٺا ڊاڪٽر بدنام ڇو ٿين.

سرجن پڻ هڪ قسم جا ڪلاڪار آهن. ڏاڍي نفاستائيءَ ۽ ڦڙتيءَ سان سنهيون ننڍيون ڪئنچيون هلائي، پوءِ چمڙيءَ جا تهه سبندا ويندا آهن! هڪ جو آپريشن ختم ڪري پوءِ ٻئي آپريشن لاءِ اسڪيچس ڪڍي، ڊرائنگ، وسيلي پوري ۽ صحيح جڳهه تي مقرر ٿيل ڪٽ ڏئي، خارج ٿيل ٽڪرو وري ڦٽو ڪري هي ڊاڪٽر تندرست حصا پاڻ ۾ ڳنڍين ٿا.

ڪلاڪن جا ڪلاڪ تکين روشنين ۾ فل اسپيڊ يا واليوم سان هلايل ايئرڪنڊيشنڊ ڪمرن ۾ ڪم ئي ڪم ڪندا ٿا رهن. پوءِ وري خاص مرض لاءِ خاص علاج ٻڌائيندڙ ڪي خاص ميگزينس گهرائي انهن جو اڀياس ڪندا آهن ۽ ٻئي ڏينهن هڪ آپريشن لاءِ پوري تياري ڪندا آهن. آفرين آهي هنن کي! هي پاڻ به ڌن آهن ۽ هنن جي جننيءَ به ڌن آهي! هنن ماءُ جي ڪک سڦائي ڪري ڇڏي آهي!

منهنجي ڊاڪٽر موٽوائيءَ جو نالو آهي ٺاڪر. ان ٺاڪر مونکي جڻ هڪ منتر ڏنو آهي. ”ڪلمدي رهه ۽

هلندي رهي." بس مان ان منتر جي پوئواري ڪندي رهندي آهيان.

منهنجي ٻئي ڊاڪٽر ڪامت جو نالو آهي ماڌوءَ. هنجو چوڻ آهي "هميشه مٺين ماڌوءَ (ڪرشڻ) پر وشواس رک." شري ڪرشڻ منهنجو اشٽ ديو آهي.

آئون پنهنجي ٺاڪر ۽ پنهنجي ماڌوءَ (ڪرشڻ) جي سهاري پندرهان سال زندهه رهي آهيان.

ائين ڊاڪٽر هرڪشن ڏاسواڻي جو پيٿالاجسٽ آهي، ڀاءُ وانگر ٿي جاچ جوچ ۾ مدد ڪندو آهي. ورهين جا ورهيه بيمار رهندي آئي آهيان ته گهر جا ڀاتي پڻ هر طرح جو ساٿ ڏيندا اٿم. منهنجا ڀاتر موتي ۽ نارائڻ دلداري ڏيندا آهن ۽ دل وندرائيندا آهن. منهنجون ڀاڄايون چترا ۽ رنڪا وڏن آپريشن وقت ولائت مان هلي اينديون آهن ۽ ڪمڪار ۾ هر طرح جون مدد ڪنديون آهن. پر منهنجي ڀيڻ ڪملا جنهن کي مالڪ شيوا ڪرڻ جو جهجهو ڏانءُ ڏنو آهي سا هر وقت ۽ هر هميشه منهنجي ڀر ۾ هوندي آهي. اسپتال وڃان ته پرماتما جا چرڻ ڇڪڙيان. ڊاڪٽرن جو همت ڏيارڻ ۽ ڪملا جو پاڻ سوڳهو جهليان! بس پوءِ ته ڀؤ ڀولو ٿي ڪين هوندو اٿم.

"منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق"

ڪن اديبن ۽ پڙهندڙن جا رايا

لڇمڻ ڪومل (دهلي)

"...... سٽ سٽ هيانءَ کي ڇاڪون ڇيان ڇيريندي وڌي آهي. آتم ڪهاڻيءَ جو هي خاڪو سنڌي ادب ۾ مثالي نوعيت واري تخليق بڻجي رهندي ۽ ايندڙ نسل لاءِ نياپو ڏيندو ۽ هر پڙهندڙ کي ڀانئيندي ته سندس ئي ڪٿا وڌائيندو."

اي. جي. اُتم (بمبئي)

"منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق" پروفيسر پوپٽي هيرانندانيءَ جي آتم ڪهاڻي، هنجي پالت پالت روپن جو درپن آهي- ننڍپڻ کان وٺي وڏپڻ تائين. ميٽرڪ ڪرڻ تي نوڪري ڪرڻ شروع ڪيائين. ورهاڱي بعد ڀارت ۾ لڏڻ تي آجيوڪا لاءِ ماسٽريءَ ۽ پروفيسريءَ سان گڏ لڳاتار گوناگون ساهت رچيائين ته ساهتڪ سنسٿائون به سنڀاليائين ۽ سنڌيت کي اوج ڏيڻ ۽ پنهنجي حقن لاءِ به لڙي آهي. هن سڄي ڪارنامي لاءِ هن پاڻ تي ڀاڙيو آهي. ڪيس سندس پنهنجي همعصر ليکڪائن وانگر جيون ساٿيءَ جي مدد نه ملي. هن پنهنجي ماءُ کي به چئي ڏنو، "مونکي پنهنجي لاءِ گهوٽ خريد ڪرڻو ڪوناهي."

پوپٽي سچ پچ بي باڪ ۽ صاف گو آهي. هوءَ پاڻ چوي ٿي ته منهنجون پسنديون ۽ ناپسنديون نهايت تيز آهن.

اڪري ڦالتو ڪمن ۾ وقت نہ وڃائي گھڙيال جي ڪانٽي جيان هر وقت ڪم ڪرڻ جي عادت اٿس.

هيءَ آتم ڪهاڻي ڪنهن اهم سنڌي ليکڪا ۽ انجي شخصيت جي ڀرپور سچي ۽ سڦل آتم ڪهاڻي آهي، جنهن ٽيڪ پوڻي ڪن ٽورن ساهتڪارن خلاف شخصي اظهار بہ ڪيو آهي.

آتم ڪهاڻيءَ جي ٻولي سهڪ سلوڻي آهي تہ ان جي عبارت سندس رعبدار ۽ ڀرڌبار شخصيت جهڙي آهي. پوڻيءَ ان کي پنهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق جو ناول صحيح ڏنو آهي. ان مان نہ رڳو سندس حياتي جي پر سنڌيت جي بہ جهلڪ ملي ٿي.

(احمدآباد ۾ ١٢-١٣ مارچ ١٩٩٢ تي ساهت اڪيڊمي جي ”آتم ڪهاڻي“ سيمينار ۾ پڙهيل پيپر مان)

ڪرشن کٽواڻي (اندور)

هيءَ آتم ڪٿا منهنجي خيال ۾ هيلتائين ڇپيل پوڻيءَ جي سڀني ڪتابن ۾ بهترين ڪتاب آهي ..... اهي (سيلاب زندگيءَ جو ۽ آتم ڪٿا) سندس پوريءَ زندگيءَ جي ساڳيا جو ڦل آهي.

مان جيڪر ائين ڪي آتم ڪٿا نہ پر يادگيريون چوان، چاڪاڻ تہ هن ڪتاب ۾ هن پنهنجي پوري سلسليوار زندگي نہ پر ڪي اهم واقعا، وارداتون ۽ اندر ۾ اٿيل طوفانن جو ورڻن ڪيو آهي. گهڻو ڪري هن انهن آزمودن جو ذڪر ڪيو آهي جن جو تالو سنڌ ۽ ها ارڻ سنڌو سنڌي سماج، سنڌي سڀيتا ۽ هن زماني جي ڪن اهم سنڌي شخصيتن سان آهي. توري ۾ ائين چئجي تہ هي ڪتاب سنڌين جي اڌ صديءَ جو سڀيتڪ اتهاس آهي.

محترم اڪبر راشدي ڊائريڪٽر، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو (سنڌ)

توهانجي آتم ڪهاڻي "منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق" پڙهي هيم ۽ ڪافي متاثر ٿيس... توهان سان ڄڻ ازل جي ڄاڻ سڃاڻ اٿم."

ماهتاب محبوب (حيدرآباد سنڌ)

...... وقار شخصيت واري ليکڪا پوپٽي هيرانندائي پنهنجي هر ليک ۾ ڪٿي نه ڪٿي لڪل هوندي آهي، جتي مون سندس روح جون لهرون لهرون جهلڪون جهٽيون آهن. هن ڪتاب ۾ هوءَ اهڙي نه واضح طور سامهون آئي آهي جو سمجهان ٿي هاڻي اها حسرت رهڻ نه کپي ته مان هن سان دل کولي ڳالهيون نه ڪري سگهيس.

.... پوپٽيءَ جو جيڪو روپ مون ڏٺو آهي اُن ۾ ناراضگيون ۽ رنج پڇتاوا ته جنم وٺي سگهن ٿا پر سازشون، بدگمانيون، ڪيني ۽ ساڙ جو هن سنڌوءَ جهڙي وشال من ۾ ڪو گذر نٿو ٿي سگهي.... اهو ڪتاب لکي هن انسانيت، محبت ۽ خلوص ۽ حوصلي جو درشن ڏنو آهي جنهن کي مشعال بڻائي زندگيءَ جون اوکيون اونداهيون راهون روشن ڪري سگهجن ٿيون.

... حيدرآباد جي جن جاين جڳهين جو پوپٽيءَ ذڪر ڪيو آهي اُهي هن لاءِ خواب پر اسان لاءِ حقيقت آهن.... پوپٽي اُنهن سمورن حقيقتن کي اهڙي اثرائتي نموني پيش ڪيو آهي جو اڄ حيدرآباد جي هر گهٽيءَ ۽ رستي تان لنگهندي سندس غائبانا موجودگيءَ جو احساس ٿئي ٿو ڄڻ سندس روح اُن ئي شهر ۾ گهمي پيو.

... "سونا روپا ورق" جي انداز بيان ۾ جيڪا دلڪشي آهي، زندگيءَ سان لاڳاپيل ننڍين ننڍين ڳالهين ۾ جيڪو رس ۽ چس آهي سو ڳرين ڳوڙهين ڳالهين ۾ ڪٿي... هڪ هڪ اکر پڙهڻ سان دل تي نقش ٿيندو ٿي ويو.

.... ورق انهن ۾ لڏپلاڻ جي دهشت گيرن کي محسوس ڪندي دل دهلجي وڃي. سمورو نظارو ائين چٽيل آهي جڻ ڪا فلم پئي اکين اڳيان هلي.

... هوءَ سچ جي علامت بڻجي امر ٿي ويندي، بلڪ مان ته ائين چوندس هوءَ پنهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق لکي امر ٿي چڪي آهي.

... هن ڪتاب ۾ ڪي تشبيهون ڏاڍيون سٺيون آهن جيڪي موقعي مناسبت سان ٺهڪيو اچن.

... اهو ڪتاب پنهنجي سونن روپن ورقن سان سنڌي ادب جو سينگار ثابت ٿيندو.

پريو وفا (بمبئي)

.....پوپٽيءَ پاڻ کان ٻاهر نڪري پوپٽيءَ تي لکيو آهي، پنهنجي، پنهنجيءَ حيات، سماج ۽ پنهنجن ساٿين بنسبت ڪجهه، ڪوڙا سچ لکيا آهن.

اسانجي سماج ۾ استرين جون آتم ڪهاڻيون بنهه گهٽ يا نه جهڙيون لکيل آهن. هڪ استريءَ لاءِ پنهنجي باري ۾ پيار ۽ جنس (Sex) جهڙن گنڀير وشين تي لکڻ ذرا مشڪل آهي. پر جنهن بي باڪيءَ ۽ وضاحت سان پوپٽيءَ انهن سڀني ڳالهين تي لکيو آهي انهيءَ لاءِ ڪيس آفرين آهي... سندس عبارت سپڪ سهڻي ۽ سرل ته آهي ئي.....

ڊاڪٽر ارجن شاد (بمبئي)

سوڪيئي دل ۽ دل ۾ درد جا ڪيئي داستان ڏٻايل، پر اکيون آلسن کان آجيون، ايئن جون انڊيون عمر جا ڪيئي فاصلا طئه ڪري، روح جي ذري ذري ۾ جذب ٿي ويل - اها تصوير پوپٽيءَ جي سنڌس جيون ڪهاڻي ”منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق“ ۾ ٿي اسانکي پهريون دفعو ملي ..... پروفيسر پوپٽي هيرانندا ڻيءَ جي لکڻيءَ ۾ تاثير آهي ۽ ڪتاب جي ايڪ شخصي تفصيلن جي باوجود، منهنجي مطالعي جي محويت ان حد تائين قائم رهي جو ڪتاب پڙهي پوري ڪرڻ کانسواءِ، دل نه ٿي رهي.

نواب بشير احمد خان لغاري (حيدرآباد)

”..... توهانجي قلم ۾ اهڙي قوت آهي جو پڙهندي وقت جو پتو ئي ڪين ٿو رهي. خدا ڪندو اوهين اهڙيءَ طرح لکندا رهندا ۽ هند سنڌ جي سنڌين کي ملائيندا رهندا

موهن گيهاڻي (دهلي)

..... مون امرتا پريتم ۽ ڪملاداس جون آتم ڪهاڻيون پڻ پڙهيون آهن پر جيڪا صداقت پوپٽيءَ جي ڪتاب ۾ آهي اها سندن ڪهاڻن ۾ ڪٿي؟ انهن آتم ڪهاڻين کي ته افسانوي رنگ ڏنو آهي ۽ ناول وڌيڪ ۽ آتم ڪهاڻيون گهٽ ٿيئون پاسن.

آزاد جتوئي (ڪراچي)

”..... پر تنهنجي جيون ڪهاڻي پڙهڻ کانپوءِ ائين پيو لڳي جڻ اهو سڀڪجهه مون پاڻ ڀوڳيو آهي ۽ جڻ منهنجي ڳلن تان ڳوڙها ٽيڙ ڪري وهي رهيا آهن. مولڪي بهرحال هڪ عورت جي عظمت کي داد ڏيڻو ٿو پوي.“

اياز قادري (ڪراچي)

..... اوهانجو ڪتاب هڪ سنڌي عورت جي آتم ڪهاڻيءَ لاءِ ڀرپور ڪتاب آهي، جيڪو اوهان اسان سنڌين ۽ سنڌ وارن کي ڏنو آهي. اوهان نهايت سچائيءَ سان واقعن ۽ جذبن جو اظهار ڪيو آهي ... اوهانجي ڪتاب ۾ ورهاڱي کان اڳ حيدرآباد جي عاملن جي گهرن جي سچي تصوير ۽ سنڌ ورهاڱي کانپوءِ جو سچو نقشو ملي ٿو. ورهاڱي وارين حالتن ۽ ورهاڱي کانپوءِ ڀارت ۾ سنڌين جي حالتن کي به اوهان هوبهو بيان ڪيو آهي. ٻولي سٺي، تز ۽ سادي آهي.

ڪلا ۽ موتي پرڪاش (دبئي)

”..... سونا روپا ورق ... پڙهي پورو ڪيم. پنج منٽ کن نه روئڻ بند ئي نه ٿئي. پوئين صفحي تي جڻ تو دنيا کان موڪلايو آهي. موڪلاڻي هونءَ به درد پيدا ڪندي آهي. پر تو جهڙي ڀيڻ جنهن حياتيءَ جو پل پل سچائيءَ ۽ گهرائيءَ سان گذاريو آهي- تنهن جو موڪلائڻ دل قبول ئي نه ڪري.

نذير احمد سومرو (نئون ديرو)

... اوهانجي ڪتاب جو هڪ هڪ اکر سونو آهي ۽ نه روپو ...... توهانجي قلم ۾ وڏو درد سمايل آهي. توهان پڻ مس - ڪپڙيءَ مان نه بلڪل دل جي رت مان ٻوڙي لکندا رهيا آهيو.“

موتيرام لڇيرام ٻناڻي (آمريڪا)

.... پنهنجيءَ آتم ڪٿا ۾ سنڌي سليس، سهڪ ۽ سوادي ڪم آندي اٿوَ. پيار ۽ استريءَ جي جذبات جو چٽ سٺو چٽيو اٿوَ. هيڏي آتم ڪٿا ـ بردباريءَ ۽ سچائيءَ سان سڀ کولي لکڻ جي ٻئي ڪنهنکي شايد همت نه ٿئي.

ڊاڪٽر سليمان شيخ (ڪراچي)

"..... اوهانجي ٻولي بيحد وڻندڙ ۽ دل ۾ چڀندڙ آهي."

وفا سنڌي (ميرپور ماٿيلو)

..... ڪٿ ڪٿ ته اوهان اصل روئاري ڇڏيو. ائين لڳو ته ڏکو ۽ حشر اوهانجا پاڻ به اسانجا پاڻ هئا. ڪتاب جو آخري حصو "زندگيءَ جي شام" پڙهي پورو ڪلاڪ رنم."

هاسومل ايسرداس ماکيجا (بمبئي)

اهڙيءَ طرح پڻ ٻوليءَ پنهنجي هن پستڪ ۾ پنهنجي جيون جي جدا جدا ورقن جا ۽ ان سان گڏ سنڌي سماج جي به جدا جدا ورقن لوڙي ورگن جون انيڪ مورتون ۽ صورتون، چرتر رنگ برنگي رنگن ۾ چٽيا آهن جي پڙهندي انيڪ يادگيريون اچيو اکين اڳيان بيهن ٿيون! ان ڪري هي سندر ۽ سلونو پستڪ سڀاوڪ سنڌي سماج جي هرهڪ ورگ کي ڇڪيندو ۽ هڪواريءَ اهو هٿ ۾ کڻڻ بعد پورو ڪرڻ بنا ان کي ڇڏڻ ڪين چاهيندو.

سنڌي ساهت گهر

طرفان سنڌي ٻولي جا ٽي بهترين ماهنامہ

ڪينجهر

ڊيمي سائيز ۾ سؤ صفحن جو هر مهيني اينڊڙ ٺيٺ ادبي پرچو جنهن ۾ سنڌي ۽ عالمي ادب جون بهترين چونڊ تحريرون شايع ڪيون ٿيون وڃن. قيمت پندرهن روپيا- ساليانو: ڏيڍ سؤ روپيا فقط.

ماهوار،

مومل

ڊبل ڊيمي سائيز جي ۱۰۰ صفحن تي مشتمل، سنڌي ٻولي جو بهترين علمي ادبي ۽ سياسي پرچو، جنهن ۾ بهترين ڪهاڻيون، مضمون، تبصرا، بي لاگ سياسي مضمون، خوبصورت تصويرن ۽ بهترين ٽائيٽل سان هر ماهہ اينڊڙ پرچو قيمت: ويهہ روپيا- ساليانو: ٻہ سؤ روپيا فقط.

ماهوار،

گلستان

سنڌي ٻولي ۾ ٻارڙن جو علمي، ادبي ۽ سائنسي پرچو، جنهن ۾ ٻارڙن جي دلچسپيءَ لاءِ بهترين مواد ۽ تصويرون ڏنيون پيون وڃن. ڊيمي سائيز- پنجاهہ صفحا قيمت: ٦ روپيا. ساليانو: سٺ روپيا.

ٽنهي پرچن جي گهرائڻ ۽ مواد لاءِ رابطي ۾ اچو

۳- نظام لاج- گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڀُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڃوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جيِ دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڌَّ ۽ چَمَ جو ساٿي آ-

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ اڄاڻائي ڪي پاڙَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٿي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڙَ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪجي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ "منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)